

І С Т И Н И

КАФКА

ЗАМОК

І С Т И Н И

КАФКА

ЗАМОК

Харків
«ФОЛІО»
2017

УДК 821.112.2(436)
ББК 84(4Авт)
К 30

Серія «Істини» заснована у 2017 році
Переклад з німецької, передмова та примітки *Н. В. Сняданко*
Художник-оформлювач *О. А. Гугалова*

Кафка Ф.

К 30 Замок: роман / пер. з нім., передм. та прим.
Н. В. Сняданко; худож.-оформлювач О. А. Гугалова.
— Харків: Фоліо, 2017. — 379 с. — (Істини).
ISBN 978-966-03-7836-0 (Істини).
ISBN 978-966-03-7961-9.

«Замок» — останній, незакінчений і найбільш загадковий роман Франца Кафки (1883—1924), в якому відобразилися всі теми і конфлікти, що непокоїли письменника протягом його життя.

У центрі роману, як майже в усіх творах Кафки, — втаємничені, незбагненні, алогічні взаємини людини зі світом, з системою, з владою, з іншими людьми. Так, головний герой, опинившись у чужому йому середовищі, намагається порозумітися з тими, від кого тепер залежить його доля. Але ж ці зусилля вимагають і невинуватих жертв: поступитися власним достоїнством, щирими почуттями. Історія героя нагадує перипетії долі самого автора і так само трагічно передає самотність і безпорадність людини в її протистоянні жорстокості й абсурдності життя.

УДК 821.112.2(436)
ББК 84(4Авт)

ISBN 978-966-03-7836-0
(Істини)
ISBN 978-966-03-7961-9

© О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2017

ГАЛКА, ЯКА ПРАГНЕ ЗАХОВАТИСЯ
ПОСЕРЕД КАМІННЯ,
або АУТИЗМ ФРАНЦА КАФКИ

У перекладі із чеської Кавка — це галка, «цілком недоладний птах», — на думку самого письменника, який відчував свою схожість із цією недоладністю і називав себе галкою, у якої відпали крила і для якої не існують після цього ні висота, ні відстань, вона упокорено стрибає серед людей, сіра як попіл, і прагне заховатися посеред каміння. Цей опис багато пояснює і у творчості Франца Кафки, що часто ставала камінням, серед якого він прагнув заховатися від світу і в якому світ відбивався, ніби у чудернацькому, химерному дзеркалі.

Спроба пояснити приховане в книгах Кафки зроблена багатьма дослідниками. І особливо часто вони намагаються розшифрувати останній, незакінчений і найбільш загадковий роман «Замок». Існує надзвичайно багато трактувань цього роману. У передмові до першого видання, здійсненому всупереч заповітові автора, який просив знищити рукопис, видавець і найближчий друг Кафки Макс Брод пише: «Що ж означає Замок із усіма його дивними документами, незбагненою чиновницькою ієрархією, з його мінливими настроями і підступністю, з його амбіціями (і до того ж цілком виправданими) на особливу повагу, особливу покору? Не відкидаючи часткових

трактувань окремих епізодів, які самі по собі можуть бути цілком правильними (...), цей Замок, до якого К. не має доступу і до якого він з незрозумілих причин навіть не може наблизитися, є саме тим, що теологи називають Божою ласкою, опікою Бога над людськими долями (у Селі), продуманість випадковостей, таємничі рішення, дари і покарання, незаслужене і присвоєне, так зване «Non liquet» у житті кожного. Тому у «Процесі» і в «Замку» зображені обидві форми божественного (у розумінні Кабали) — правосуддя і Божа ласка». Саме цей важкий шлях землеміра К. до Божої благодаті, на думку Брода та інших дослідників, описаний у «Замку», а завершення роману, яке перед смертю Кафка розповів Броду, логічно вкладається у це трактування. Після численних поневірянь і принижень знесилений і немічний землемір помирає, а перед смертю із Замку приходять повідомлення про те, що хоча правної підстави і немає, але у зв'язку із особливими обставинами К. дозволяється жити і працювати у Селі. Це можна розуміти як торжество Божої справедливості або як злу іронію долі.

Але існують й інші трактування роману, на думку Брода, «хибні». Серед найбільш прямолінійних — насамперед відшукування пророцтв конкретних історичних подій. Наприклад, спроба Клауса Манна та численних інших дослідників проводити паралелі між сюжетом «Замку» і реаліями нацистської Німеччини. Чи розшифрування описаного в романі як пророчої пародії на соціалістичну систему. Або сатиру на реалії Австро-Угорської імперії, у яких жив автор. Саме так швидше за все розуміли текст друзі Кафки, яким він читав уривки і був розчарований реакцією, адже слухачі реготали. Про це існує відомий запис у щоденнику. Пізніше у творі знаходили і більш загальну критику тоталітаризму та бюрократії як явищ, притаманних кожному суспільному устрою.

Частина дослідників вважає перипетії, що відбуваються із К., обрядом ініціації на міфологічному та символічному рівні,

такий обряд змушений пройти кожен, хто хоче стати членом тої чи іншої спільноти. Схожі ініціації відбуваються із казковими героями, які проходять випробування вогнем і мідними трубами, аж поки не знайдуть свого місця в житті. Адже землемір бореться не проти чогось чи когось, як, скажімо, Йозеф К. із попереднього роману Кафки «Процес», він добровільно з'являється у Селі і бореться за право жити і працювати там.

Сюжетні перипетії «Замку» часто пов'язують із біографією самого Кафки. Самотність, від якої він страждає і якої одночасно боїться позбутися, — це і відчуття землеміра, який хоче одружитися з Фрідою, але не може покинути задля неї своїх таємничих і незрозумілих їй занять у Селі, тому залишає її саму в школі виконувати важку роботу, а сам вештається по Селу в безрезультатних намаганнях побачити недосяжного чиновника Кламма, проте не може сформулювати, навіщо це йому потрібно. І навіть небезпека втратити Фріду не зупиняє його від цих безглузких, на її думку, походеньок. Саме цей конфлікт між побутом і далеким від реальності життям у власному внутрішньому світі переживав Кафка кожного разу, коли збирався одружитися. Це описано, зокрема, в листуванні із Феліцією Бауер, однією із наречених письменника, її ж вважають частково прототипом Фріди із Замку. Зовнішність Феліції Кафка описує в щоденнику більш ніж промовисто: «Порожнє кістляве обличчя, що відверто демонструє свою порожнечу» (Фріда також не раз описана в романі як дівчина обмежена, неприваблива, неохайна та ще й деспотична). Заняття Кафки літературою були для Феліції чимось настільки ж незрозумілим і непотрібним, як походи К. в Село для дівчини з-за шинквасу Фріди. Все життя Кафка страждав від власної невизначеності поміж страхом втратити таку необхідну йому для писання самотність і страхом залишитися без сім'ї: «Щастя молодих і літніх одружених чоловіків, що працюють у нашій конторі. Мені воно недоступне, а якби й було доступне, то стало б нестерпним, і все ж це —

єдине, чим я був би схильний насититись». Або навіть так: «Без предків, без подружнього життя, без нащадків, сповнений шаленої жаги предків, подружнього життя, нащадків».

Ця боротьба з самим собою супроводжує усі його романи із жінками, саме тому прототипом образу Фріди дослідники вважають і найбільше кохання Кафки, його перекладачку і музу Мілену Єсенську, а прототипом колишнього коханця Фріди чиновника Кламма — чоловіка Єсенської Ернста Поллака. Навіть заїзд «Панський двір» у романі має назву кнайпи, куди любив ходити Поллак. Фріда покинула Кламма заради К., але Єсенська залишилася з чоловіком попри те, що їхній шлюб давно був у кризі, і після смерті К. вона таки піде від чоловіка до збіднілого німецького графа комуніста Шафготша, біографія якого нагадує пригодницький роман: він чотири роки провів у російському полоні, був особисто знайомий із Леніним і Троцьким, а під час Другої світової війни став націонал-соціалістом, але при цьому не допоміг Мілені звільнитися із концтабору, хоча й мав таку можливість. На відміну від своєї коханки, Шафготш успішно дожив до глибокої старості і помер у 1972 році. Пророчу алузію на таку долю Мілені можна відчитати у «Замку», адже Фріду спокушає і забирає від К. Єремія — один із двох однаково недолугих і легковажних помічників.

Інша важлива для Кафки проблема — виснажливість і невдячність письменницької праці, зображена у «Замку» в образі листоноші Варнави, який має надійну професію шевця (як і сам Кафка у своєму страховому агентстві), але попри це ходить до Замку і страждає від того, що розносить нікому не потрібні старі листи з архіву. А страждання його виражається в тому, що він погано виконує свою роботу, по кілька днів залишає листи лежати вдома на лаві, перш ніж віднести адресатові, дає їх читати сестрі, не щодня з'являється в Замку.

Землемір К. відчуває себе чужим у Селі, звичаїв і законів якого він не знає. Чужим відчуває себе і Кафка, адже він ні-

мець, який живе у Празі, однаково далекий як від німецької, так і від чеської культури, до того ж єврей, хоча і від єврейської культури та релігії він достатньо далекий. Він ненавидить свою роботу в конторі, але не здатен позбутися її. І не лише із фінансових міркувань, а й від страху стати невірником свого письменства, залежати від гонорарів і бути змушеним публікувати написане. Робота заважає його писанню, а писання роботі. До цього додаються проблеми з жінками та здоров'ям. Цей заплутаний клубок реальних і надуманих проблем виснажує Кафку не менше, ніж його героя. А до всього цього додається ще й екзистенціальна самотність маленької людини, беззахисної перед безжальною м'ясорубкою системи, незалежно від того, що саме виступає в ролі такої системи — загальна несправедливість, що панує у світі, недосконалість будь-якої влади або конкретного державного устрою, чи і зовсім маленька несправедливість фірми-працедавця або ж непростих стосунків із власною родиною.

Часто дослідники «Замку» не лише пропонують інтерпретації тексту, а й полемізують між собою. Так, наприклад, Вальтер Беньямін критикує біографічне і релігійно-філософське трактування «Замку». Він вважає, що Кафка, безумовно, стоїть у центрі всіх своїх романів, «але події, які трапляються з ним, ніби навмисне повинні зробити того, хто їх переживає, непомітним, неважливим, запхнути його у саму серцевину банальності. У результаті шифр-ініціал К., яким позначений головний герой роману «Замок», говорить нам про автора не більше, ніж сказала б літера на носовику чи на підкладці капелюха про особистість зниклої безвісти людини. Зрештою, тим легше скласти легенди про цього Кафку, у тому сенсі, що він ніби все життя намагався з'ясувати, як виглядає, але так і не здогадався подивитися у дзеркало».

Що ж до трактування твору за котроюсь із релігійно-філософських схем, то воно, на думку Беньяміна, «напрошуєть-

ся майже само собою», і тому не дивно, що саме до такого трактування схилився Макс Брод після спілкування з автором. Але «така думка веде нас дуже далеко від світу Кафки, і навіть більше — вона вбиває цей світ», — стверджує Вальтер Беньямін. «Звичайно, досить складно заперечити твердження, що у своєму романі «Замок» Кафка намагався зобразити вищу силу і місце перебування благодаті, у «Процесі» — нижні світи, місце для засуджених і проклятих, а в останньому великому своєму творі «Америці» — земне життя, і все це, ясна річ, у теологічному значенні. Тут існує лише одне «але», бо такий метод дає значно менше результатів, ніж набагато складніший і виснажливіший шлях пояснення творчості письменника із самої середини його образності». Безпорадність К. у Селі, його марні намагання порозумітися з мешканцями, відчуття чужинця, повна відсутність знань про звичаї, які там панують, можна трактувати і як метафору стосунків людини з її тілом і цього тіла зі світом. Людина так само нічого не знає про те, що відбувається в її тілі, за якими законами воно існує, як землемір не знає того, що керує життям Села. Таке трактування «Замку» пропонує Вальтер Беньямін.

Російський дослідник Михайло Бахтін вважає, що «Кафка здійснив своєрідний антидостоевський, антикоперниківський, навіть можна сказати, птолемеевський переворот у літературі. Якщо у Достоевського слово настільки проникає у свідомість, що від цього стає боляче, у Кафки герої бавляться зі словом, воно відскакує від них, як від стінки горох. Вони або не чують, або не розуміють сказаного, а якщо і розуміють, то щось цілковито протилежне. Тому вони висловлюються нечітко і плутано, кидаються геть від слова, як від чуми, слово в їхніх руках, як зброя, як камінь або як кулак, загрозливо занесений над головою іншого.

Чому ж герой Кафки позбавлений можливості діалогу? Можна було б сказати, що ці герої психічно неповноцінні, але

герої Достоєвського теж, як правило, психічно нездорові. Однак істеричне слово героїнь Достоєвського неможливе без запитань і зворотної реакції. Слово у Кафки — це аутичне слово, якщо скористатися висловом професора Е. Блейлера. Воно говорить в порожнечу, без причини і невчасно. Воно не має цінності в діалогічному сенсі. Навіть якщо у нього і є адресат, то він десь далеко і не тут. Коли мовчать істеричні хворі, вони ніби говорять: «Послухайте, як я мовчу. Заговоріть зі мною!» Аутична людина застигає у своєму мовчанні, як камінь, а якщо раптом починає говорити, то її мова звернена в порожнечу і цю мову неможливо почути і зрозуміти.

Якщо герої Достоєвського ніколи не збігаються самі з собою, то герої Кафки занадто збігаються самі з собою. У цьому їхня монологічна сила, але в цьому і мовне провалля сучасної літератури, яка або ритмізує мову, як у Андрея Белого, або плете з неї безкінечний візерунок цитат, як у Джойса, або загрузає у довжелезних описах минулого, як у Пруста, або нав'язливо повторює одне і те ж, як у Фолкнера. Парадоксально, але світова література, яка ніби-то так тонко і глибоко працює зі словом, означає смерть живого слова, в кожному разі остаточний вирок йому. У цій смерті письменник Кафка зіграв не останню роль, бо його справедливо вважають одним із основоположників найновіших літературних течій».

Мовні непорозуміння героїв «Замку» можуть мати ще й інші пояснення. Наприклад, з точки зору теорії мовних актів оксфордського аналітика Дж. Остіна. Згідно з цією теорією успішними вважаються мовні акти, у яких мовцеві вдається спонукати особу, до якої звертаються, виконати певну дію, інші мовні акти вважаються неуспішними. Тобто коли ви звертаєтеся до сусіда за столом з проханням передати вам солі і сусід виконує ваше прохання, — ваш мовний акт успішний. Якщо ж він відмовляється передати вам сіль або ігнорує ваші слова, — ваш акт неуспішний. З цієї точки зору мовні акти, себто діалоги ге-

роїв «Замку», переважно неуспішні. Наприклад, сцени розмов К. із господинею заїзду, в яких вона намагається переконати землеміра відмовитися від спроб зустрітися з Кламмом, а К. просить шинкарку допомогти йому організувати таку зустріч. Як відомо, жодному з них не вдається досягнути своєї мети, адже кожний лише висловлює власну думку, не слухаючи слів співрозмовника, або робить із цих слів цілком хибні висновки. «Ви перекручуєте все, навіть мовчання, ви просто не вмієте інакше», — звинувачує господиня К.

Неуспішними виявляються навіть ті мовні акти, які на початку ніби обіцяють несподіваний або і незаслужений успіх. Наприклад, у сцені розмови К. із чиновником Бюргелем, у кімнаті якого землемір опиняється випадково і не збирається просити жодної допомоги. Бюргель несподівано виявляє дивну обізнаність у справі і навіть пропонує вирішити її. Але на цьому вся успішність завершується, К. засинає і втрачає свій шанс. Схожа ситуація трапляється на початку твору, коли у листі Кламма К. несподівано призначають землеміром, і це значно більший успіх, ніж міг він би сподіватися. Але вже наступна розмова зі старостою руйнує ілюзію цього успіху, і з'ясовується, що призначення на службу було фіктивним.

Теорія мовних актів тісно пов'язана із теорією мовних ігор Людвіга Вітгенштайна, згідно з якою всі дії, що їх виконує людина протягом життя, є мовними іграми, а людська мова схожа на старовинне місто: «Лабіринт маленьких вуличок і площ, старих і нових будинків, будинків із прибудовами різних епох, і все це оточено численними новими районами із прямими вулицями регулярного планування і стандартними будинками». Цей опис дуже нагадує кафківський Замок: «Це було нагромадження великої кількості споруд, серед яких були нечисленні двоповерхові і безліч низьких, тісно наліплених одна біля одної. Якщо не знати, що це Замок, можна сприйняти ці будівлі за невеличке місто». Звідси можна було б зробити висновок, що для Кафки,

а згодом і для Вітгенштайна, людська мова складається з лабіринтів і добудов різних стилів і часових епох. Тоді мовні непорозуміння героїв Кафки — це намагання показати внутрішню логіку мови, невидиму на перший погляд. Значно раніше за Вітгенштайна Кафка показує, що речення зовсім не обов'язково є проекцією факту, як стверджує «Логіко-філософський трактат», і зовсім не обов'язково це речення або правдиве, або неправдиве. Насправді існує набагато більше варіантів логічних зв'язків у мові, а відповідно і в реальності, і саме їх намагається продемонструвати проза Кафки.

Існують трактування, які пов'язують категорії успішності—неуспішності героїв «Замку» із своєрідним взаємозв'язком успішності—неуспішності в житті самого Кафки. Його листи та щоденники малюють образ невдахи («Нездатність цілковита й з усіх поглядів»), хворого неврастеніка, шлунок якого погано перетравлює їжу, якому загрожує туберкульоз, особисте життя якого не склалося, стосунки з батьками напружені, робота нудна і нецікава, а до того ж забирає час, який можна було б присвячувати писанню, більше того, робота вбиває, бо писати доводиться вночі на шкоду і так німічному здоров'ю, до всього додається ще єврейське походження. Але такою є версія лише частини біографів Кафки. Існує і цілком протилежний аналіз його особистих обставин: народився він у небідній і достатньо гармонійній родині, батьки його любили, дали непогану освіту і можливість заробляти на життя доволі комфортно, працював він лише півдня, до того ж шеф йому симпатизував і давав можливість брати численні відпустки за станом здоров'я, особисте життя не склалося за власним бажанням. Таким чином за цією псевдонеуспішністю, яка була суто зовнішній успіх, писалися геніальні твори.

Можна намагатися вибрати із усіх трактувань тексту роману найбільш правильне, можна визнати рацію за всіма, адже

кожна із вищеназваних схем справді добре накладається на сюжетну структуру твору. Але якщо йти за логікою персонажів «Замку», за манерою їх висловлювання, то важливим є не так вибір одного, єдиноправильного трактування, як сама ця багатозначність, можливість одночасного існування паралельних, цілком різних версій розуміння тексту.

Так є і в самому романі, де важливо не те, що відбувається, і не те, про що говориться, а те, як ці події чи слова сприймаються іншими, і навіть не чийсь конкретні інтерпретації, а неможливість обрати серед безкінечної кількості трактувань одне правильне. Цю розгубленість перед нескінченністю значень кожного окремого слова, речення, розмови, жесту, кожного, найкоротшого і найлаконічнішого листа Кафка демонструє постійно. Чи то перше знайомство з учителем, яке К. здійснив під час своєї першої спроби дійти до Замку, чи то марні спроби К. зрозуміти листи Кламма, чи то тривалі розмови із господинею заїзду, чи то з'ясування стосунків із Фрідою, довірливі розмови із Ольгою, не кажучи вже про кульмінаційну сцену діалогу із чиновником Бюргелем. Будь-яка спроба порозумітися із мешканцями Села чи працівниками Замку закінчується для К. повною поразкою і трапляється так саме тому, що його більша порівняно із ними вразливість і краще розвинута уява (або ж навпаки, обмеженість і недостатня поінформованість, як це трактують у Селі) примушують його бачити прихований зміст там, де цього не бачать інші, і не погоджуватися із їхніми інтерпретаціями подій і висловлювань. Ця порушена комунікація, у якій кожен зі співрозмовників вважає себе краще поінформованим, мудрішим і спритнішим, може слугувати джерелом для чергових розшифрувань твору. Наприклад, як спроби описати неможливість порозуміння між людьми, логічного пояснення їхніх звичаїв і традицій (скажімо, провини сім'ї Амалії така ж загадкова і незбагненна, як і причини багатоговікового переслідування єврейського народу). Можна розуміти «Замок»

і як доказ того, що об'єктивної реальності, а тим більше відображення цієї реальності в мові, насправді не існує, її замінюють численні паралельні реальності, а точніше — суб'єктивні уявлення про них. Звідси і можливість різних інтерпретацій змісту кожного найпростішого речення, блискуче продемонстрована в діалогах «Замку».

Не менш протилежні версії дослідників зустрічаємо і у визначенні центрального відчуття, яке править світом персонажів Кафки, — від абстрактного страху до конкретного страху перед невизначеністю, смертю, забуттям і аж до комізму, іронії, сарказму. Часто ці почуття поєднуються і плавно переходять одне в одне. Це трохи нагадує амбівалентність ставлення землеміра до своїх підручних Артура та Єремії. З одного боку, це грайливі і дитинні юнаки, смішні та неотесані, які поводять себе по-дитячому пустотливо і невміло, з другого — це шпигуни Замку, хитрі і законспіровані представники влади, що її уособлює недоступний Кламм. Не менш суперечливими є і характеристики інших персонажів. Сам К. — безпомічний чужинець, залежний від ласки найбіднішого селянина, але в той же час хитрий і підступний, що вважає себе вищим за інших і прагне досягнути в житті «більшого». Чиновники Замку — привілейовані і наділені вищими повноваженнями, ніж селяни, але одночасно безпорадні та залежні від слуг і вищого керівництва. Фріда, то по-рабськи віддана кожному зі своїх коханців, терпляча і покірна, то раптом смілива і безжальна, кидає одного і йде до іншого. Хто вона — жертва власної непостійності, слабка і нездатна опиратися впливові чоловіків і їхнім обіцянкам, чи підступна інтриганка, якою її змальовує хвороблива уява заздрісної Пепі? Схожа на неї і господиня заїзду, владна і сувора зі своїм чоловіком та слугами, але покірна і готова на все заради Кламма, який колись зробив її своєю коханкою. Різниця між комічним і трагічним у Кафки така ж

невиразна, як різниця між високим і низьким, потворним і прекрасним, чеснотою і злочином, нормальністю і божевіллям. Як ставитися до Амалії, яка відкинула брутальні залицяння чиновника Сортіні і цим прирекла на вигнання всю свою сім'ю? Як до негідниці чи як до героїні? Те саме стосується її сестри, яка стала повією, щоб зняти зі своєї сім'ї неіснуючу провину. Чого більше в другорядному образі дружини господаря «Панського двору»: смішного абсурду її нестримної жадібності до недоладних і давно немодних суконь, примітивного намагання втримати порядок у своєму заїзді і наївної віри у кожне слово чиновника («Вона не могла збагнути, навіть якщо в загальному потрібно приймати прохачів. «Щоб розводити бруд на сходах», — сказав їй одного разу хтось із урядників, напевно розлившись через таке питання, але для неї це все прояснило, і відтоді вона часто повторювала цей вислів»)? Якою є її «по-жіночому ніжна і наполеглива» диктатура — смішною чи трагічною у хрестоматійному показі людської глупоти? Як можна охарактеризувати батька Амалії, який втрачає здоров'я і доводить сім'ю до банкрутства, намагаючись вимолити прощення за неіснуючу провину: як смішного дурня, божевільного чи як трагічну постать людини, що прагне знайти прощення за гріх людської пихи і невдячності?

Марно шукати однієї наскрізної ідеї, до якої можна було б звести все написане Кафкою або хоча б один із його творів. Існування такої ідеї настільки ж ілюзорне, як існування об'єктивної реальності чи позитивістської логіки мови і мовлення, безпосереднього взаємозв'язку реальності і висловлювань про неї, неможливості виходу поза межі правдивості чи неправдивості кожного речення. Але саме ця багатогранність і створює атмосферу таємничості цих текстів, яка змушує повертатися до них нові і нові покоління читачів.

Наталка СНЯДАНКО

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

К. прибув пізнього вечора. Село загрузло в глибокому снігу. Замкової гори не було видно, її поглинули туман і темрява, жоден, навіть слабенький, промінчик світла не виказував існування великого Замку. К. довго стояв на дерев'яному містку, який з'єднував гостинець із Селом, і вдивлявся в те, що здавалося пороженчею.

Потім він вирушив шукати місце для ночівлі. У заїзді ще не спали, і хоча в господаря, розгубленого несподіваним пізнім візитом, не виявилось для гостя вільної кімнати, він запропонував К. нічліг на солом'яній підстилці в загальному залі. К. погодився. Кілька селян ще сиділи за пивом, але прибулий не хотів ні з ким спілкуватися, тому приніс собі солом'яну підстилку з горища і влігся поближче до печі. Було тепло, селяни сиділи тихо, він ще трохи спостерігав за ними втомленим поглядом, а далі заснув.

Та невдовзі його розбудили. По-міському вбраний юнак із обличчям актора — вузькі щілини очей і густі брови — стояв перед ним разом із господарем. Селяни теж були ще тут, деякі з них навіть повернули свої крісла, щоб краще бачити і чути. Юнак дуже ввічливо вибачився за те, що розбудив К., назвав себе сином замкового каштеляна і сказав:

— Село — це власність Замку, тому кожен, хто живе чи ночує тут, певною мірою живе чи ночує в Замку. Ніхто не має на це права без дозволу графа. А у вас немає такого дозволу, в кожному разі ви його не показували.

К. сів, поправив рукою волосся, подивився на людей знизу догори і сказав:

— У яке село мене занесло? Хіба тут є Замок?

— Саме так, — повільно вимовив юнак, а дехто з присутніх похитав головою на слова К., — Замок графа Вествеста.

— Отже, потрібно отримати дозвіл для ночівлі? — запитав К., ніби хотів пересвідчитися, чи не наснилися йому часом попередні слова.

— Дозвіл потрібно отримати, — прозвучало у відповідь, і юнак звернувся до присутніх, простягнувши руку вперед, у цьому жесті відчувалося підкреслено глузливе ставлення до К. — Хіба ж можна без дозволу?

— Тоді доведеться взяти дозвіл, — сказав К., позіхаючи, і відсунув ковдру, ніби збирався вставати.

— У кого? — запитав юнак.

— У графа, — відповів К., — нічого іншого мені не залишається.

— Зараз, опівночі, брати дозвіл у графа? — скрикнув юнак і відступив на крок назад.

— Хіба це неможливо? — байдуже запитав К. — Тоді навіщо ви мене будили?

Тут юнак страшенно розлютився.

— Ви поводити себе як волоцюга! — закричав він. — Я вимагаю поваги до графських служб! Вас розбудили, аби поставити до відома, що ви негайно повинні покинути графські володіння.

— Припиніть цю комедію! — підкреслено тихо сказав К., ліг на землю і натягнув на себе ковдру. — Ви, юначе, забагато собі дозволяєте, і завтра я ще повернуся до вашої поведінки. Господар та панове за столами стануть моїми свідками, якщо взагалі вимагатимуться якісь свідчення. А щодо всього іншого, то досить вам буде знати, що я землемір і прибув на виклик графа. Мої помічники з інструментами приїдуть завтра. Мені забаглося прогулятися пішки по снігу, але, на жаль, я кілька разів збився зі шляху і тому прийшов так пізно. Те, що сьогодні вже не слід заявляти про себе в Замку, я знав і без ваших повчань. Тож задовольнився, як бачите, і таким місцем ночівлі, а ви, м'яко кажучи, дещо неввічливо перервали мій сон. На цьому я завершую свої пояснення. Добраніч, панове, — і К. відвернувся до печі.

— Землемір? — почув він чиєсь нерішуче питання в себе за спиною, а потім усі затихли. Та невдовзі юнак опанував себе і стишеним голосом, з огляду на сон К., хоча й достатньо виразно, щоб усім було чути, сказав господареві:

— Я запитаю по телефону.

Отже, в цьому сільському заїзді є телефон? Непогано тут усе облаштовано. Це трохи здивувало К., але загалом він сподівався чогось подібного. Виявилось, що телефон знаходиться просто в нього над головою, а він його навіть не помітив спросоння. Тепер якщо юнак дзвонитиме, він змушений буде потривожити К., тож залишалося вирішити, чи дозволяти йому дзвонити. К. вирішив дозволити. Тепер вже не мало сенсу вдавати з себе сплячого, і К. перевернувся на спину. Він побачив, як селяни нерішуче підсунулися ближче один до одного і перемовлялися; прибуття землеміра — подія небуденна. Відчинилися двері кухні, і весь отвір заступила собою могутня постать господині, господар наблизився до

неї навшпиньки, щоб увести в курс справи. І тут почалася телефонна розмова. Каштелян уже спав, але його помічник, точніше, один із його помічників, Фріц, був на місці. Юнак назвав себе Шварцером і розповів, як він знайшов у заїзді К., — тридцятирічного чоловіка в лахмітті, що спокійно спав на соломяній підстилці, використовуючи замість подушки невеличку торбу, а поряд поклав сучкувату палицю. Ясна річ, чоловік видавався підозрілим, і оскільки господар, вочевидь, злегковажив своїм обов'язком, Шварцер змушений був узятися за остаточне з'ясування цієї справи. Перерваний сон, допит і цілком законну погрозу вигнання з графства К. сприйняв дуже обурено, хоча, як з'ясувалося згодом, імовірно, мав на це право, оскільки стверджує, що він землемір і прибув за викликом графа. Безумовно, існує принаймні формальна необхідність перевірити це твердження, і тому Шварцер просить Фріца звернутися до центральної канцелярії за довідкою про те, чи справді очікується прибуття землеміра, а тоді відразу ж зателефонувати про результат.

Потім було тихо, Фріц довідувався на тому кінці дроту, а в заїзді всі чекали на відповідь. К. не зрушив з місця, навіть не повернувся, на його обличчі не було й тіні цікавості, він мовчки втупився поперед себе. Суміш недоброчливості й обережності в розповіді Шварцера свідчила, що в Замку навіть такі дрібні службовці, як цей, трохи навчені дипломатії. Не бракувало там і старанності, оскільки центральна канцелярія працювала й уночі. Та ще й досить швидко давала довідки, бо незабаром Фріц передзвонив. Його відповідь була дуже короткою, і Шварцер із люттю кинув слухавку.

— Так я і знав! — крикнув він. — Ніякий він не землемір, а гидкий брехливий волоцюга, а можливо, і ще гірше.

Цієї миті К. подумав, що зараз Шварцер, селяни й господарі накинуться на нього. Щоб витримати хоча б перший натиск, він скулився під ковдрою. І тут ще раз задзвонив телефон, К. здалося, що звук був дуже різким. Він поволі висунув голову назовні. Здавалося не дуже вірогідним, що це знову стосувалося К., але всі завмерли, а Шварцер повернувся до апарата. Прослухав довге пояснення і тихо сказав:

— Отже, помилка? Це надзвичайно неприємно. Дзвонив сам начальник канцелярії? Дуже дивно, дуже дивно. І як я маю пояснити це панові землеміру?

К. прислухався. Отже, Замок затвердив його в ролі землеміра. З одного боку, це було йому невігідно, бо свідчило про те, що в Замку знали про нього все необхідне і, зваживши співвідношення сил, заввиграшки прийняли виклик. З іншого боку, це було добре, бо, здається, доводило, що його недооцінюють і таким чином дарують більшу свободу, ніж та, на яку він міг би сподіватися. А якщо їм здається, що цим підтвердженням посади, яке було явним перевищенням його компетенції, вони примусять К. постійно тремтіти від страху, то це помилка: йому стало трохи лячно, але не більше.

К. відмахнувся од Шварцера, який спробував несміливо наблизитися; відмовився й од наполегливої пропозиції перейти до хазяйської спальні, лише взяв із рук господаря склянку з напоєм, а від його дружини — рукомийник із милом та рушником. Йому навіть не довелося вимагати, щоб спорожнили зал, бо всі кинулися геть один поперед одного, ніхто не хотів уранці бути впізним. Лампу загасили і нарешті дали йому спокій. Він спав спокійно до самого ранку, лише раз чи два його потривожили щури, які пробігали поблизу його ложа.

Після сніданку — харчування й ночівлю гостя, як сказав господар, мав оплатити Замок — К. хотів іти відразу в Село.

Але господар постійно крутився довкола, і К. дозволив йому трохи посидіти біля себе у відповідь на німе прохання, хоча з огляду на вчорашню поведінку й не прагнув зайвий раз вступати з господарем у бесіду.

— Я ще не знаю графа, — сказав К. — Кажуть, він щедро платить за добру роботу, це правда? Коли відриваєшся од жінки та дитини і мандруєш так далеко, як оце я, хочеться привезти назад якомога більше.

— Стосовно цього вам не варто турбуватися, на погану платню ще ніхто не нарікав.

— Але я, — сказав К., — маю досить відваги і можу висловити своє незадоволення навіть графові, хоча, ясна річ, із можновладцями завжди краще бути в мирі.

Господар сидів навпроти К. на краєчку підвіконня й не наважувався вмотитися зручніше, він не відводив од гостя великих карих наляканих очей. І хоча перед тим не відходив од К., тепер, здавалося, прагнув утекти геть. Можливо, злякався, що його почнуть випитувати про графа? Чи побоювався, що «пан», за якого він уважав К., виявиться людиною ненадійною? Довелося перевести розмову на інше. К. поглянув на годинник і сказав:

— Незабаром під'їдуть мої помічники. Чи знайдеться тут для них місце?

— Звичайно, пане, — сказав господар. — Але хіба вони не житимуть разом із вами в Замку?

Невже він так легко та охоче позбувався пожилеців та особливо К., бажаючи неодмінно прилаштувати того в Замок?

— Це ще невідомо, — відповів К. — Спочатку треба довідатися, що за роботу доведеться виконувати. Якщо, наприклад, потрібно буде працювати тут, унизу, то доцільніше б тут

і оселитися. Окрім того, підозрюю, що життя в Замку навряд чи мені сподобається. Я б хотів завжди бути вільним.

— Ти не знаєш порядків Замку, — тихо сказав господар.

— Справді, — погодився К. — Не варто приймати поспішних рішень. Наразі я знаю про Замок тільки те, що там розуміються на виборі добрих землемірів. Можливо, знайдуться і ще якісь переваги.

І він піднявся, щоб звільнити від своєї присутності господаря, який неспокійно покушував губи. Завоювати довіру цього чоловіка було не так легко.

К. рушив до виходу і дорогою помітив на стіні темний портрет у такій самій темній рамі. Він зауважив його ще раніше, зі свого нічного ложа, але здалеку не роздивився деталей і вирішив, що картину витягли з рами і залишилася тільки чорна дошка, яка була насподі. Але зараз виявилось, що це була-таки картина, портрет п'ятдесятирічного чоловіка, зображеного по пояс. Чоловік опустив голову так низько, що очей майже не було видно, і здавалося, його голова схилилася під тягарем високого важкого чола і великого гачкуватого носа. Широка борода, притиснута підборіддям, різко відстовбурчувалась уперед. Ліва рука вчепилась розчепіреними пальцями в густе волосся, але це не допомогло підняти голову.

— Хто це? — запитав К. — Граф?

Потім зупинився перед зображенням і навіть не озирнувся на господаря.

— Ні, — відповів власник заїзду. — Каштелян.

— У Замку вродливий каштелян, — сказав К. — Шкода, що в нього такий невдаха-син.

— Ні, — заперечив господар, притягнув К. ближче до себе і прошепотів йому у вухо: — Шварцер трохи перебільшив учора, його батько лише підкаштелян, і то один із найнижчих.

Цієї миті господар видався К. дитиною.

— Негідник! — засміявся К., але господар, здається, не бачив у цьому нічого смішного. Він сказав:

— Його батько теж впливова особа.

— Припини! — сказав К. — Ти всіх уважаєш впливовими. Мене теж?

— Тебе? Ні, тебе я впливовим не вважаю. — злякано, але переконано відповів господар.

— Отже, ти досить спостережливий, — сказав К. — Якщо бути відвертим, то я справді не наділений владою. І через це маю не менше поваги до можновладців, аніж ти. Але я не такий прямолінійний і не завжди показую це.

К. поплескав господаря по щоці, щоб утішити його і викликати більшу довіру до себе. Той посміхнувся. Він справді був схожий на хлопчика зі своїм м'яким, майже позбавленим бородами обличчям. І чому він одружився з такою товстою та немолодою жінкою? Крізь отвір у стіні було видно, як вона стояла на кухні руки в боки і віддавала накази. Але К. не збирався розпитувати про це господаря, щоб не зігнати з його обличчя усмішку, яку було так нелегко викликати. Жестом він попросив відчинити двері і вийшов у чудовий зимовий ранок.

Тепер увесь Замок ясно вимальовувався перед ним у свіжому повітрі, а сніг, що тонким шаром укривав усе довкола, робив побачене ще чіткішим, обвівши контури усіх предметів. Здавалося, що на горі снігу значно менше, ніж у Селі, де К. доводилося прокладати собі дорогу так само важко, як учора на гостинці. Тут сніг підступав аж до вікон хатин, та ще й притискав низькі дахи додола, а вгорі все ніби висіло в повітрі, легко й вільно, принаймні так виглядало знизу.

Здалеку вигляд Замку відповідав сподіванням К. Він не нагадував ані старовинну лицарську фортецю, ані розкішно

оздоблену новочасну будівлю. Це було нагромадження багатьох споруд, серед яких були нечисленні двоповерхові і безліч низьких, тісно наліплених одна біля одної. Якщо не знати, що це Замок, можна сприйняти ці будівлі за невеличке місто. К. побачив тільки одну вежу, незрозуміло було, до чого вона належить — до церкви чи до житлових приміщень. Довкола вежі кружляли зграї ворон.

К. ішов далі, не відводячи погляду од Замку, все інше його не цікавило. Але зблизька Замок розчарував К., це було злиденне містечко, яке складалося зі звичайних сільських хатин, тільки вибудованих із каменю, тиньк пооблітав зі стін, а кам'яна кладка почала руйнуватися. У голові К. промайнув спогад про містечко його дитинства, яке нічим не поступалося цьому так званому Замку. Якби йшлося тільки про те, щоб оглянути Замок, було б шкода вирушати в такі довгі мандри, і він учинив би набагато мудріше, коли б відвідав стареньку батьківську домівку, де не був уже так давно. К. подумки порівнював церковний шпиль рідного краю з тутешнім, там, нагорі. Тамтешній шпиль, у цьому не виникало жодного сумніву, рвучко виструнчується до неба, завершується широким дахом, укритим червоною черепицею, наскрізь земний — хіба ж можемо ми щось збудувати по-іншому? — але мета його вища, ніж у цього стовпотворіння низьких будівель, вигляд по-святковому світліший, а не такий похмуробуденний. Єдина вежа, що визирала вгору з-поміж кам'яниць тутешнього Замку, мала, як це стало видно вже тепер, житлове призначення. Можливо, це був головний замковий будинок, трохи монотонна кругла споруда, де-не-де співчутливо прикрита плющем, маленькі вікна виблискували на сонці — у цьому було щось шалене — машикулі нависали над стіною непевними, нерівними, ламкими зубцями,

що врізалися в синє небо, ніби намальовані наляканою чи недбалою дитячою рукою. Здавалося, ніби якийсь понурий мешканець будинку, що йому варто було б узагалі зачинитися в найдальшій кімнаті, раптом пробив дах і піднявся над ним, аби показатися світові.

К. знову зупинився, ніби нерухомість давала йому більше сили для роздумів. Але його потурбували. Він зупинився за сільською церквою, правду кажучи, це була радше капличка, розширена схожою на комору прибудовою, яка мала б помістити усіх парафіян і за якою розташувалася школа. Низька й довга будівля справляла чудернацьке враження: здавалося, що збудовано її нашвидкуруч і для тимчасового вжитку, але водночас вона дуже стара, її ховав у собі оточений ґратами сад, що зараз перетворився на снігове поле. Звідти саме вийшли діти з учителем. Учні оточили вчителя тісною купкою, зазирали йому в очі і невпинно щось вигукували, К. нічого не розумів із їхнього швидкого торохтіння. Учитель — молодий, невисокий, вузькоплечий чоловік — тримався дуже прямо, але це не виглядало смішно, він ще здалеку помітив К., зрештою, крім К. і його самого з учнями довкола нікого більше не було. Як чужинцеві, К. годилося привітатися першим, тим більше, з такою поважною особою.

— Доброго дня, пане вчителю, — сказав він.

Діти замовкли, наче по команді, і ця раптова тиша як підготовка до його слів, здається, сподобалася вчителеві.

— Ви оглядаєте Замок? — запитав він лагідніше, ніж можна було сподіватися, але таким тоном, ніби не надто схвалює те, що робить К.

— Так, — відповів К. — Я нетутешній, приїхав учора ввечері.

— Вам не подобається Замок? — швидко запитав учитель.

— Як? — здивовано відповів питанням на питання К. і повторив слова вчителя, злегка пом'якшивши. — Чи мені подобається Замок? Чому ви вирішили, що Замок мені не подобається?

— Нікому з чужих він не подобається, — відповів учитель.

Щоб не сказати нічого нетактовного, К. перевів розмову на іншу тему і запитав:

— Ви, напевно, знаєте графа?

— Ні, — відповів учитель і зібрався йти геть, але К. не відступав і запитав іще раз:

— Як? То ви не знайомі з графом?

— Звідки я можу його знати? — тихо сказав учитель і додав французькою: — Будьте обережні в присутності невинних дітей.

З цього К. зробив висновок, що має право на запитання:

— Чи міг би я, пане вчителю, якось вас відвідати? Я перебуватиму тут довший час, але вже почуваюся трохи самотньо; ніде не сприймають мене як свого: ні серед селян, ні, здається, у Замку.

— Між селянами й Замком не така вже й велика різниця, — сказав учитель.

— Можливо, — погодився К. — Це нічого не міняє в моїй ситуації. Чи міг би я зайти до вас?

— Я живу на Шваненгассе, біля м'ясника.

У цій фразі прозвучало радше звичайне повідомлення адреси, ніж запрошення, але К. сказав:

— Добре, я прийду.

Учитель кивнув і рушив далі разом із дітьми, які відразу ж знову почали галасувати. Незабаром вони зникли в провулку, що круто спускався донизу.

Але К. не міг зосередитися, розмова розізлила його. Уперше з часу свого прибуття він відчув справжню втому. Далека дорога, як здавалося досі, зовсім не втомила його, він спокійно собі йшов день у день, крок за кроком. Лише тепер дали про себе знати, і то дуже невчасно, наслідки цієї величезної перевтоми. Йому дуже хотілося знайти нових знайомих, але спілкування з кожною новою людиною лише посилювало його втому. Якщо у своєму сьогоднішньому стані він примусить себе прогулятися хоча б до входу в Замок, цього буде більш ніж достатньо.

Тож він знову вирушив уперед, але перед ним лежав довгий шлях. Головна сільська вулиця, якою він ішов, не прямувала до замкової гори, а лише підступала до неї, а потім, наче навмисне, повертала і, не надто віддаляючись од Замку, все ж до нього не наближалася. Кожної миті К. сподівався, що вулиця нарешті приведе до Замку, і тільки ця надія примушувала його рухатися далі. З огляду на свою втому він боявся збочити з дороги, а крім того, його вразило, яке велике Село, що йому не видно було кінця-краю, — уздовж вулиці з'являлися нові й нові крихітні будиночки, замерзлі віконні шиби, сніг і безлюддя, — врешті він вирвався з цупких обіймів вулиці, і його проковтнув вузький провулок, де сніг був ще глибшим. Ставало все важче витягувати ноги, що раз по раз угрузали, виступив піт, і раптом К. зупинився, не в змозі йти далі.

Зрештою, він не був сам-один, справа і зліва стояли селянські хатини. Він зліпив сніжку і кинув її у вікно. Одразу ж відчинилися двері — перші відчинені двері за весь час прогулянки Селом, — у проході стояв привітний старий селянин у брунатному кожусі, голова якого схилилася набік від слабості.

— Чи можу я у вас трохи перепочити? — запитав К. — Я дуже втомився.

Він не почув, що сказав старий, лише вдячно подивився на дошку, яку просунули йому назустріч і яка вирятувала його зі снігу, потім зробив кілька кроків і опинився в хатині.

Велика світлиця була слабо освітлена. Після вулиці спочатку важко було щось розгледіти. К. перечепився через корито, жіноча рука підтримала його. З одного кутка долинав дитячий вереск. З іншого виповзала пара і перетворювала присмерк на темряву. К. стояв, ніби оповитий хмарами.

— Та він п'яний, — сказав хтось.

— Хто ви? — владно крикнув чийсь голос, а потім звернувся до старого: — Навіщо ти його привів? Хіба можна пускати всіх, хто волочиться по вулиці?

— Я землемір графа, — сказав К., ніби виправдовуючись перед усе ще невидимими.

— О, то це землемір, — сказав жіночий голос, і запанувала цілковита тиша.

— Ви мене знаєте? — запитав К.

— Звичайно, — коротко відповів той самий голос. Але те, що вони знали К., здається, не додавало йому авторитету.

Нарешті пара трохи розсіялася, і К. зміг роззирнутися довкола. Виглядало на те, що сьогодні всі милися. Біля дверей прали. Але пара виповзала не звідти, а з іншого кутка, де у величезних дерев'яних ночвах, завбільшки зо два ліжка, таких великих К. ще не бачив, у паруючій воді купалися двоє чоловіків. Та ще більша несподіванка чекала на нього в правому кутку. Причому важко було збагнути, від чого виникає відчуття несподіванки. Слабке світло засніженої вулиці просочувалося крізь єдиний у задній стіні кімнати віконний отвір і падало на жінку, що втомлено напівлежала у високому

кріслі, від цього її сукня набувала шовковистого полиску. На її грудях лежало немовля. Довкола неї бавилися діти, очевидно, селянські діти, але чомусь здавалося, що вона походить з іншого середовища. Напевно, хвороба і втома ушляхетнює навіть селянські обличчя.

— Сідайте! — сказав один із чоловіків, бородатий та вусатий, що важко дихав постійно роззявленим ротом і виглядав досить кумедно. Показуючи пальцем на скриню, він витяг руку з теплої води і оббризкував усе обличчя К. На скрині вже сидів старий, що впустив К., і дрімав. К. утішився, що нарешті може сісти. Більше ніхто ним не цікавився. Молода кругленька білявка, що прала в кориті, тихенько наспівувала за роботою, чоловіки в ночвах тупцяли на місці і поверталися, діти намагалися підійти до них, але їх постійно відганяли водяними бризками, від яких не врятувався і К., жінка в кріслі лежала, мов нежива, не дивилася навіть на немовля в себе на грудях, а кудись угору.

К. довго спостерігав цю незмінну, гарну і сумну картину, але потім, напевно, заснув, а коли перелякано прокинувся від голосного крику, то тримав голову на плечі в старого. Чоловіки завершили купання і вдягнені стояли перед К., тепер у ночвах під наглядом білявки хлюпалися діти. Виявилося, що бородань із владним голосом не головний у цій парі. Другий, не набагато вищий і з меншою бородою, тихий чоловік із широкою статурою та вилицюватим обличчям, стояв із опущеною головою, відчувалося, що він звик думати повільно.

— Пане землемір, — сказав він. — Вам не можна тут залишатися. Вибачте за неввічливість.

— Я й не збирався залишатися, — сказав К. — Лише трохи перепочити. Відпочив і тепер піду.

— Ви, мабуть, дивуєтесь нашій негостинності, — сказав чоловік. — Але гостинність — це не наш звичай. Нам не потрібні гості.

К. посвіжішав після недовгого сну, знову зміг зосередитися і зрадів відвертості цих слів. Тепер він був здатен рухатися вільніше, перейшовся по кімнаті, спираючись на свою палицю, наблизився до жінки в кріслі, мимоволі зауважив, що найвищий із усіх присутніх.

— Ясна річ, — сказав К. — До чого б вам гості. Але час від часу хтось буває потрібен. Наприклад, такий, як я, землемір.

— Цього я не знаю, — повільно сказав чоловік. — Якщо вас покликали, отже, ви потрібні. Це, напевно, виняток. Але ми, маленькі люди, дотримуємося правил, у цьому нам не можна дорікнути.

— Ні, ні, — сказав К. — Я мушу вам тільки подякувати. Вам і всім, хто тут живе. І несподівано для всіх К. різко повернувся і вмить опинився перед жінкою в кріслі. Вона подивилася на чужинця втомленими голубими очима, її прозора шовкова хустка сягала їй до середини чола, немовля спало на її грудях.

— Хто ти? — запитав К.

Вона відповіла презирливо, незрозуміло було тільки, кого більше стосувалося її презирство — самого К. чи її ж власної відповіді:

— Я служниця із Замку.

Це тривало лише одну мить, а потім справа та зліва від К. опинилися обидва чоловіки і мовчки, але силоміць, так ніби не існувало інших методів порозуміння, посунули його до дверей. Старий із незрозумілих причин раптом радісно заплескав у долоні. Білявка також несподівано засміялася, а разом із нею й діти.

Невдовзі К. стояв на вулиці, а чоловіки спостерігали за ним із порогу. Знову почав падати сніг, але все одно вулиця здалася йому трохи світлішою, ніж перед тим. Бородатий не терпляче крикнув:

— Куди ви збираєтеся йти? Сюди — дорога до Замку, туди — до Села.

На це К. не відповів, але звернувся до другого, який видався йому ввічливішим навіть попри свою зверхність:

— Хто ви? Кому я маю дякувати за перепочинок?

— Я чинбар Лаземан, — прозвучало у відповідь. — Але дякувати нікому не потрібно.

— Добре, — сказав К. — Можливо, ми ще побачимося.

— Не думаю, — сказав чоловік. Цієї миті бородань підняв руку і вигукнув:

— Доброго дня, Артуре, доброго дня, Єреміє!

К. озирнувся, отже, в цьому Селі таки можна зустріти людей на вулицях! З боку Замку наближалось двоє молодих хлопців середнього зросту, обидва тендітні, у вузькому одязі і дуже схожі один на одного. Їхні обличчя були темно-смагляві, а гострі борідки такі чорні, що виділялися навіть на тлі цієї смаглявості. Зважаючи на стан дороги, вони йшли неймовірно швидко, ступаючи в такт худорлявими ногами.

— Що у вас? — крикнув бородань. Поспілкуватися з ними можна було лише криком, бо вони рухалися дуже швидко й не зупинялися.

— Справи! — крикнули вони у відповідь і посміхнулися.

— Де?

— У заїзді.

— Я теж туди іду! — крикнув К. голосніше за всіх, він дуже хотів, щоб ці двоє взяли його з собою. Знайомство з ними не обіцяло нічого особливого, але вони, швидше за

все, були непоганими і бадьорими супутниками. Та хлопці тільки кивнули у відповідь на слова К. і зникли з поля зору.

К. продовжував стояти і не мав ані найменшої охоти витягати ногу з-під снігу тільки для того, щоб відразу ж занурити її в іншу кучугуру. Чинбар та його товариш, задоволені, що вдалося остаточно витурити К., постійно озираячись, повільно прослизнули до хати крізь вузьку щілину напіввідчинених дверей. К. залишився сам у глибокому снігу. «Це була б непогана нагода для невеличкого розчарування, — подумав він, — якби я потрапив сюди випадково, а не свідомо».

Тут із лівого боку хати одчинилося віконце, зачиненим воно здавалося темно-синім, можливо, через блиск снігу, і було таким крихітним, що не вмещало навіть обличчя того, хто визирав назовні, а тільки очі, старечі карі очі.

— Він стоїть там. — К. почув тремтячий жіночий голос.

— Це землемір, — додав чоловічий.

Потім чоловік підійшов до вікна і запитав без неприязні, але тоном, що наголошував на необхідності дотримання порядку на вулиці перед його вікном:

— На кого ви чекаєте?

— На санчата, які мене заберуть, — сказав К.

— Сюди не приїдуть ніякі санчата, — заперечив чоловік. — Тут ніхто не їздить.

— Але ж це вулиця, яка веде до Замку, — наполягав К.

— Це не має значення, — незворушно повторив чоловік. — Тут ніхто не їздить.

Тоді обоє замовкли. Але чоловік напевно ще обмірковував щось, бо не зачиняв вікна, з якого виповзала пара.

— Погана дорога, — підказав йому К.

Але той тільки буркнув:

— Саме так.

Та за якусь мить додав:

— Якщо хочете, я відвезу вас на своїх санчатах.

— Зробіть це, будь ласка, — радісно погодився К. — Скільки це коштуватиме?

— Ніскільки, — відповів чоловік.

К. дуже здивувався.

— Ви ж землемір, — пояснив чоловік, — і належите до Замку. Куди б ви хотіли їхати?

— До Замку, — швидко відповів К.

— Тоді я не поїду, — сказав чоловік.

— Але ж я належу до Замку, — повторив К. слова чоловіка.

— Можливо, — сказав той незворушно.

— Тоді відвезіть мене до заїзду, — попросив К.

— Добре, — погодився чоловік. — Зараз витягну сани.

Усе це справляло враження не так підкресленої ввічливості, як егоїстичного, наполегливого, зляканого, майже педантичного прагнення позбутися К. із вулиці перед своїм будинком.

Відчинилися ворота, і охляла конячка вивезла невеликі сани для легких вантажів, пласкі, зовсім без сидіння; слідом, накульгуючи, з'явився зігнутий, кволий, застуджений чоловік із червоним, запухлим, виснаженим і худорлявим обличчям, яке, закутане у вовняну хустину, виглядало ще меншим. Чоловік виглядав на геть хворого і вийшов надвір, мабуть, лише з метою відвезти геть непроханого гостя. На відповідне зауваження К. він лише махнув рукою. Від нього К. довідався тільки те, що він візник на ім'я Герштекер, а такі незручні сани взяв тому, що вони стояли найближче, а витягування якихось кращих забрало б надто багато часу.

— Сідайте, — сказав він і показав нагайкою на місце ззаду на санях.

— Я сяду біля вас, — сказав К.

— Я піду пішки, — сказав Герштекер.

— Чому? — запитав К.

— Я піду пішки, — повторив Герштекер і закашлявся так сильно, що аж захитався і змушений був міцно впертися ногами в сніг, а руками триматися за сани. К. мовчки сів на сани, кашель потроху заспокоївся, і вони поїхали.

Замок нагорі, до якого К. сьогодні мав намір потрапити, чомусь раптом почав здаватися дивовижно темним і знову віддалявся. І тут ніби на знак того, що це прощання лише тимчасове, радісно та окрилено зазвучав дзвін і примусив серце битися швидше принаймні на коротку мить, так, ніби йому загрожувало здійснення того, до чого воно несвідомо прагнуло, бо дзвін цей був і тужливим. Але незабаром великий дзвін затих, його заступив менший, слабший і монотонніший звук, можливо, цей другий дзвін також був нагорі, а може, — в Селі. Цей звук більше пасував до повільного просування в товаристві понурого, але невблаганного візника.

— Послухай! — раптом вигукнув К., коли вони були вже поблизу церкви і до заїзду залишалося не так далеко, тож К. міг дозволити собі необережність. — Я дивуюся, що ти наважився везти мене під власну відповідальність, а дозвіл у тебе?

Герштекер не реагував і продовжував спокійно крокувати поряд із конячкою.

— Гей! — знову крикнув К., зібрав трохи снігу з санчат, зробив сніжку і влучив нею Герштекерові у вухо. Той зупинився і повернувся; коли К. побачив його зблизка, — сани ще трохи проїхали, — цю зігнуту, трохи спотворену чимось постать, червоне втомлене дрібне обличчя з якимись різними щоками, — однією пласкою, а другою запалою, цей роззявлений розгублений рот, у якому стирчало лише кілька зубів, —

К. змушений був зі співчуття повторити те, що раніше сказав із злості. Чи не матиме Герштекер неприємностей за те, що транспортує К.?

— Чого ти хочеш? — запитав Герштекер із нерозумінням, але, не чекаючи пояснень, прикрикнув на конячку, і вони поїхали далі.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Поки вони їхали до заїзду, вже майже стемніло. К. упізнав поворот дороги і дуже здивувався цій несподіваній темряві. Невже він був відсутній так довго? Йому здалося, що це тривало не більше однієї-двох годин, виходив він уранці і досі не хотів їсти, а крім того, ще зовсім недавно було зовсім світло, навіть не починало сутеніти, і ось уже цілком темно. «Короткі дні, короткі дні!» — сказав він сам до себе, зліз із санчат і пішов до заїзду.

Угорі на сходах ганку стояв господар, який дуже зрадив поверненню К. і освітлював дорогу ліхтарем. Згадавши про візника, К. зупинився, десь у темряві почувся кашель, який напевно належав візникові. Мабуть, вони невдовзі побачаться. Коли К. піднявся до господаря і шанобливо привітався, то зауважив, що біля дверей стоять двоє чоловіків. Він узяв із рук господаря ліхтар і посвітив на них. Це були ті, кого він уже зустрічав сьогодні, їх звали Артур та Єремія. Вони віддали честь. Згадавши роки, проведені у війську, ці щасливі часи, К. засміявся.

— Хто ви? — запитав і перевів погляд із одного на другого.

— Ваші помічники, — відповіли вони.

— Це помічники, — тихо підтвердив господар.

— Як? — запитав К. — Ви — мої старі помічники, які мали приїхати після мене і на яких я чекаю?

Вони підтвердили.

— Гаразд, — сказав К., трохи подумавши. — Добре, що ви приїхали. До речі, — продовжив після невеликої паузи, — ви сильно запізнилися. Це недбальство з вашого боку.

— Це досить далеко, — сказав один.

— Досить далеко, — повторив К., — але я зустрів вас дорогою із Замку.

— Так, — сказали вони без детальніших пояснень.

— Де інструменти? — запитав К.

— У нас немає, — відповіли вони.

— Інструменти, які я вам довірив, — уточнив К.

— У нас немає, — повторили вони.

— Ну що за люди! — обурився К. — Ви вмієте міряти землю?

— Ні, — зізналися помічники.

— Але якщо ви мої старі помічники, то мусите вміти, — сказав К. і підштовхнув їх поперед себе до будинку.

Вони сиділи втрьох і мовчки пили пиво в заїзді за невеличким столом. К. — посередині, справа і зліва його помічники. У залі, як і вчора ввечері, був зайнятий окрім їхнього лише один стіл, за ним сиділи селяни.

— Важко з вами, — сказав К. і вкотре вже порівняв їхні обличчя. — Як я маю вас розрізнити? У вас тільки імена різні, а все решта схоже, як... — він мимоволі затнувся, але потім продовжив: — У всьому решта ви схожі між собою, як змії.

Вони засміялися.

— Нас завжди без проблем розрізняли, — сказали вони, виправдовуючись.

— Я вам вірю, — сказав К. — Бо сам був свідком цього, але я бачу вас своїми очима, і вони вас не розрізняють. Тому я буду поводитися з вами, як із однією людиною, і називатиму Артур, так звати одного з вас, тебе, чи не так? — запитав К. одного з помічників.

— Ні, — сказав той. — Мене звати Єремія.

— Це не має значення, — сказав К. — Я називатиму вас обох Артурами. Якщо я пошлю куди-небудь Артура, ви підете вдвох, дам Артурові якесь завдання, ви виконуватимете його разом, це матиме суттєвий недолік, бо я не зможу використовувати вас для різних робіт, зате буде й перевага, бо за все, вам довірене, будете відповідати разом і нероздільно. Як саме ви поділите між собою роботу, мені все одно, але спихати один на другого вам не вдасться, я цього не слухатиму, бо ви для мене — одна людина.

Вони трохи подумали і сказали:

— Це для нас було б у край неприємно.

— Ясна річ, — сказав К. — Це й повинно бути вам неприємно, але так воно буде.

Уже кілька хвилин К. спостерігав за селянином, який кружляв довкола їхнього столу та ось нарешті наважився, підійшов до одного з помічників і хотів прошепотіти йому щось на вухо.

— Перепрошую, — сказав К., стукнув кулаком по столу і піднявся. — Це мої помічники, і в нас зараз нарада. Ніхто не має права нам заважати.

— Прошу, прошу, — злякано сказав селянин і позадкував до свого товариства.

— За дотримуванням цього ви мусите стежити особливо пильно, — сказав К. і знову сів. — Вам не можна розмовляти ні з ким без мого дозволу. Я тут чужий, і якщо ви мої старі помічники, то ви також чужі. Тому ми троє мусимо триматися разом, згода?

Вони похапцем простягнули йому руки.

— Заберіть свої лапи, — сказав він. — Але мій наказ залишається чинним. Я йду спати й вам раджу зробити те саме. Сьогодні ми втратили робочий день, отже, завтра мусимо почати якомога швидше. Вам потрібно дістати сани для подорожі в Замок, і о шостій мусите чекати на мене тут, перед порогом.

— Добре, — сказав один.

Але другий утрутився:

— Ти кажеш «добре», хоча знаєш, що це неможливо.

— Тихо, — сказав К. — Ви, здається, починаєте відрізнятись один від одного.

Але перший також сказав:

— Він має рацію, без дозволу жоден чужинець не має права зайти в Замок.

— А де потрібно взяти дозвіл?

— Не знаю, можливо, в каштеляна.

— Тож ми зателефонуємо туди, беріться за роботу і негайно телефонуйте каштелянові!

Вони пішли до апарату і попросили з'єднати, — обоє просто зі шкіри лізли, щоб показати, як стараються догодити, — потім запитали, чи можна їм разом із К. завтра відвідати Замок. «Ні» у слухавці було таким гучним, що долетіло навіть до вух К. Але відповідь була ще більш вичерпною і звучала так: «Ні завтра, ні в будь-який інший день».

— Я сам подзвоню, — сказав К. і встав.

Досі у залі майже не звертали уваги на К. і його помічників, якщо не рахувати сутички з селянином, але після цієї фрази до них повернулися всі голови. Присутні піднялися разом із К., і попри намагання господаря затримати їх, вишикувалися півколом біля телефону. Серед них переважала думка, що К. не отримає жодної відповіді. К. довелося попросити їх затихнути, їхньої думки він узагалі не питав.

Звук зуммера у слухавці був дивним, К. ніколи раніше не чув нічого подібного. Це було схоже на гудіння багатьох дитячих голосів, чи навіть не гудіння, а спів, що долинає звідкись іздалеку, дуже здалеку, так ніби з цього звуку в якийсь неможливий спосіб формується один високий, але сильний голос, і так сильно б'є у вухо, наче намагається проникнути не лише всередину нещасного слухового органу, а кудись ще глибше. К. слухав, навіть не намагаючись зателефонувати. Сперся лівим ліктем на телефонний апарат і слухав.

Невідомо, як довго він так простояв, аж поки господар не смикнув його за полу зі словами, що до нього прийшов вістовий.

— Геть! — вигукнув К., утративши контроль над собою. Можливо, це стосувалося когось у слухавці, бо там раптом озвалися. Відбулася наступна розмова:

— Освальд слухає вас, із ким я розмовляю? — запитав суворий зверхній голос. К. почув у ньому невеличкий мовний дефект, який намагалися приховати цією підкресленою суворістю. К. вагався, чи варто йому себе називати, бо був безборонним перед телефонним апаратом, чоловік на тому кінці дроту міг накричати на нього й кинути слухавку, таким чином К., здається, перекрив собі досить важливий шлях. Нерішучість К. посилила нетерплячість його співрозмовника.

— Хто там? — повторив той і додав: — Я був би дуже вдячний, якби звідти трохи менше дзвонили, щойно нас уже турбували.

К. не відреагував на це зауваження і раптом прийняв рішення:

— Телефонує помічник пана землеміра.

— Який помічник? Який пан? Який землемір?

К. пригадав собі вчорашню телефонну розмову.

— Запитайте Фріца, — коротко сказав він і здивовано зауважив, що це подіяло.

Але ще більше він був здивований від організованості тамтешніх слуг. Відповідь була:

— Я вже знаю. Вічно цей землемір. Добре, добре. Що далі? Який помічник?

— Йозеф, — сказав К.

Йому трохи заважало перешіптування селян у нього за спиною, здається, вони засуджували те, що він неправильно себе назвав. Але К. не мав часу займатися ними, розмова вимагала великих зусиль.

— Йозеф? — прозвучало питання у відповідь. — Помічники називаються, — невеличка пауза, очевидно, він запитав імена в когось іншого, — Артур і Єремія.

— Це нові помічники, — сказав К.

— Ні, це старі.

— Це нові, а я старий, я прибув сьогодні за паном землеміром.

— Ні, — крикнули в слухавці.

— Тоді хто ж я? — запитав К. спокійно, як і досі.

І за мить та сама людина із тим-таки дефектом мовлення сказала:

— Ти — старий помічник, — але цього разу голос був інший, глибший, у ньому з'явилось більше поваги.

К. услухався у звучання голосу і майже прослухав питання:

— Чого ти хочеш?

Він би із задоволенням поклав слухавку. Від цієї розмови вже можна було нічого не чекати. Але змушений щось казати, він запитав скоромовкою:

— Коли мій господар може прийти до Замку?

— Ніколи, — прозвучала відповідь.

— Добре, — сказав К. і поклав слухавку.

Селяни підступили вже зовсім упритул. Помічники косо позирали на К. і намагалися не підпустити селян надто близько. Але все це робилося тільки задля годиться, бо селяни, задоволені результатом розмови, потроху відступали. Тут їхню групу ззаду розділив чоловік, який рішучим кроком підійшов до К., уклонився і дав йому листа. К. взяв листа до рук і подивився на вістового, це видалося йому на ту мить важливішим. Вістовий був разюче схожий на помічників, — такий самий стрункий, у вузькому вбранні, такий самий швидкий і спритний у рухах, але все-таки інший. Краще б йому в помічники дали цього хлопця! Він трохи нагадував К. жінку з немовлям у хатині чинбаря. Убраний у майже все біле, ясна річ, не шовкове, а зимове, як і в усіх довкола, але його одяг мав у собі витонченість та святковість, притаманну шовку. Обличчя посланця було світлим і відкритим, очі — величезними. У посмішці промайнуло заохочення, яке він невдало спробував приховати, провівши рукою по обличчю.

— Хто ти? — запитав К.

— Мене звати Варнава, — відповів той. — Я — вістовий.

Його губи рухалися під час розмови м'яко, хоча водночас дуже по-чоловічому.

— Тобі тут подобається? — запитав К. і показав на селян, які все ще не втратили цікавості до нього. Їхні черепа виглядали так, ніби по них били зверху аж до сплюснення, а риси обличчя здавалися сформованими внаслідок биття, вони пороззявляли роти із набряклими губами і то втуплювалися в К., то відволікалися на щось інше, їхні погляди безцільно блукали довкола і раптом зупинялися, прилипали до якогось випадкового предмета. Далі К. показав на помічників, які обійняли один одного, притислися щоками і посміхалися чи то напівсором'язливо, чи то напівзнущально, показав на всю свою свиту, нав'язану йому випадковими обставинами, і, сподіваючись на таку потрібну йому зараз довіру, очікував, що Варнава раз і назавжди збагне різницю між К. і всіма цими людьми. Але Варнава цілком щиро, й це було помітно, не зрозумів питання, він лише чемно прослухав його, як вишколений слуга слухає кожне слово свого господаря, слухняно озирнувся довкола, помахав рукою знайомим, обмінявся кількома словами з помічниками, і все це вільно та невимушено, хоча при цьому він і тримався окремо від усіх. К. відчув, що його поставили на місце, хоча й не присоромили, і взявся до принесеного листа, відкрив його. У листі було написано:

«Шановний пане! Як вам уже відомо, вас прийняли на службу до Замку. Вашим безпосереднім начальником буде сільський староста, від якого ви довідаєтеся про всі деталі вашої роботи, а також умови оплати, перед ним ви повинні будете звітувати про виконану роботу. Але я особисто також не втрачати вас із поля зору. Варнава, який передав вам цього листа, час від часу навідуватиметься до вас і передаватиме мені ваші побажання. Я завжди готовий допомогти вам

у всьому, наскільки зможу. Я зацікавлений у тому, щоб працівники Замку були задоволені». Далі стояв нечіткий підпис, а біля нього друкованими літерами: «Начальник канцелярії».

— Зачекай! — звернувся К. до Варнави, і той вклонився.

Потім К. покликав господаря і попросив про можливість перечитати листа наодинці в якійсь вільній кімнаті. К. спохопився, що Варнава всього-на-всього вістовий, хоча й викликає до себе довіру, та замовив хлопцеві пиво. При цьому звернув увагу на його реакцію: Варнава прийняв кухоль дуже радо і відразу ж узявся пити. Тоді К. пішов із господарем. У заїзді знайшлася лише одна крихітна вільна кімнатка під дахом, але навіть і з нею виникли проблеми, бо досі там спали дві служниці, яких тепер потрібно було кудись переселити. Окрім того, що з кімнати забрали служниць, більше там нічого не змінилося, єдине ліжко не було застелене, на ньому лежало кілька подушок та попона, що залишилися ще від попередніх мешканців. На стінах — репродукції на релігійні теми і світлини солдатів. Тут навіть не провітрили, очевидно, сподівалися, що новий гість прибув ненадовго, і не докладали жодних зусиль, щоб затримати його. Але К. на все погодився, закутався в попону, сів до столу і при свічці прочитав листа ще раз.

Текст був неоднорідним, у деяких місцях К. вважали вільною людиною, з чією волею рахуються, наприклад, у звертанні, а також у реченні, де йшлося про його побажання. Але були й фрази, у яких відкрито або приховано його трактували як дрібного, з позиції начальства майже непомітного працівника, і керівництво повинно було напружитися, щоб «не втрачати його з поля зору». Його безпосереднім керівником був сільський староста, і він навіть зобов'язаний перед ним звітувати, єдиним колегою ймовірно мав би стати сільський поліцай. Усе це, без сумніву, суперечило одне одному, і то на-

стілки очевидно, що, мабуть, так було зроблено навмисне. К. ні на мить не дозволив собі божевільного припущення, що той, хто писав листа, був непевний свого ставлення, вагався, в уяві К. це було несумісно з такою поважною установою. Він більше схилився вбачати тут наданий йому вибір, а вже він мав би самостійно визначитися, як трактувати сказане в листі. Можна стати справжнім селянином і мати певний, постійно підкреслюваний, хоча й цілком умовний зв'язок із Заком. Або ж навпаки, лише умовно вважатись одним із селян, а насправді узгоджувати всю свою роботу із вказівками, що їх передаватиме Варнава. К. ні на мить не засумнівався у своєму виборі, він не вагався б навіть у тому випадку, якби за весь час, проведений у Селі, ще так нічого й не збагнув. Тільки як селянин, якомога більше віддалений од Замку, міг він чогось досягнути в Замку. Ті люди в Селі, які все ще йому не довіряють, почнуть розмовляти з ним по-іншому, коли він стане якщо не їхнім другом, то хоча б односельцем, коли перестане відрізнятися од Герштекера чи Лаземана, а так мусить статися чимшвидше, бо від цього залежить його подальша доля. І тоді перед ним раптом відкриються всі шляхи, які залишаться не лише закритими, а й невидимими, якщо він розраховуватиме на милість начальства. Але існувала ще одна небезпека, підкреслена в листі, там говорилося про неї зловтішно, так ніби уникнути цього не вдасться. Це був статус зарахованого на службу. Робота, начальник, праця, оплата, звіт, посада — таких слів у листі було більш ніж достатньо, і навіть коли йшлося про речі більш особисті, про них говорилося з тієї ж точки зору. Якщо К. хотів найнятися на роботу, він мав на це право, але остаточно, без жодних інших перспектив. К. усвідомлював, що на нього не будуть тиснути і змушувати, цього він не боявся, тим більше тут,

у Селі, але тягар неприємного оточення, необхідність звикнути до розчарувань, гнітючість непомітного впливу кожної прожитої так миті — цього він побоювався, але з цією небезпекою він повинен наважитися на боротьбу. У листі також не замовчувалося того, що К. вже дозволив собі нахабство зробити перший напад в оголошеній війні, якщо війну таки оголошено. Натяк був дуже тонкий, і лише неспокійне сумління, неспокійне, не йдеться про нечисте, — могло зауважити ці чотири слова «як ви вже знаєте», що стосувалися його зарахування на службу. К. дав про себе знати, і з цієї миті, як зазначалося в листі, він усвідомлював, що його захищено.

К. зняв картину зі стіни і причепив на цвяшок листа, він житиме в цій кімнаті, отже, лист також повинен бути тут.

Потім він спустився до загального залу. Варнава сидів із помічниками за одним столом.

— Ось і ти, — сказав К. просто так, бо радий був побачити Варнаву.

Той відразу підхопився. Щойно К. зайшов, селяни теж повставали, щоб підійти ближче, вони вже звикли постійно ходити за К.

— Чого ви весь час від мене хочете? — вигукнув К.

Вони не образилися і повільно повернулися на свої місця. Один із них, відходячи, сказав на своє виправдання з якоюсь незрозумілою посмішкою, що відбилась і на інших обличчях:

— Щоразу якісь новини. — І він обливав губи, так ніби новини можна було з'їсти.

К. не сказав нічого на знак примирення, він вирішив, що буде непогано, коли вони матимуть до нього трохи більше поваги, але не встиг сісти поряд із Варнавою, як відчув чийсь дихання в себе за спиною; селянин прийшов буцімто за сіллю, але К. так розлютився й тупнув ногою, що той пі-

шов геть без сільнички. Було й справді неважко примусити К. втратити контроль над собою, вистачало напустити на нього селян, їхнє нав'язливе співчуття дратувало більше, ніж замкнутість інших, але це також була замкнутість, бо якби К. вирішив сісти за один стіл із селянами, вони швидше за все пересіли б за інший. Тільки присутність Варнави стримувала його від скандалу. Але він усе-таки загрозово повернувся до присутніх, а вони теж дивилися в його бік. Коли він побачив, як вони всі разом сидять на своїх місцях, не розмовляючи один із одним, не пов'язані між собою, об'єднані тільки цим поглядом на К., йому здалося, що вони переслідували його зовсім не зі зла. Можливо, вони справді хотіли щось від нього, просто не знали, як це сказати. Або причина криється в поширеній тут дитинній поведінці, хіба не по-дитячому виглядав господар, який тримав обома руками пиво, що його ніс комусь із відвідувачів, а потім застиг і дивився на К. так уважно, що навіть не почув, як його кликала дружина, визирнувши з кухонного віконця. Трохи заспокоєний, К. повернувся до Варнави, він би з радістю позбувся товариства помічників, але не міг знайти для цього відповідної підстави. Зрештою, вони мовчки втупилися кожен у своє пиво.

— Я прочитав листа, — почав К. — Ти знаєш зміст?

— Ні, — відповів Варнава, його погляд говорив більше, ніж слова.

Можливо, К. помилявся, приписуючи йому надто багато хорошого, а селянам — поганого, але присутність Варнави тішила К.

— У листі йдеться й про тебе — ти повинен час від часу передавати мої повідомлення керівництву і навпаки, тому я подумав, що ти знаєш зміст.

— Мені наказали, — пояснив Варнава, — тільки передати листа, зачекати, поки його прочитають і, якщо буде необхідність, принести назад письмову чи усну відповідь.

— Добре, — сказав К. — Немає необхідності записувати, передай панові начальнику, — як його там звати? Я не зміг прочитати підпис.

— Кламм, — відповів Варнава.

— Отже, передай панові Кламму мою подяку за те, що мене зарахували на службу, а також за його люб'язність, яку я дуже ціную, тим більше, що я ще нічим себе не проявив. Я готовий виконувати будь-які його вказівки. Особливих побажань у мене сьогодні немає.

Варнава все уважно вислухав і попросив дозволу повторити повідомлення. К. дозволив йому, і Варнава повторив усе слово в слово. Потім устав, щоб попрощатися.

Досі К. уважно стежив за тим, як реагує Варнава на його слова, а тепер подивився на нього ще раз. Вони були приблизно одного зросту, але здавалося, ніби посланець дивиться на К. згори донизу, хоча робить це з дуже покірним виразом обличчя, хлопець узагалі не виглядав на здатного принижувати когось. Зрештою, він був лише вістовим, не знав змісту листів, які розносив, але сам його погляд, його посмішка, його хода теж несли в собі якесь повідомлення, навіть якщо він про це не здогадувався. І К. подав йому руку, чим явно здивував, Варнава збирався обмежитися звичайним поклоном.

Перед тим як відчинити двері, він іще трохи постояв, спершись плечем об одвірок, і оглянув кімнату поглядом, що вже не стосувався нікого конкретного. Відразу після його виходу К. сказав помічникам:

— Я принесу з кімнати свої нотатки, і ми обговоримо план роботи.

Вони хотіли супроводжувати його, але К. їх зупинив:

— Залиштеся!

Попри це вони таки збиралися піти за ним, і К. змушений був повторити свій наказ суворіше. У коридорі Варнави уже не було, хоча він щойно вийшов. Перед будинком випав свіжий сніг, але і там К. не побачив хлопця. Він покликав:

— Варнаво!

Відповіді не було. Можливо, він ще десь у заїзді? Напевно, так воно і є. К. ще раз з усієї сили прокричав ім'я. Звук прогуркотів у темряву. І здалеку ледь чутно пролунала відповідь. Отже, Варнава був уже аж так далеко. К. прокричав йому у відповідь і вирушив назустріч; там, де вони побачили одне одного, заїзду вже не було видно.

— Варнаво, — сказав К. і не зміг стримати тремтіння в голосі. — Я хотів тобі ще щось сказати. Я подумав, що мені буде досить незручно залежати від твоїх принагідних візитів, якщо я потребуватиму чогось із Замку. Якби, наприклад, зараз я тебе вже не наздогнав, — ти просто літаєш, я думав, що ти ще не вийшов, — хто знає, скільки мені б довелося чекати на твій наступний прихід.

— Ти можеш попросити керівництво, — сказав Варнава, — щоб я приходив у призначені тобою години.

— Цього теж недостатньо, — сказав К. — Можливо, мені цілий рік не буде що передати, а через чверть години після твого відходу трапиться невідкладна справа.

— То що, мені переказати керівництву, щоб між вами налагодили інший зв'язок, не через мене?

— Ні, ні, — сказав К. — Я згадав про це між іншим, цього разу я тебе, на щастя, наздогнав.

— Може, нам слід повернутися назад до заїзду, щоб ти міг дати мені нове доручення?

І він зробив крок у напрямку до заїзду.

— Варнаво, — сказав К. — У цьому немає потреби, я пройдуся трохи з тобою.

— Чому ти не хочеш іти до шинку? — запитав Варнава.

— Мене дратують люди всередині, — відповів К. — Ти ж сам бачив, які настирливі ці селяни.

— Але ж ми можемо піти до твоєї кімнати, — запропонував Варнава.

— Це кімната служниць, — заперечив К. — Там брудно і душно; щоб не залишатися в ній, я вирішив пройтися трохи з тобою, — додав К., щоб остаточно перемогти свої вагання. — Візьми мене під руку, ти йдеш упевненіше, ніж я.

І К. вчепився в його лікоть. Було зовсім темно, обличчя свого супутника К. взагалі не бачив, а постать виднілася дуже нечітко, його руку він знайшов навпомацки. Варнава не заперечував, і вони пішли геть від заїзду. К. відчував, що як би не намагався, не може йти так само швидко, як Варнава, і затримує його. За інших обставин через цю дрібницю вже все було б утрачено, особливо в провулках, схожих на той, що в ньому К. застряг у снігу сьогодні вранці, тепер у нього був Варнава, який міг витягти його на собі. Але він відганяв геть такі думки, йому подобалося, що Варнава мовчить, бо це означало, що й для нього на цю мить немає нічого важливішого, аніж спільне просування вперед.

Вони йшли, але К. не орієнтувався, куди саме, не міг нічого впізнати. Навіть те, чи пройшли вони вже повз церкву, залишалось для нього таємницею. Зусилля, яких доводилося докладати для того, щоб іти вперед, забирали в нього здатність мислити. Думки не зосереджувалися на меті їхньої подорожі, а плуталися. Час від часу він згадував рідну домівку, і ці спогади переповнювали його. Там також у центрі села стояла церква,

з одного боку біля неї примостилося старе кладовище, оточене високим муром. Лише кілька хлопців змогли видертися на цей мур, але К. не став одним із них. Діти хотіли побувати на мурі не з цікавості, адже на цвинтарі для них уже не залишилося таємниць після того, як вони не раз заходили туди крізь маленькі заграбовані ворітця. Гладенький і високий мур приваблював їх своєю недосяжністю, і вони прагнули вилізти на нього. Одного ранку порожню і тиху площу заливало світло. К. не бачив цю площу такою ні до того, ні згодом. І раптом навдивовижу легко, на тому самому місці, де він стільки разів здавався і відступав, він із першої ж спроби видерся нагору, тримаючи в зубах невеличкий прапорець. Камінці з-під його ніг ще сипалися донизу, а він уже був нагорі. Установив прапорець, вітер напнув полотнище, хлопець подивився вниз, потім довкола і навіть через плече на вкопані в землю хрести; цієї миті не було на світі нікого більшого за нього. Учителю, який випадково проходив повз, зігнав К. донизу суворим поглядом. Зістрибуючи донизу, К. поранив коліно і ледь дістався додому, але таки побував на мурі. Відчуття цієї перемоги, як тоді здавалося, дасть йому опору на все життя, і це не була аж така дурна думка, бо зараз, через багато років, у цю засніжену ніч, поряд із Варнавою, йому допоміг саме цей спогад.

Він сильніше вчепився в руку Варнави — той майже тягнув його, обидва продовжували мовчати. Що стосується напрямку їхнього руху, то наскільки К. міг здогадуватися з вигляду дороги, вони ще не повернули в жоден провулок. Подумки він присягнувся, що ніякі труднощі, навіть страх перед зворотним шляхом, не зупинять його. Його сили мало б вистачити на те, щоб дати себе дотягнути. Чи ця дорога може бути нескінченною? У денному світлі Замок виглядав досить легкодоступною ціллю, а вістун мав би знати найкоротший шлях.

І тут Варнава зупинився. Де вони? Далі дороги немає? Варнава попросається з К.? Це йому не вдасться. К. так міцно вчепився в руку Варнави, що заболіла його власна рука. Чи, можливо, сталося неймовірне, і вони вже в Замку або ж перед його ворітьми? Але ж вони жодного разу не підіймалися вгору, як здалося К. Чи Варнава провів його якоюсь стежкою, що підіймається непомітно?

— Де ми? — тихо запитав К. більше себе, ніж свого супутника.

— Удома, — відповів Варнава.

— Удома?

— Тепер, пане, вважай, не послизнися, починається спуск.

— Спуск?

— Лише кілька кроків, — додав він і вже стукав у двері.

Двері їм відчинила якась дівчина, і вони опинилися на порозі великої хати майже в повній темряві, крихітна гасова лампа висіла десь далеко всередині, зліва над столом.

— Хто це з тобою, Варнаво? — запитала дівчина.

— Землемір, — відповів той.

— Землемір, — повторила дівчина голосніше, звертаючись до людей за столом.

З-за столу піднялися двоє старих людей, чоловік і жінка, та ще одна дівчина. Вони привіталися з К. Варнава познайомив К. з усіма — це були його батьки та сестри Ольга й Амалія. К. неуважно глянув у їхній бік, з нього зняли мокре пальто і повісили сушитися біля пічки, він не пручався.

Отже, не вони опинилися вдома, а лише Варнава. Але чому вони прийшли сюди? К. відвів Варнаву вбік і запитав:

— Чому ти пішов додому? Чи ви живете поблизу Замку?

— Поблизу Замку? — повторив Варнава, ніби не зрозумів.

— Варнаво, — сказав К. — Ти ж хотів іти з кнайпи до Замку.

— Ні, пане, — заперечив Варнава. — Я хотів іти додому. До Замку я піду аж завтра вранці, я ніколи там не ночую.

— Отже, ти не збирався йти до Замку, а лише сюди? — по-смішка Варнави вже не здавалася К. такою підбадьорливою, та й сам вістовий виглядав уже не так привабливо. — Чому ж ти мені нічого не сказав?

— Ти не питав, пане, — сказав Варнава. — Ти збирався дати мені доручення, але не хотів зробити цього ні в кнайпі, ні у своїй кімнаті, тож я подумав, що це можна без перешкод зробити в моїх батьків. Якщо ти накажеш, вони зараз вийдуть із кімнати; ти можеш також тут переночувати, якщо тобі в нас більше подобається. Я зробив щось не так?

К. не відповів. Отже, трапилося непорозуміння, підступна, каверзна помилка, а К. йому цілком довірився. Дав себе зачарувати цій блискучій, наче шовк, куртці, яку він зараз розстібає, а під нею з'являється сіра, брудна, в багатьох місцях позашивана сорочка з грубого полотна, яка обтягує могутній і незграбний торс наймита. І вся довколишня атмосфера не лише відповідала цьому враженню, а ще й погіршувала його. Старий батько, хворий на подагру, пересувався, обмацуючи предмети руками, його ноги майже не згиналися, і він міг лише дуже повільно совгати ними. Мати зі складеними на грудях руками теж могла ступати лише дрібними кроками через свою неймовірну повноту. І батько, і мати вийшли зі свого кутка до К. відразу, щойно гість переступив поріг, але досі не могли подолати цієї незначної відстані. Біляві сестри, схожі між собою й до Варнави, але з грубішими рисами обличчя, міцні і сильні служниці, вони стояли біля прибульців і чекали від К. якогось привітання. Та К. не міг нічого з себе видушити. Він думав, що кожен тут, у Селі, важливий для нього, і це була правда, але вона не стосувалася людей, що стояли перед ним, ці люди його не обходили. Якби він був

здатен самостійно подолати дорогу назад, до заїзду, він уже пішов би геть. Можливість потрапити до Замку вранці разом із Варнавою його не приваблювала. Зараз, уночі, непомічено, він би проникнув до Замку в супроводі Варнави. Але того Варнави, яким хлопець здавався досі, людини, найближчої К. з усіх, кого він наразі тут зустрів, і такої, що набагато тісніше пов'язана із Замком, ніж на це вказувала позірна скромність її посади. Але з нащадком цієї сім'ї, яка вже сиділа за столом і з якою вістовий був одним цілим, з хлопцем, якому навіть не дозволялося ночувати в Замку, а це багато про що свідчить, з такою особою попід руку йти до Замку серед білого дня було неможливо, ця спроба виглядала б безнадійно смішною.

К. присів на підвіконня і вирішив, що проведе тут усю ніч і не прийме від цієї сім'ї більше жодних послуг. Люди в Селі, які відсилали його геть, або ті, що боялися його, здавалися зараз менш небезпечними, бо вони просто залишали його напризволяще, давали можливість зібратися з силами. А такі псевдопомічники, що замість привести його до Замку влаштовують невеличкий маскарад і ведуть до себе додому, тільки відволікають і, свідомо чи мимоволі, підривають його сили. Він не відреагував, коли його покликали до столу, і залишився сидіти на підвіконні з похнюпленою головою.

Тоді встала Ольга, лагідніша з двох сестер, у ній була навіть якась дівоча несміливість, підійшла до К. і запросила його до столу. Там уже є хліб і сало, а пиво вона зараз принесе.

— Звідки? — запитав К.

— З шинку, — відповіла вона.

Це дуже підходило К. Він попросив її не приносити пива, а відпровадити його до шинку, бо він має там іще закінчити важливу роботу. Тут з'ясувалося, що вона йде не так далеко, не аж до його заїзду, а значно ближче, до «Панського двору».

Але К. попросив її все одно відпровадити його, бо подумав собі, що, можливо, там знайдеться можливість переночувати; гірше за ліжко в цій хаті нічого бути не може. Ольга відповіла не відразу, спершу озирнулася на стіл. З-за столу встав її брат і закивав, погоджуючись:

— Якщо панові так хочеться.

Ця фраза мало не переконала К. відмовитися од своєї ідеї, бо якщо Варнава погоджується, отже, справа безнадійна. Але коли почали обговорювати питання, чи пустять К. до «Панського двору», і всі висловили сумнів, К. знову наполіг на бажанні йти разом з Ольгою, навіть не завдаючи собі клопоту вигадати для цього правдоподібну причину. Ця сімейка повинна сприймати його таким, як він є насправді, він не відчував перед нею жодного сорому. Його трохи збивала з пантелику лише Амалія своїм серйозним, прямим, незворушним, можливо, навіть трохи тупуватим поглядом.

Недовгою дорогою до кнайпи К. міцно вчепився в руку Ольги, і вона тягнула його майже так само, як перед тим її брат, по-іншому К. не міг собі дати ради. Поки вони йшли, К. довідався, що ця кнайпа призначена тільки для чиновників із Замку, які їли, а часом навіть ночували там, якщо мали справи у Селі. Ольга розмовляла з К. тихо, ніби звірялася йому, з нею було приємно йти, майже як із її братом. К. не хотів піддаватися цій приємності, але відчуття було сильніше за нього.

Заїзд виглядав дуже схожим на той, що в ньому оселився К. У Селі взагалі не існувало великих зовнішніх відмінностей, зате дрібні відразу впадали в око. На ганку були поруччя, над дверима висів красивий ліхтар. При вході над їхніми головами затріпотів прапор із гербом графа. У передпокої вони зустріли господаря, очевидно, той саме оглядав свої володіння,

його крихітні очка подивилися кудись повз К. чи то уважно, чи то заспано, і він сказав:

— Пан землемір може зайти тільки до шинку.

— Звичайно, — сказала Ольга і вступилася за К. — Він тільки супроводжує мене.

Але К. невдячно відійшов од Ольги і відвів господаря вбік. Ольга терпляче чекала в кінці коридору.

— Я б хотів тут переночувати, — сказав К.

— Це, на жаль, неможливо, — відповів господар. — Ви, мабуть, не знаєте, але цей будинок можуть використовувати тільки працівники Замку.

— Можливо, існує таке правило, — сказав К. — Але думаю, для мене знайдеться якийсь куточок.

— Я б із задоволенням пішов вам назустріч, — відповів господар. — Але крім суворості заборони, що про неї ви говорите як людина чужа, здійснити ваше прохання цілком неможливо ще й з тієї причини, що пани, які тут мешкають, страшенно вразливі. Я переконаний, що вони не здатні або принаймні не готові витримати самого лише вигляду чужинця. Тож якби я дозволив вам переночувати, а потім вас би випадково побачили, — а випадковість, знаєте, завжди перебуває на боці влади, — то не лише для мене все було б утрачено, але й для вас. Звучить непереконливо, але така правда.

Цей високий, зацібнутий до останнього гудзика пан одною рукою сперся на стіну, другу тримав на боці, ноги поставив навхрест. Він нахилився до К. і говорив із ним так, ніби довіряв важливу таємницю, здавалося, він не мав жодного відношення до Села, хоча його темне вбрання і виглядало по-селянськи святково.

— Я вірю вам, — сказав К. — І зовсім не маю на меті недооцінювати важливості заборони, мабуть, я невдало висло-

вився. Хочу зазначити тільки одне: у мене високі знайомства в Замку, і незабаром будуть ще вищі, це захистить вас від небезпеки, яка могла б виникнути в разі моєї ночівлі тут, а також гарантує, що я можу дуже добре віддячити за таку невеличку послугу.

— Я знаю, — сказав господар і повторив: — Я знаю.

К. збирався висловити своє прохання ще наполегливіше, але розгубився після такої відповіді господаря, тому тільки запитав:

— Багато людей із Замку сьогодні ночує?

— У цьому плані сьогодні вдалий день, — багатообіцяюче сказав господар. — Залишився тільки один чиновник.

К. все ще не наважувався наполягати, але сподівався, що його вже майже залишили, тому про всяк випадок запитав тільки ім'я пана.

— Кламм, — сказав господар між іншим, озираячись при цьому на свою дружину, яка прошаруділа повз них спідницями дивовижно зношеної, старомодної сукні, переобтяженої надто численними рюшами і складками, хоча колись ця сукня, безумовно, виглядала по-міському розкішно. Господиня прийшла за чоловіком на прохання гостя-начальника. Перед тим як піти, господар іще раз озирнувся на К., ніби не він сам, а К. мав тепер вирішити справу ночівлі. К. нічого не міг сказати, особливо у світлі того, що саме його начальник опинився сьогодні тут. Ця новина змусила його розгубитися. К. сам собі не міг цього до кінця пояснити, але відчував себе перед Кламмом значно менш вільно, ніж перед Замком загалом. К. зовсім не боявся бути впійманим тут у сенсі сказаного господарем, але це виглядало б як дрібна шкода, легковажно заподіяна людині, якій чимось завдячуєш. При цьому він із жалем констатував, що в цьому відчутті проявляються перші

наслідки його підпорядкованості керівництву, його статусу зарахованого на службу, а також те, що, навіть помітивши ці ознаки, він не в змозі боротися з ними. Тому він стояв, кусаючи губи, і мовчав. Господар іще раз зиркнув на К. перед тим, як зникнути за дверима. К. подивився йому вслід і продовжував стояти на місці, аж поки не підійшла Ольга й не потягла його вперед.

— Що ти хотів від господаря? — запитала Ольга.

— Я хотів тут переночувати, — відповів К.

— Ти ж ночуватимеш у нас, — здивувалася дівчина.

— Звичайно, — відповів К. і замовк, їй довелося самотійно трактувати його слова.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

У просторому шинку, середина якого була нічим не заставлена, попід стінами, зверху на бочках і довкола них, сиділи селяни, але виглядали вони трохи по-іншому, ніж у заїзді, де зупинився К. Тутешні відвідувачі були чистіші, вбрані в майже однакові, сіро-жовті теплі куртки з цупкої тканини і вузькі штани. Це були невисокі чоловіки, на перший погляд дуже подібні між собою, із пласкими, скуластими обличчями, хоча й досить щокаті. Вони сиділи тихо і майже не рухалися, прибулих провели повільними й байдужими поглядами. Але те, що їх було так багато і вони сиділи так тихо, справило враження на К. Він знову взяв Ольгу під руку, щоб пояснити свою присутність тут. У кутку піднявся знайомий Ольги і хотів підійти, але К. повернув дівчину за лікоть в іншому напрямку. Ніхто, крім неї, не міг цього помітити, а вона не пручалась і тільки з посмішкою глянула вбік.

Пиво наливала дівчина на ім'я Фріда. Непримітна, маленька білявка з сумними очима і запалими щоками, але вражав її погляд, у якому відчувалася якась особлива зверхність. Коли вона глянула на К., йому здалося, що цей погляд уже прийняв за нього чимало рішень, зокрема в питаннях, про існування яких він не здогадувався, та цей погляд переконав його, що вони таки існують. К. уважно стежив за Фрідою збоку, поки вона розмовляла з Ольгою. Ольга і Фріда, здається, не були подругами, вони обмінялися лише кількома байдужими фразами. К. вирішив їм допомогти і запитав Фріду прямо:

— Ви знаєте пана Кламма?

Ольга засміялася.

— Чому ти смієшся? — роздратовано запитав К.

— Я не сміюся, — заперечила вона, продовжуючи перего-
тати.

— Ольга поводить як маленька дівчинка, — сказав К. і перекинувся через стіл, щоб ще раз упіймати погляд Фріди. Але вона опустила очі й тихо запитала:

— Хочете побачити пана Кламма?

К. хотів. Вона показала на двері зліва від себе.

— Тут є невеличка дірка, крізь неї ви можете подивитися.

— А люди довкола? — запитав К.

Вона відкопилила нижню губу і неймовірно м'якою рукою потягла К. до дверей. Крізь щілину, очевидно, просвердлену тут, щоб підглядати, К. побачив майже все сусіднє приміщення.

За письмовим столом у центрі кімнати, у зручному кріслі з круглою спинкою сидів Кламм, яскраво освітлений лампою, що висіла просто над ним. Він був середнього зросту, товстий і вайлуватий. Обличчя ще виглядало гладеньким, але щоки

вже трохи опустилися донизу під вагою років. Досить довгі чорні вуса. Криво вбране пенсне поблискувало, й очей не було видно. Якби Кламм сидів за столом прямо, К. бачив би тільки його профіль, але чиновник повернувся в бік дверей, тому К. міг дивитися просто в обличчя свого начальника. Лівий лікоть Кламм поклав на стіл, праву руку, яка тримала сигару марки «Вірджинія», — на коліно. На столі, оточеному високим кантом, стояв кухоль пива, кант заважав добре роздивитися, чи лежать там ще якісь папери, але здавалося, що стіл порожній. Для певності К. попросив Фріду зазирнути в дірочку й підтвердити побачене. Але оскільки дівчина незадовго перед тим була в кімнаті, то могла з певністю засвідчити К., що ніяких паперів на столі не було. К. запитав Фріду, чи йому вже час їти, але вона відповіла, що він може спостерігати крізь щілину так довго, як йому подобається. К. залишився тепер наодинці з Фрідою, Ольга, як К. зауважив краєм ока, пішла до свого знайомого і тепер сиділа на бочці з пивом та дригала ногами.

— Фрідо, — прошепотів К. — Ви добре знаєте пана Кламма?

— О так, — сказала вона. — Дуже добре.

Фріда нахилилася до К., і йому аж тепер впало у вічі, що свою легеньку кремову блузку з глибоким вирізом дівчина поправляла доволі грайливо. На її худорлявому тілі ця блузка виглядала недоречно. Потім вона сказала:

— Ви пам'ятаєте, як Ольга сміялася?

— Так, вона дуже невихована, — сказав К.

— Не зовсім так, — примирливо заперечила Фріда. — У неї була причина для сміху. Ви питаєте, чи знаю я Кламма, а я таки знаю, — у цьому місці вона випросталася й кинула на К. свій переможний погляд, який важко було пов'язати зі сказаним раніше. — Я його коханка.

— Коханка Кламма? — перепитав К.

Вона кивнула.

— Тоді ви, — сказав К. з посмішкою, щоб це не прозвучало занадто серйозно, — дуже поважна особа для мене.

— Не лише для вас, — сказала Фріда дружнім тоном, хоча й не відповіла на його посмішку. Але К. знайшов спосіб подолати її зверхність і скористався ним. Він запитав:

— Ви вже були в Замку?

Це не подіяло, бо вона відповіла:

— Ні, але хіба не досить того, що я стою тут, за шинк-васом?

Її марнославство було неймовірним, і, здається, вона хотіла задовольнити його саме на К.

— До речі, — сказав К., — у цьому шинку справа поставлена добре.

— Це дійсно так, — погодилася дівчина. — А починала я з догляду за худобою в заїзді «Біля мосту».

— Цими ніжними ручками? — сказав К. напівпитально і сам не зрозумів, чи він просто хоче підсипатися до неї, чи справді вона його зачарувала. Її руки дійсно були маленькі й тендітні, але їх можна було б назвати й слабкими та невиразними.

— Тоді ніхто на це не зважав, — сказала вона. — Та й зараз...

К. подивився на неї запитально, але вона похитала головою і не хотіла говорити далі.

— Звичайно, — сказав К. — У вас є свої таємниці, і ви не будете їх відкривати комусь, кого знаєте якихось півгодини і хто ще не мав нагоди розповісти, що він за один.

Але це була невчасна фраза, вона ніби вивела Фріду з такої сприятливої для К. замріяності. Дівчина витягла зі шкі-

ряної торбинки у себе на поясі дерев'яний корок, встромила його у дірку для спостереження і сказала К., намагаючись не показувати зміни настрою:

— Усе, що стосується вас, я знаю. Ви — землемір. — І додала: — А тепер я мушу працювати.

І вона зайняла своє місце за шинквасом, куди підійшли один за одним кілька відвідувачів, щоб наповнити свої кухлі. К. хотів ще раз непомітно переговорити з нею, тому взяв із полиці порожній кухоль і підійшов до неї.

— Ще тільки одне слово, панно Фрідо, — сказав він. — Для того щоб піднятися з доглядальниці худоби до шинкарки, потрібна неймовірна сила духу, та й сам випадок незвичайний, але хіба такій людині, як ви, варто на цьому зупинитися? Безглузде питання. З ваших очей, тільки не смійтеся з мене, панно Фрідо, промовляє не так уже здобута перемога, як готовність до майбутньої боротьби. Та перед людиною, що прагне досягнути мети, виникає стільки перешкод. І що вища мета, то більшими стають перешкоди, тому немає нічого неприродного в прагненні забезпечити собі підтримку іншої людини. Нехай незначної і невливової, але такої, що теж не полишає боротьби. Можливо, ми могли б спокійно поговорити про це наодинці, коли за нами не спостерігатимуть стільки чужих очей.

— Я не розумію, чого ви хочете, — сказала вона, і в її голосі цього разу мимоволі прозвучали не стільки перемоги її життя, скільки нескінченні розчарування. — Чи не запраглося вам часом відбити мене у Кламма? О Боже! — вона розвела руками.

— Ви бачите мене наскрізь, — сказав К. так, ніби його втомила її недовіра. — Саме таким і був мій потаємний план. Ви повинні покинути Кламма і стати моєю коханкою. А тепер я можу йти. Ольго! — покликав він. — Ми йдемо додому.

Ольга слухняно зістрибнула з бочки, але приятелі відразу обступили її тісним колом і не відпускали. Тут Фріда раптом загрозило подивилася на К. і тихо сказала:

— То коли я можу з вами поговорити?

— Чи міг би я тут переночувати? — запитав К.

— Так, — відповіла Фріда.

— Може, я відразу залишуся тут?

— Вийдіть із Ольгою надвір, щоб я могла забрати звідси людей, а за якийсь час приходьте.

— Добре, — сказав К. і нетерпляче чекав на Ольгу.

Але селяни не відпускали її. Вони придумали танець і оточили сестру Варнави колом, час від часу хором скрикували, і тоді хтось один підскакував до Ольги, міцно обіймав її рукою за талію і кілька разів кружляв довкола себе. Танець ставав дедалі швидшим, жадібні та хрипкі вигуки майже зливалися в суцільний крик. Спершу Ольга хотіла з посмішкою вирватися з кола, але тепер, із розтріпанним волоссям, тільки перелітала з рук до рук.

— Ось яких людей мені сюди присилають, — сказала Фріда і гнівно прикусила свої тонкі губи.

— Хто вони такі? — запитав К.

— Слуги Кламма, — відповіла Фріда. — Він постійно приводить їх сюди, це мене так дратує. Я навіть не пам'ятаю, що я вам сьогодні сказала, пане землемір, пробачте, якщо це було щось неприємне; ці люди винні в усьому, я не знаю нікого, хто був би вартий більшої зневаги і погорди, ніж вони, але мушу наливати їм пиво. Я багато разів просила Кламма залишати їх удома, хоча б він міг мене трохи поважати, якщо вже мені доводиться терпіти всю решту чиновників, але всі прохання даремні. Щоразу, за годину до його приходу, вони вдираються сюди, неначе худоба в стійло. А їм і справді місце в стайні.

Якби не те, що ви тут, я відчинила б двері і примусила Кламма самого їх виганяти.

— А хіба він їх не чує? — запитав К.

— Ні, — відповіла Фріда. — Він спить.

— Як! — скрикнув К. — Як спить? Коли я зазираю до кімнати, він сидів за столом і не спав.

— Він і далі так сидить, — сказала Фріда. — Він спав уже тоді, коли ви зазирали, інакше я б вам цього не дозволила. У такій позі він спить. Урядники страшенно багато сплять, у це важко повірити. Зрештою, якби він не спав так багато, чи міг би він стерпіти цих людей? Тепер доведеться мені самій їх виганяти.

Вона вихопила з кутка нагайку і одним, не надто певним стрибком, схожим на рухи молодого ягняти, скочила до танцюючих. Спочатку вони розступилися, ніби запрошуючи її до танцю, і кілька секунд здавалося, ніби Фріда і справді зараз кине нагайку, але потім вона її таки підняла.

— В ім'я Кламма! — крикнула вона. — До стайні! Усі до стайні!

Лише тоді вони збагнули, що справа серйозна, з незрозумілим для К. страхом відступили назад, хтось штовхнув двері, крізь які війнуло свіже повітря, всі зникли разом із Фрідою, яка, мабуть, підганяла їх нагайкою до самої стайні.

У несподіваній тиші К. раптом почув кроки із коридору. Задля певності він скочив за шинквас, бо тільки там можна було сховатися. Йому не заборонили перебувати в шинку, але оскільки він збирався тут заночувати, не варто було зараз показуватися нікому на очі. Тому коли відчинилися двері, він сховався під стіл. Існувала небезпека бути знайденим і там, але на це він приготував досить правдоподібне пояснення, що заховався від п'яних слуг. Зайшов господар.

— Фрідо! — покликав він і перейшовся кімнатою з кутка в куток.

На щастя, незабаром повернулася Фріда, нічого не сказала про К., поскаржилася на селян і стала за шинквас, сподіваючись знайти там К. Тепер він міг доторкнутися до її ноги і відчув себе спокійніше. Оскільки Фріда не згадала про К., це змушений був зробити господар.

— А де землемір? — запитав він.

Відчувалося, що він був добре вихованим чоловіком, адже йому постійно доводилося досить близько спілкуватися з високими посадовцями, але з Фрідою він говорив із особливою повагою, це впадало у вічі насамперед тому, що в розмові він продовжував залишатися начальником, а вона — підлеглою, хоча й достатньо зухвалою.

— Про землеміра я зовсім забула, — сказала Фріда і поставила К. на груди свою крихітну ніжку. — Напевно, він давно пішов геть.

— Але я його не бачив, — відповів господар, — хоча майже весь час був у коридорі.

— Тут його немає, — спокійно сказала Фріда.

— Можливо, він заховався, — припустив господар. — Він справляє враження людини, здатної на все.

— На таке йому не вистачить хоробрості, — сказала Фріда і сильніше натиснула своєю ногою на груди К.

У ній було щось радісне й вільне, чого К. раніше не помітив, і це виявилось ще несподіваніше, коли вона раптом засміялася, і зі словами: — А раптом він заховався тут, унизу? — нахилилася до К., швидко його поцілувала, знову випросталася й заклопотано сказала:

— Ні, тут його немає.

Але й господар здивував К., коли раптом сказав:

— Мені неприємно, що я не маю певності, чи цей чоловік пішов геть. Ідеться не лише про пана Кламма, а про заборону. Вона дійсна як для вас, панно Фрідо, так і для мене. За шинквас відповідаєте ви, решту будинку я огляну. На добраніч! Приємних вам снів!

Не встиг він вийти з кімнати, як Фріда вже згасила світло і опинилася внизу біля К.

— Мій коханий! Мій солоденький! — шепотіла вона, але не торкалася К., лежала, розкинувши руки, мов непритомна від кохання, напевно, в такому щасливому стані час видавався їй нескінченним, і вона більше прозїтхала, ніж проспівала якусь коротеньку пісеньку. К. все ще перебував у задумі. Раптом вона спохопилася і почала тягнути його до себе, скімлячи як дитина:

— Ходімо! Тут унизу можна задихнутися!

Вони обійнялися, її маленьке тіло затремтіло в руках К., і вони покотилися по підлозі в забутті, з якого К. раз по раз марно намагався вивільнитися, прокотилися трохи і гупнули об двері, за якими був Кламм, а далі затихли в пивних калюжах та недоїдках на підлозі. Так минали години, години спільного ритму дихання і серцебиття, години, протягом яких К. не міг позбутися відчуття, що він заблукав або опинився так далеко, де перед ним не була жодна людина, так далеко, що тут навіть повітря складалося з інших елементів, ніж удома, і в цьому повітрі можна задихнутися від цієї відчуженості і від її безглузких спокус, але нічого не вдієш, мусиш іти далі, щоб загубитися зовсім. Тому спочатку його не злякало, а швидше видалося втішним просвітленням, коли з кімнати Кламма пролунав глибокий голос, який байдуже наказував:

— Фрідо!

— Фрідо! — прошепотів К. у вухо Фріди і таким чином передав наказ далі.

За звичкою, здається, вродженою, Фріда спершу хотіла слухняно підхопитися, але потім спохопилася. Вона потягнулася, засміялася і сказала:

— Хіба я піду до нього? Я ніколи більше до нього не піду.

К. хотів заперечити, хотів переконати її піти до Кламма, навіть почав збирати шматки її подертої блузки, але так і не зміг нічого сказати, він був занадто щасливий обіймати Фріду, занадто налякано-щасливий, йому здавалося, що якби вона покинула його, то його покинуло б усе, що він має. І Фріда, ніби відчувши його підтримку, стиснула кулак, стукнула ним у двері і крикнула:

— А я із землею! Я із землею!

Тут Кламм затих. Але К. став біля Фріди на коліна й озирнувся в тьмяному передсвітанковому світлі. Що трапилось? Що тепер буде з його сподіваннями? Чого йому тепер хотіти від Фріди, коли все вже втрачено? Замість того щоб обережно просуватися вперед, враховуючи могутність ворога і масштабність мети, він цілу ніч вовтузився в пивних калюжах, від їхнього смороду тепер паморочилося в голові.

— Що ти наробила? — сказав він у простір перед собою. — Для нас обох тепер усе втрачено.

— Ні, — заперечила Фріда, — тільки для мене все втрачено. Але я знайшла тебе. Тільки не хвилюйся. Подивися, як ці двоє сміються.

— Хто? — запитав К. і повернувся.

На шинквасі сиділи обидва його помічники, трохи невиспані, але веселі, таке задоволення давало їм відчуття добре виконаної роботи.

— Що вам тут потрібно? — закричав К., так ніби вони були у всьому винні.

Він пошукав біля себе нагайку, що її Фріда кинула ввечері.

— Нам потрібно було тебе знайти, — сказали помічники. — Ти не спустився до нас, до корчми, тоді ми пішли шукати тебе до Варнави, а потім урешті знайшли тут. Ми сидимо тут цілу ніч. Легкою цю службу не назвеш.

— Ви потрібні мені вдень, а не вночі, — сказав К. — Ідьте геть!

— Зараз день, — відповіли вони й не зрушили з місця.

Справді був уже день, ворота відчинилися, селяни разом із Ольгою, про яку К. цілком забув, зайшли досередини. Ольга була жвавою, як і ввечері, хоча її одяг і волосся виглядали жахливо. Ще стоячи у дверях, вона пошукала очима К.

— Чому ти не пішов зі мною додому? — запитала вона майже зі сльозами в голосі. — Через цю жінку! — це вона повторила кілька разів.

Фріда, яка на кілька хвилин зникла, повернулася з невеличким вузликом у руках. Ольга сумно відійшла вбік.

— Ми можемо йти, — сказала Фріда.

Було само собою зрозуміло, що вона збирається йти до заїзду «Біля мосту». І вони вирушили процесією в складі К., Фріди і помічників. Селяни демонстрували Фріді свою зневагу, їх можна було зрозуміти, адже досі вона була з ними занадто суворою; один навіть взяв палицю і робив вигляд, ніби не випустить нікого, поки Фріда не перескочить через палицю, та достатньо було її погляду, щоб він облишив цю розвагу. На вулиці, в снігу, К. зітхнув трохи вільніше. Опинитися на свіжому повітрі було великим щастям, це полегшувало труднощі шляху, якби К. був сам, йому йшлося б ще легше. У заїзді він одразу ж піднявся нагору, до своєї кімнати, і ліг на ліжко,

Фріда розташувалася внизу, на підлозі. Помічники зайшли разом із ними, їх виставили геть, але вони повернулися до кімнати через вікно. К. був надто втомлений, аби ще раз виганяти їх. Господиня піднялася нагору привітатися з Фрідою, Фріда назвала її «матінкою»; вони напрочуд довго вітали одна одну з поцілунками та обіймами. Загалом у кімнаті було не надто тихо, час від часу заходили служниці у своїх чоловічих чоботях, щоб принести або забрати щось. Якщо їм був потрібен котрийсь із численних навалених на ліжку предметів, вони безцеремонно витягували його просто з-під К. Із Фрідою віталися як зі своєю. Але попри ці перешкоди, К. пролежав у ліжку цілий день і цілу ніч. Фріда приносила йому все необхідне. А коли наступного ранку він нарешті піднявся з відчуттям, що добре відпочив, настав уже четвертий день його перебування в Селі.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Він хотів би порозмовляти з Фрідою сам на сам, але йому заважала постійна нав'язлива присутність помічників, з якими Фріда час від часу жартувала і сміялася. Треба визнати, що вони були невибагливими і влаштувалися в куточку на двох старих жіночих спідницях. Помічники розповіли Фліді, що для них було справою честі не заважати панові землеміру і займати щонайменше місця, тому вони постійно намагалися сплестися якомога тісніше руками чи ногами, і це супроводжувалося хихотінням та перешіптуванням, вони скручувалися й виверталися, у темряві в їхньому кутку можна було роздивитися тільки один великий клубок. Але попри це, як важко було не помітити в денному світлі, вони були дуже

уважними спостерігачами, які ніколи не відводили погляду од К., навіть якщо при цьому вдавали, ніби по-дитячому бавляться, складали долоні в кулаки і дивилися крізь них, немов у далекоглядні труби, або займалися іншими дурницями. Навіть коли вони лише час від часу поглядали на К. і робили вигляд, ніби цілковито зайняті доглядом за своїми бородами, які були для них страшенно важливими, помічники постійно порівнювали, чия довша й густіша, а Фріду просили розсудити їх.

Часто К. з цілковитою байдужістю спостерігав за тим, як вовтузиться ця трійця.

Коли він відчував себе достатньо сильним, щоб устати з ліжка, всі навперербій кидалися його обслуговувати. Та в нього не було ще сили опиратися їхній послужливості, тому він змирився і спостерігав, як поступово потрапляє в залежність від них, що може мати погані наслідки, але нічого не міг із собою вдіяти. Зрештою, не було жодної неприємності в тому, щоб пити за столом добру каву, яку принесла Фріда, грітися біля каміна, який вона розпалила, раз по раз посилати донизу помічників, сповнених старання і незграбності, за водою для миття, милом, гребінцем, дзеркалом, а врешті і за скляночкою рому, про що К. достатньо було лише тихо й нерозбірливо натякнути.

І от одного разу, посеред приємного процесу, коли К. віддавав накази, а помічники слухняно їх виконували, К. раптом сказав, більше під владою хорошого настрою, ніж із надією на успіх:

— А тепер вийдіть, ви, двоє, мені від вас наразі нічого не треба, я хочу порозмовляти з панною Фрідою сам на сам.

І не побачивши на їхніх обличчях спротиву, він додав, щоб утішити їх:

— Пізніше ми втрюх підемо до старости, зачекайте на мене внизу.

Як не дивно, але вони послухалися, хоча й сказали перед тим, як вийти:

— Ми можемо й тут зачекати.

К. відповів:

— Знаю, але непотрібно.

Значно більше його розізлило, але в певному сенсі й сподобалось, коли після відходу помічників Фріда сіла йому на коліна й сказала:

— Коханий, а чим тобі не догодили помічники? Ми не повинні мати від них ніяких таємниць. Вони ж такі віддані.

— Отже, віддані, — обурився К. — Вони постійно за мною тиняються, це безглуздо та жахливо.

— Здається, я тебе розумію, — сказала вона й обійняла його за ший, потім хотіла додати ще щось, але не змогла. Крісло стояло поряд із ліжком, і обоє перехилилися та скотилися туди. Вони затихли, але не так несамовито, як тієї ночі. Вона шукала щось і він шукав щось, розлючено, зі спотвореними обличчями, сховавши голови на грудях одне одного, вони шукали, їхні тіла здригалися, але, як і їхні обійми, не давали забуття, лише постійно нагадували про обов'язок шукати далі. Як собаки нестямно розгрібають землю, так гребли й вони в тілах одне одного, а потім безсило і розчаровано, намагаючись ухопити хоча б останній шматок щастя, кожен проводив язиком по обличчю іншого. Тільки втома заспокоїла їх і примусила відчувти вдячність. До кімнати увійшли служниці.

— Дивись, як вони тут розляглися, — сказала одна й співчутливо накрила їх хустиною.

Пізніше, коли К. відкинув хустину й озирнувся, то побачив, і це його зовсім не здивувало, що помічники знову

сидять у своєму кутку, показують пальцями на К. і, перебиваючи один одного, віддають йому честь, а зовсім поряд із ліжком сидить господиня і плете шкарпетку, ця маленька робота зовсім не личить до її велетенської постави, яка заступила собою майже все освітлення в кімнаті.

— Я вже давно чекаю, — сказала господиня й підняла своє широке обличчя, на якому вже було багато зморшок, хоча загалом воно виглядало ще достатньо гладеньким і нагадувало про колишню привабливість. Ці слова прозвучали як докір, дуже недоречний, бо К. не просив її приходити. Тому він лише кивнув, підтверджуючи її слова, і сів, прямо тримаючи спину. Фріда також устала, але відійшла від К. і сперлася на крісло, в якому сиділа господиня.

— Чи не могло б те, що ви збираєтеся мені сказати, пані господине, — розсіяно запитав К., — зачекати, поки я повернуся від старости? У мене з ним важлива розмова.

— Моя важливіша, повірте, пане землемір, — сказала господиня. — Там ітиметься, я підозрюю, всього-на-всього про роботу, а я хочу поговорити про людину, про Фріду, мою бідну дівчинку.

— Он воно що, — сказав К. — Тоді будь ласка, хоча я й не розумію, чому б не залишити ці справи на вирішення нам обом.

— З любові й турботи, — відповіла господиня і притягла до себе голову Фріди. Фріда стоячи досягала лише до плеча господині, що сиділа в кріслі.

— Якщо Фріда так вам довіряє, — сказав К., — то і я не можу інакше. А крім того вона нещодавно назвала моїх помічників відданими, тож тепер ми всі стали друзями. Отже, пані господине, скажу я вам, найкраще буде, якщо ми з Фрідою одружимося. І то якнайшвидше. На жаль, на

превеликий жаль, я не зможу замінити Фріді те, що вона через мене втратила, — посаду в «Панському дворі» та прихильність Кламма.

Фріда підняла очі, вони були повні сліз і цілком позбавлені переможного виразу.

— Чому я? Чому вибрали саме мене?

— Як так? — в один голос запитали господиня і К.

— Вона розгублена, бідна дитина, — сказала господиня, — бо ж так багато щастя й нещастя водночас.

І ніби на підтвердження цих слів Фріда кинулася К. на шию, почала пристрасно його цілувати, так ніби в кімнаті більше нікого не було, і, не випускаючи його з обіймів, з плачем упала перед ним на коліна. К. обома руками погладив Фріду по голові і запитав господиню:

— Ви вважаєте, я маю рацію?

— Ви чесний чоловік, — сказала господиня, в її голосі також бриніли сльози, вона виглядала трохи втомленою й важко дихала, але знайшла в собі сили продовжити: — Тепер від вас вимагатимуться тільки якісь гарантії, що їх ви маєте дати Фріді, бо хоч би якою високою була моя думка про вас, ви все-таки чужинець, ніхто не може порекомендувати вас, про ваше попереднє існування в нас тут нічого не відомо. Гарантії необхідні, пане землемір, ви ж самі визнали, що Фріда так багато втрачає через стосунки з вами.

— Так, так, звичайно, гарантії, — сказав К. — Найкраще буде дати їх у присутності нотаріуса, хоча тут можуть утритися і якісь інші графські служби. До речі, я обов'язково мушу ще перед весіллям залагодити одну справу. Для цього мені необхідно поговорити з Кламмом.

— Це неможливо, — сказала Фріда, встала і притислася до К. — Що за дивна ідея!

— Це необхідно, — сказав К. — Якщо я не можу досягнути цього самостійно, ти мушиш мені допомогти.

— Я не можу, К., я не можу, — сказала Фріда. — Кламм ніколи не розмовлятиме з тобою, як ти тільки міг подумати, що він з тобою розмовлятиме!

— А з тобою? — запитав К.

— Також ні, — відповіла Фріда. — Ні з тобою, ні зі мною, все це абсолютно неможливо.

Вона повернулася до господині, розводячи руками:

— Ви тільки послушайте, пані господине, чого він вимагає.

— Ви — егоїст, пане землемір, — сказала господиня, і було страшно спостерігати, як прямо вона сидить на своєму стільці, заклавши ногу на ногу, могутні коліна проступають крізь тонку спідницю. — Ви вимагаєте неможливого.

— Чому це неможливо? — запитав К.

— Я поясню вам, — сказала господиня таким тоном, ніби це була з її боку не остання послуга, а перше покарання. — Це я вам радо поясню. Я не маю ніякого відношення до Замку, я звичайна жінка і господиня в заїзді найнижчого класу. Можливо, не зовсім найнижчого, але майже. Тому, ймовірно, ви й не вважатимете моє пояснення вартим уваги, але я чимало бачила в житті, зустрічалася з багатьма людьми і несла важкий тягар господарки лише на своїх плечах, бо хоча мій чоловік і дуже милий, але хазяйнувати він не вмів і ніколи не збагне, що таке відповідальність. Особисто ви завдячуєте тільки його недбальству тим, що опинилися того вечора тут, у Селі, тим, що сидите на ліжку, спокійний і задоволений, — я тоді була вже страшенно втомлена, просто падала з ніг.

— Про що це ви? — запитав К. більше з цікавості, ніж зі злості, і струсив із себе неухважність.

— Ви завдячуєте цим тільки його недбальству! — ще раз вигукнула господиня, показуючи на К. пальцем.

Фріда спробувала її заспокоїти.

— Чого тобі треба? — запитала господиня, різко повернувшись усім тілом. — Пан землемір мене запитав, тож я мушу йому відповісти. Як по-іншому він повинен збагнути те, що для нас само собою зрозуміле, що пан Кламм ніколи не буде з ним розмовляти. Що я кажу «буде», ніколи не зможе з ним розмовляти. Чуєте, пане землемір! Пан Кламм належить до Замку, а це вже само по собі, незалежно від його посади, означає дуже високе становище. А хто ви такий, чию згоду на одруження ми тут так принижено випрошуємо! Ви не належите до Замку, ви не належите до Села, ви — ніхто. Хоча, на жаль, ви таки хтось, ви — чужинець, який всюди зайвий і завжди плутається під ногами, чоловік, через якого у всіх додається клопотів, через якого потрібно переселяти служниць, чиї наміри нікому невідомі, чоловік, який спокусив нашу любу маленьку Фріду і якому її тепер, на жаль, потрібно віддати за дружину. Я, зрештою, не дорікаю вам за всі ці недоліки; ви такий, який є, я вже занадто багато бачила у своєму житті, тож витримаю й це. Але уявіть собі тільки, чого ви вимагаєте. Людина рівня Кламма повинна з вами говорити! Я з болем у серці слухала, як Фріда дала вам можливість підглядати в щілину, вже тоді, коли вона це зробила, ви її спокусили. Скажіть, як ви взагалі змогли витримати присутність Кламма? Ви не повинні відповідати, я знаю, ви добре це витримали. Ви взагалі не маєте здатності побачити Кламма насправді, це не перебільшення з мого боку, бо я сама не маю такої здатності. Кламм повинен поговорити з вами, але він ніколи не розмовляє з людьми із Села, він ще ніколи ні з ким не розмовляв. Це була велика честь для Фріди, честь, якою я пишатимуся до кінця своїх днів, що він час від часу вигукував Фрідине ім'я, що вона могла звертатися до нього, коли захоче, й отримала дозвіл користуватися дірочкою для

підглядання, але він навіть із нею не розмовляв. І те, що він її часом кликав, не мусить мати того значення, яке цьому фактові часто приписують. Він просто вигукував ім'я «Фріда», і невідомо, що мав при цьому на увазі. Те, що Фріда відразу ж прибігала на цей крик, це її справа, а коли її щоразу беззастережно впускали до нього, на це була його добра воля, хоча не доведено, що кликав він саме її. Але, на жаль, навіть це назавжди залишилося в минулому. Можливо, Кламм ще колись вигукне: «Фріда», хто знає, але її до нього точно більше не пустять, це дівчисько, яке зв'язалося з вами. Тільки одного-єдиного я не можу збагнути бідною своєю головою: як дівчина, яку всі називали коханкою Кламма, до речі, особисто я вважаю таке формулювання надто перебільшеним, — могла дозволити вам навіть торкнутися до себе.

— Погоджуюся, це дивно, — сказав К. і посадив Фріду собі на коліна, вона не пручалася, хоча й не піднімала голови. — Але це доводить, що й усі інші ваші твердження не цілком справедливі. Наприклад, ви маєте цілковиту рацію в тому, що порівняно з Кламмом я — ніхто, і якщо зараз я вимагаю можливості порозмовляти з ним, і навіть ваші пояснення не змусили мене передумати, то це не означає, що я зможу витримати його присутність без посередництва дверей і не вибіжу з кімнати відразу після його появи. Але такі побоювання, навіть якщо вони небезпідставні, для мене не становлять достатньо вагомої причини, аби відмовитися од прагнення до такої розмови. Хоча якщо мені вдасться не спасувати перед ним, то тоді вже не обов'язково, щоб він зі мною розмовляв, мені достатньо буде побачити, як діють на нього мої слова, а якщо вони ніяк не подіють або він їх не почує, то я все одно матиму ту перевагу, що зміг вільно висловитися в присутності можновладця. А ви, пані господине,

з вашим величезним знанням життя і людської психології, а також Фріда, яка ще вчора була коханкою Кламма, — я не бачу потреби не вживати цього слова, — ви обоє з певністю маєте змогу влаштувати мені розмову з Кламмом. Якщо немає іншої можливості, то в «Панському дворі», сподіваюся, він і сьогодні ще там.

— Це неможливо, — сказала господиня, — і я бачу, що вам бракує здатності збагнути це. Але скажіть, на Бога, про що ви збираєтеся говорити з Кламмом?

— Про Фріду, ясна річ, — відповів К.

— Про Фріду? — здивувалася господиня і повернулася до Фріди. — Ти чуєш, Фрідо, він збирається говорити з Кламмом про тебе. Він — із Кламмом!

— Пані господине, — сказав К. — Ви ж така розумна й поважна жінка, чому вас лякає кожна дрібниця? Ну й що з того, якби я поговорив із ним про Фріду? Що в цьому нечуваного? Я б сказав, що це само собою зрозуміло. Бо ви помиляєтеся, звичайно ж, і в тому, що від часу, коли я з'явився, Фріда стала Кламмові зовсім байдужа. Якщо ви так уважаєте, то недооцінюєте його. Я усвідомлюю, що з мого боку повчати вас у таких речах надто самовпевнено, але я не бачу іншого виходу і змушений це робити. Мій прихід не повинен був нічого міняти в стосунках Кламма і Фріди. Або ж ніяких стосунків між ними не було, — так вважають ті, хто забирає у Фріди право називатися коханкою цього шанованого чоловіка, — тоді і зараз цих стосунків немає; або ж вони були, і як тоді їх могла зруйнувати моя поява, якщо я, згідно з цілком правильною вашою характеристикою, — ніщо в очах Кламма. У таке можна повірити першої миті, з переляку, але якщо подумати хоча б трохи, то все стає на свої місця. До речі, що думає сама Фріда з цього приводу?

Фріда притисла щоку до грудей К. і, замислено дивлячись поперед себе, сказала:

— Це справді так, як каже матуся: Кламм не хоче більше й чути про мене. Але зовсім не тому, що з'явився ти, коханий, щось подібне не могло б вивести його з рівноваги. Радше, я думаю, це він сам зробив так, що ми опинилися там, під шинквасом, нехай ця мить буде благословенна, а не проклята.

— Якщо це так, — повільно вимовив К., насолоджуючись її солодкими словами, заплющив очі на кілька секунд, щоб проникнутися цим відчуттям. — Якщо це справді так, то я тим більше не бачу причин уникати розмови з Кламмом.

— Боже, — сказала господиня і подивилася на К. з висоти свого зросту, — ви нагадуєте мені часом мого чоловіка, він такий самий по-дитячому впертий. Ви лише кілька днів тут, у нас, а вже вважаєте, що обізнані з усім краще за тих, хто тут народився, краще, ніж я, стара жінка, ніж Фріда, яка так багато бачила й чула в «Панському дворі». Я не заперечую, що можливо досягнути чогось усупереч правилам і життєвому досвіду; особисто зі мною такого не траплялося, але, мабуть, існує достатньо таких прикладів. Але в таких випадках діяти потрібно інакше, а не так, як робите ви, постійно повторюєте лише «ні» та й «ні», покладаєтеся тільки на себе і не слухаєте корисних порад. Гадаєте, я за вас переживаю? Хіба я опікувалася вами, поки ви жили один? Хоча, ясна річ, потрібно було, тоді вдалося б уникнути багатьох неприємностей. Єдиним, що я тоді сказала про вас своєму чоловікові, було: «Тримайся від нього подалі». Я повторила б це й сьогодні, якби ви не зв'язали свою долю з Фрідою. Саме завдяки їй я турбуюся про вас і взагалі приділяю вам увагу. І ви не маєте права просто не слухатися мене, бо відповідаєте переді мною за Фріду, адже я єдина, хто опікується нею, як мати. Можливо, Фріда

має рацію, і все, що трапилося з вами, замислив Кламм, але від нього я не довідаюся про це, я ніколи не матиму змоги поговорити з ним, він для мене недоступний. А ви сидите тут, тримаєте мою Фріду, і вас самого, — чому я повинна мовчати про це, — тримаю я. Саме так, я вас тримаю, бо спробували б ви, юначе, знайти притулок ще в когось у Селі, навіть у псячій буді, якщо б я вигнала вас із дому.

— Дякую, — сказав К. — Це відверто, і я цілком вам вірю. Таке непевне моє становище, і, разом із тим, становище Фріди.

— Ні! — розлючено крикнула господиня. — Становище Фріди не має з цим нічого спільного. Фріда живе в моєму домі, і ніхто не має права називати її становище тут непевним.

— Добре, — сказав К. — Я погоджуюся з вами і в цьому, особливо враховуючи, що Фріда з незрозумілих мені причин, здається, страшенно вас боїться і тому не втручається. Тож зупинимось на мені. Моє становище страшенно хитке, цього ви не заперечуєте, а навпаки, з усіх сил намагаєтеся довести. Як і все, що ви говорите, це також правильно, хоча й не до кінця. Наприклад, я знаю досить непогане місце для ночівлі, яким маю право скористатися.

— Де? Де? — скрикнули Фріда і господиня, одночасно й однаковою мірою здивовано, так, ніби їхні питання виникли з тих самих причин.

— У Варнави, — сказав К.

— Ця потолоч! — вигукнула господиня. — Ці пройдисвіти! У Варнави! Ви чули? — І вона повернулася обличчям до кутка, але помічники випередили її і вже виструнчилися по обидва боки господині, яка схопила руку одного з них, так, ніби їй потрібно було на когось спертися. — Ви чули, де ваш пан буває? У сім'ї Варнави! Справді, там він може переночу-

вати, краще б він із самого початку ночував там, а не в «Панському дворі». А ви куди дивилися?

— Пані господине, — сказав К. ще до того, як пролунала відповідь. — Це мої помічники, але ви поводитися з ними так, ніби насправді вони ваші помічники, а мої охоронці. У всьому іншому я готовий щонайменше ввічливо посперечатися з вами, але питання помічників, здається, надто зрозуміле! Тому я прошу вас не розмовляти з ними, а якщо мого прохання буде недостатньо, то я забороню їм відповідати вам.

— Отже, мені не можна з вами розмовляти, — сказала господиня, і всі троє зареготали, сміх господині був знущальним, але не таким, як очікував К. Помічники сміялися, як завжди, багатозначно й безглуздо, цей сміх знімав із них відповідальність.

— Не ображайся на нас, — сказала Фріда. — Зрозумій правильно. Якщо можна так висловитися, ми завдячуємо нашим коханням тільки Варнаві. Коли я вперше побачила тебе, ти зайшов до шинку попід руку з Ольгою. Хоча я вже чула про тебе, але ніяких особливих почуттів це в мене не викликало. Я була байдужою не лише до тебе, а майже до всього. Я вже тоді була багато чим незадоволена, певні речі дратували мене, але що то була за незадоволеність і що то було за роздратування! Наприклад, якщо мене ображав хтось із відвідувачів, вони постійно залицялися до мене, ти ж бачив їх, хоча приходили і ще гірші за слуг Кламма. І от хтось мене образив, — але що для мене означала така образа? Мені здавалося, ніби це сталося багато років тому або взагалі не зі мною, так, ніби я або лише чула про це, або вже встигла давно забути. Але я вже не можу докладно це описати, я навіть уявити цього вже не можу, настільки сильно все помінялося відтоді, як Кламм мене покинув.

І Фріда перервала свою оповідь, сумно похилила голову, склала руки на колінах.

— От бачите! — вигукнула господиня так, ніби це сказала не вона, а Фріда голосом господині, а потім підсунулася ближче до Фріди. — Ви бачите, пане землемір, наслідки вашого вчинку, нехай це стане наукою і для ваших помічників, з якими мені не можна розмовляти! Ви позбавили Фріду найщасливішого з усіх можливих станів, що випав їй на долю, і це вдалося вам насамперед тому, що ця дівчинка з її по-дитячому надмірним співчуттям не змогла витримати того, що ви прийшли попід руку з Ольгою, бо це виглядало так, ніби ви потрапили до рук сім'ї Варнави. Вона врятувала вас і пожертвувала для цього собою. І тепер, коли це вже сталося і Фріда віддала усе, що мала, за щастя сидіти у вас на колінах, тепер ви приходите й оголошуєте як про свою найбільшу перемогу про те, що одного разу у вас була можливість переночувати у Варнави. Цим ви, очевидно, намагаєтеся довести свою незалежність від мене. Справді, якщо б ви переночували у Варнави, ви стали б настільки незалежним від мене, що миттю змушені були б забиратися геть із мого дому.

— Я не знаю, які гріхи має на сумлінні сім'я Варнави, — сказав К., обережно підняв Фріду, що була мов нежива, посадив її на ліжко, а сам піднявся. — Можливо, тут ви й маєте рацію, але я, безумовно, зробив правильно, коли пропонував вам не втручатися в наші з Фрідою справи. Ви згадали тоді про любов і турботу, але у ваших подальших словах я не надто помітив щось подібне, натомість в них було чимало ненависті, знущання й погроз вигнати мене з дому. Якщо ви надумали посварити Фріду зі мною чи мене з Фрідою, то зроблено все було цілком майстерно; але я не думаю, що ви досягнете мети, а якби раптом таке трапилося, то, — дозвольте

й мені туманну погрозу, — ви дуже про це пошкодуєте. Що ж стосується помешкання, яке ви мені виділили, — очевидно, так ви називаєте цю жакливу діру, — то я сумніваюся, що ви робите це з власної волі, думаю, вас зобов'язує спеціальне розпорядження відповідних графських інстанцій. Я дам знати куди слід, що мене вигнали звідси, і мені призначать інше помешкання, тоді ви зітхнете з полегшенням, а я тим більше. А тепер я піду до старости, щоб залагодити усі ці та деякі інші справи; будь ласка, потурбуйтеся про Фріду. Подивіться, до якого жакливого стану довели її ваші так звані материнські слова.

Потім він повернувся до помічників. «Ходімо!» — сказав він, зняв із гачка листа Кламма і хотів уже йти геть. Господиня спочатку спостерігала за ним мовчки і, аж коли він поклав руку на клямку дверей, сказала:

— Пане землемір, я хочу сказати вам ще одну річ на дорогу, бо як би ви не намагалися образити мене, стару жінку, ви все-таки майбутній чоловік Фріди. Я говорю вам це тільки тому, що ви страшенний невіглас у всьому, що стосується тутешніх порядків, і коли вас слухаєш, волосся стає дибки, а ще більше, коли порівнюєш те, що ви кажете, з дійсністю. Це нещасття не вдасться виправити за один раз, а можливо, й ніколи, але дещо можна було б покращити, якби ви хоч трохи мене слухали й усвідомлювали, що нічого не знаєте. Наприклад, ви відразу мали б стати справедливішим щодо мене і збагнути, який страх мені довелося пережити, а наслідки цього страху я відчуваю й досі, — коли я дізналася, що моя крихітка, так би мовити, покинула орла і зв'язалася з горбцем, хоча насправді все значно гірше, і я постійно мушу намагатися забути про це, інакше мені не вдалося б сказати вам жодного спокійного слова. От ви й розізлилися знову.

Ні, будь ласка, ще не йдіть, вислухайте це останнє прохання: куди б ви не прийшли, пам'ятайте, що ви нічого не знаєте, і будьте обережні. Тут, у нас, де вас оберігає присутність Фріди, говоріть собі все, що вам спаде на думку, наприклад, продемонструйте нам, як ви збираєтеся розмовляти з Кламмом, але, Бога ради, не робіть цього насправді!

Вона встала з місця, злегка похитуючись від збудження, підійшла до К., взяла його за руку і благально подивилася на нього.

— Пані господине, — сказав К. — Я не розумію, чому ви принижуетесь і просите мене заради такої дрібниці. Якщо ваші слова — правда і мені дійсно ніколи не вдасться порозмовляти з Кламмом, отже, цього не відбудеться незалежно від того, просять мене чи ні. Але якщо така можливість існує, то чому я повинен відмовлятися од неї, особливо якщо цим можна буде спростувати ваш основний закид, а відповідно під великим питанням опиняться і вся решта. Те, що я невіглас, — правда, яку важко заперечити, і це дуже сумно для мене, але є в цьому й перевага, оскільки невіглас завжди діє сміливіше, а тому я волюю ще деякий час, поки вистачить моїх сил, перебувати в стані свого невігластва і готовий змиритися з його, безумовно, поганими наслідками. Ці наслідки стосуються насамперед мене, тому я не розумію, навіщо ви мене просите. Ви ж ніколи не покинете Фріду, піклуватиметеся про неї, і навіть якби я назавжди зник із її життя, у вашому розумінні це було б щастям. Отже, чого ви боїтеся? Чи не боїтеся ви часом, — невігласові все дозволено, — з цими словами К. відчинив двері, — чи не боїтеся ви часом за Кламма?

Господиня мовчки дивилася йому вслід, коли він швидко спускався сходами, а за ним — помічники.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

К. сам дивувався, що майбутня розмова зі старостою не надто його хвилює. Він намагався пояснити це попереднім досвідом, бо досі спілкування зі службами графа проходило відносно безболісно. Однією з причин, мабуть, було те, що в його справі існувало якесь дуже чітке й вигідне для нього розпорядження, хоча, з іншого боку, вражала неймовірна цілісність та стрункість структури всіх замкових служб. Ця єдність виглядала особливо досконалою там, де служби, на перший погляд, зовсім не були взаємопов'язаними. Часом К. розмірковував про все це і був недалекокий від думки, що його становище цілком задовільне, але щоразу після нападу такої безтурботності відразу ж нагадував собі, що саме в цьому й криється найбільша небезпека.

Прямий контакт із владою був не надто утрудненим, оскільки влада, хоч би як добре організована вона була, завжди мала діяти від імені далеких невидимих володарів і залагоджувати далекі невидимі справи, тоді як К. боровся за щось живе і близьке, за себе самого. Принаймні на початку, оскільки він нападав. У цій боротьбі йому, здається, допомагали ще й інші, наразі невідомі йому сили, про існування яких він міг запідозрити з дій влади. Та позаяк у всіх дрібницях, а про важливі речі наразі ще не було мови, влада досі йшла К. назустріч, у нього забирали можливість незначних і легких перемог, а разом із цією можливістю й відповідне задоволення собою, а також упевненість перемоги в подальших великих битвах. Замість цього вони дозволяли К. проникати всюди, куди він хотів, хоча й лише в межах Села, розбещували і знесилювали його цим, позбавляли будь-якої можливості наступних сутичок та ізолювали від діяльності

владних структур, примушуючи до нудного, незрозумілого й чужого для нього способу існування. Якщо так буде й далі, а К. утратить пильність, то цілком може статися, що одного дня він, попри доброзичливість влади і своє старанне виконання всіх занадто вже легких бюрократичних обов'язків, дасть увести себе в оману нібито сприятливій атмосфері, яка його оточує, і в подальшому житті поводитиметься настільки необережно, що помилиться. І тоді влада, все ще м'яка і дружня, буде змушена прибрати його з дороги в ім'я якогось невідомого йому, але загальнознаного закону. А як, зрештою, виглядатиме подальше життя в Селі? Ще ніде К. не бачив, щоб приватне й службове життя співіснували так тісно, як тут. Вони настільки переплелися, що часом здавалося, ніби просто помінялися місцями. Наприклад, що означає влада, якою наділений Кламм над службою К. і яка досі проявила себе лише достатньо формально, порівняно з тою владою, яку Кламм реально має в його спальній комірчині. Звідси випливає, що трохи більшу легковажність і розслабленість можна було проявити лише в ставленні до офіційних установ, а всюди решта необхідно бути страшенно обережним, озиратися на всі боки після кожного кроку.

Спочатку К. побачив, що його теорія стосовно діяльності тутешніх організацій підтверджується і в старости. Привітний, товстий і поголений налісо чоловік хворів, його мучив особливо сильний напад подагри, тому він прийняв К. у ліжку.

— Отже, ви — наш землемір, — сказав староста, хотів випростатися для привітання, але не зміг і знову відкинувся на подушки, безсило показуючи на ноги. Мовчазна жінка, яка в напівсутінках заштореної кімнати з крихтними вікнами була схожа майже на тінь, принесла крісло й підсунула його до ліжка.

— Сідайте, будь ласка, будь ласка, сідайте, пане землемір, — сказав староста. — І прошу мені сказати, у якій ви справі.

К. прочитав листа Кламма і висловив свої зауваження. Тут у нього знову з'явилося відчуття надзвичайно легкого спілкування з владою. Влада буквально брала на себе будь-які труднощі, можна було все перекласти на її плечі, а самому залишатися нічим не зв'язаним і вільним. Ніби відчувши це по-своєму, староста неспокійно засовгався в ліжку. Потім сказав:

— Як ви помітили, пане землемір, я вже знав про всі ці справи. Причиною того, що я досі нічого не зробив, є, по-перше, моя хвороба, а по-друге, те, що ви так довго не приходили. Я вже подумав, що ви від усього відмовилися. Але оскільки ви так люб'язно знайшли мене самі, мушу, на жаль, сказати вам усю гірку правду. Ви кажете, вас прийняли на роботу як землеміра, але, на жаль, нам не потрібен землемір. Для нього не знайшлося б ніякої роботи, навіть зовсім дрібної. Кордони наших скромних господарств чітко визначені, все акуратно розмежовано. Зміни власників майже не трапляються, а невеличкі територіальні непорозуміння ми вирішуємо самостійно. Отже, навіщо нам землемір?

Хоча К. попередньо й не думав про це, але в глибині душі сподівався почути щось подібне. Саме тому зміг відразу відповісти:

— Це для мене велика несподіванка, яка руйнує всі мої плани. Я можу хіба сподіватися, що трапилася якась помилка.

— На жаль, ні, — сказав староста. — Усе виглядає саме так, як я описав.

— Але як таке можливо! — вигукнув К. — Я ж не для того так довго сюди їхав, щоб мене відразу ж відіслали назад!

— Це вже інше питання, — сказав староста. — І не мені його вирішувати, але як до цього дійшло, я можу вам поясни-

ти. У такій величезній установі, як графська канцелярія, може часом статися, що один відділ видає якийсь наказ, а водночас сусідній, ні про що не здогадуючись, готує цілком протилежний. І хоча вища контрольна інстанція діє безпомилково, але її природа така, що вона завжди запізнюється, тому час від часу трапляються дрібні казуси. Помилки ці завжди дуже незначні, як, наприклад, у вашому випадку. У важливих справах мені не доводилося чути про якісь помилки, але за дрібниці часто буває дуже соромно. Що ж стосується вашої ситуації, то я не збираюся робити з цього бюрократичної таємниці, насамперед тому, що не почуваю себе достатньою мірою бюрократом, я селянин, і таким залишусь. Тому можу відверто розповісти вам, як усе відбувалося. Досить давно, я тоді щойно кілька місяців як став старостою, прийшов наказ, уже не пам'ятаю, з якого саме відділу, в наказі з типовою для тамтешніх канцеляристів категоричністю було повідомлення про необхідність викликати землеміра, а громада повинна приготувати до його прибуття всі необхідні для роботи плани й креслення. Цей наказ стосувався, ясна річ, не вас, це було багато років тому, і я б узагалі про це не згадав, якби не хвороба і надмір вільного часу, який я проводжу в ліжку, тож маю нагоду думати про різні дрібниці... Міцці, — перебив він сам себе, звертаючись до жінки, яка все ще тинялася по кімнаті, зайнята незрозумілою діяльністю. — Будь ласка, подивися там у шафі, може, ти знайдеш наказ. — Розумієте, це було на самому початку моєї роботи, я тоді ще все зберігав.

Жінка тут же відчинила шафу, і К. разом зі старостою зазирали всередину. Шафа була забита паперами. Коли відкрилися двері, на підлогу випало дві великі пачки документів, перемотаних так, як переважно зв'язують дрова, — жінка злякано відскочила.

— Це має бути десь унизу, — керував староста з ліжка. — Унизу, я сказав.

Жінка обома руками слухняно витягла все з шафи, щоб дістатися до нижніх паперів. Документи зайняли майже півкімнати.

— Багато роботи зроблено, — покивав головою староста. — І це лише крихітна частка. Основну масу я зберігав у stodoli, але найбільшу частину, на жаль, утрачено. Хто ж може все це втримати вкупі! Але в stodoli залишилося ще дуже багато. Ну що, ти зможеш знайти наказ? — він знову звернувся до своєї дружини. — Тобі потрібна папка, на якій слово «землемір» підкреслено синім.

— Тут надто темно, — сказала жінка. — Я принесу свічку.

І вона вийшла з кімнати, переступаючи через розкидані на підлозі папери.

— Моя дружина для мене велика опора, — сказав староста, — у цій важкій канцелярській праці, яку, до того ж, потрібно виконувати лише поміж іншим. Щоправда, для писання в мене є помічник, учитель, але навіть і з ним ми не встигаємо завершити все, це просто неможливо, тому залишається багато невирішених справ, я їх зберігаю в тій скрині. — І він показав на іншу шафу. — А тепер, коли я хворію, нас просто завалило, — сказав він і втомлено, але гордо відкинувся на подушки.

— Може, я допоміг би вашій дружині в пошуках? — запропонував К., коли жінка повернулася зі свічкою і стала на коліна перед шухлядою, шукаючи наказ.

Староста з усмішкою похитав головою:

— Я вже сказав, що не маю перед вами жодних службових таємниць, але дозволити вам порпатися в документах — це все-таки занадто.

У кімнаті стало тихо, було чути лише шарудіння паперу. Староста, можливо, навіть трохи задрімав. Тихенький стукіт у двері змусив К. озирнутися. Це були, ясна річ, помічники. Добре, що він їх зміг уже хоча б трохи виховати, і вони не ввалювалися відразу до кімнати, а шепотіли спершу крізь прочинені двері:

— Нам холодно на вулиці.

— Хто там? — злякано запитав староста.

— Це мої помічники, — сказав К. — Я не знаю, де мені залишити їх чекати, на вулиці надто холодно, тут вони будуть заважати.

— Мені вони не перешкоджатимуть, — доброзичливо сказав староста. — Нехай зайдуть. Зрештою, я їх знаю. Давні знайомі.

— Але мені вони заважають, — відверто сказав К., перевів погляд із помічників на старосту і назад і побачив, що в усіх трьох абсолютно однакові посмішки. — Та якщо ви вже тут, то заходьте й допоможіть пані дружині старости знайти папку, на якій слово «землемір» підкреслено синім.

Староста не заперечував. Те, що заборонялося К., дозволялося поміщикам, і вони кинулися до паперів, хоча більше перевертали їх, аніж шукали, і поки один читав напис, другий видирав йому з рук аркуш. А жінка стояла на колінах перед порожньою шухлядою і, здається, припинила пошуки. У всякому разі, свічка стояла від неї досить далеко.

— Помічники, — сказав староста із задоволеною посмішкою, так, ніби все відбувалося згідно з його розпорядженнями, але ніхто про це не здогадувався. — Отже, вони вас обтяжують. Але ж це ваші власні помічники.

— Ні, — стримано відповів К. — Вони пристали до мене вже тут.

— Як це «пристали»? — сказав староста. — Ви маєте на увазі, що вам їх призначили?

— Саме так, призначили, — погодився К. — Але вони могли з тим же успіхом впасти з неба, таким безглуздом було це призначення.

— Безглуздо в нас тут нічого не робиться, — заперечив староста і навіть сів прямо, забувши, що в нього болять ноги.

— Нічого? — запитав К. — А як же мій виклик?

— Ваш виклик, очевидно, теж був обдуманим, — відповів староста. — Але другорядні обставини все заплутали, і я доведу вам це з документами в руках.

— Документи не знайдуться, — сказав К.

— Не знайдуться? — вигукнув староста. — Міцці, поквапся, будь ласка! Але спочатку я можу розповісти вам цю історію й без документів. У відповідь на той наказ, про який я вам розповідав, ми надіслали подяку й повідомлення, що нам не потрібен землемір. Але, здається, ця відповідь не потрапила до потрібного відділу, назвімо його «А», а замість цього опинилася у відділі «В». Таким чином, відділ «А» залишився без відповіді, але й відділ «В» отримав, на жаль, не весь наш лист, невідомо, чи лист залишився невідправленим, чи загубився дорогою, — в усякому разі, це трапилося не в самому відділі, в цьому я переконаний. У кожному разі, до відділу «В» надійшла тільки порожня канцелярська папка з написом, що в документах, які додаються, йдеться про виклик землеміра, хоча насправді ніяких документів не було. Відділ «А» в цей час чекав на нашу відповідь, і в них були нотатки про цю справу, але, як це зі зрозумілих причин часто трапляється, і це виправдано навіть в установах, де справи провадяться на найвищому рівні, їхній референт сподівався на те, що ми дамо відповідь, і тоді залежно від

потреби він або викличе землеміра, або ж листуватиметься з нами в цій справі далі. У зв'язку з цим він не звернув належної уваги на подальший хід справи, і вона поступово забулася. У відділі «В» частина нашого листа потрапила до рук відомого своєю надзвичайною ретельністю референта, італійця на ім'я Сордіні. Відверто кажучи, навіть мені, людині втаємниченій, важко збагнути, чому цей чоловік із його надзвичайними здібностями досі перебуває на такій не надто високій посаді. Отже, Сордіні надіслав нам порожню папку від документів назад, для доповнення. Від часу надсилання першого листа з відділу «А» на ту мить минуло вже багато місяців, якщо не років. Зрозуміло, що, коли документ відправлено належним чином, він потрапить до потрібного відділу не пізніше як наступного дня і того ж дня опиниться в роботі, якщо ж трапиться, що документ піде не тим шляхом, а враховуючи досконалість організації праці в нашій установі, цей шлях потрібно шукати мало не навмисно, то все це може тривати досить довго. Коли ми отримали відповідь Сордіні, то лише досить туманно змогли пригадати, про що ж, властиво, йдеться. Тоді ми працювали лише вдвох, я і Міцці, вчителя нам на допомогу ще не призначили, копії листів зберігалися лише у важливих справах, коротше кажучи, ми змогли тільки досить туманно відповісти, що нам про подібний виклик нічого не відомо, а потреби в роботі землеміра немає... Але, — перервав сам себе староста, так, ніби азарт оповідача завів його надто далеко чи, щонайменше, існувала ймовірність того, що він міг би аж так далеко зайти, — вам не нудно все це слухати?

— Ні, — відповів К. — Мене це дуже розважає.

На що староста відповів:

— Я розповідаю вам не для розваги.

— Це розважає мене тільки тому, — сказав К., — що я маю можливість зазирнути в глибину тієї сміховинної плутанини, яка за певних обставин вирішує людську долю.

— Ви ще нікуди не зазирнули, — серйозно заперечив староста. — А тим часом я розповідатиму далі. Сордіні, ясна річ, не задовольнився нашою відповіддю. Я схилиюся перед цим чоловіком, хоча він і створює мені чимало проблем. Він нікому не вірить. Навіть якщо він сто разів переконався в тому, що на людину можна покладатися, при кожній наступній нагоді він поводить себе так, ніби зовсім цю людину не знає або, ще гірше, знає як пройдисвіта. Я вважаю, що це абсолютно правильно. Чинovníк повинен так поводитися, на жаль, я не можу похвалитися цією рисою у власному характері, ви ж бачите, як відверто я вам, чужинцю, все розповідаю, а інакше я не вмю. У Сордіні натомість наша відповідь відразу викликала підозру. І так почалося тривале листування. Сордіні запитав, чому мені раптом спало на думку, що не треба викликати ніякого землеміра. Я викрутився за допомогою чудової пам'яті Міцці, що така пропозиція була скерована до нас із установи (про те, що йдеться зовсім про інший відділ, ми на той час, ясна річ, давно забули). Сордіні на це: чому я пишу про цю службову записку лише тепер. Я знову: бо лише тепер я про неї згадав. Сордіні: це дуже дивно. Я: зовсім не дивно, коли йдеться про справу, яка затягується так надовго. Сордіні: це таки дивно, бо вказівки, про яку я згадав, не існує. Я: звичайно, що не існує, коли загубилася ціла папка з документами. Сордіні: хоча б якась нотатка стосовно цієї першої вказівки мала б залишитися, але її немає. На цьому я затнувся, бо те, що у відділі Сордіні може трапитися помилка, я не міг не те що стверджувати, а навіть запідозрити. Напевно, ви, пане землемір, подумки дорікаєте Сордіні за те, що моя від-

повідь не наштовхнула його на думку запитати про цю справу в інших відділах. Але не маєте рації, і я не хочу, щоб навіть у ваших думках цей чоловік мав бодай найменшу пляму на репутації. Основна засада роботи установи полягає в тому, що ймовірність помилки не береться до уваги. Така засада цілком виправдана, по-перше, через ідеальну організованість усієї роботи, по-друге, це дає можливість якнайшвидше залагоджувати всі справи. Отже, Сордіні не мав права питати в інших відділів, зрештою, вони б йому й не відповіли, бо відразу б зауважили, що йдеться про пошук помилки.

— Дозвольте мені, пане старосто, — попросив К., — запитати вас про щось. Хіба ви не казали раніше про контрольну інстанцію? Уся ця діяльність виглядає з вашої розповіді так, що лякає сама думка про ймовірну відсутність контролю.

— Ви надто вимогливий, — сказав староста. — Але навіть якщо б ви були в тисячу разів суворішим, це все одно виглядало б сміховинно порівняно зі суворістю, яку застосовує до себе сама канцелярія. Тільки чужинець може поставити таке питання. Чи існують контрольні органи? Контрольні органи існують. Ясна річ, їхнім завданням не є в прямому сенсі вишукування помилок, бо помилок не буває. А навіть якщо вони трапляються, як у вашому випадку, то хто може з певністю стверджувати, що це була саме помилка.

— Це щось цілком нове! — вигукнув К.

— Для мене дуже старе, — сказав староста. — Я не менш за вас переконаний, що трапилася помилка, і Сордіні від думки про це так стривожився, що важко захворів. Перша контрольна інстанція, якій ми завдячуємо викриттям джерела помилки, визнала, що це таки помилка. Але хто знає, чи друга контрольна інстанція вирішить так само, не кажучи вже про третю і всі наступні?

— Можливо, — сказав К. — У такі роздуми я краще не втручатимуся. Крім того, я вперше чую про всі ці контрольні інстанції і, ясна річ, не можу їх зрозуміти. Але мені здається, що тут потрібно розрізняти два моменти: по-перше, те, що відбувається всередині відділів і що з офіційної точки зору можна трактувати по-різному, а по-друге, є конкретна особа, — я, яка перебуває поза канцелярією і якій із боку канцелярії загрожує рішення настільки безглузде, що я досі не можу повірити в реальність такої небезпеки. До першого аспекту стосується все те, про що ви, пане староста, розповіли мені з неймовірно глибоким знанням справи, але тепер я хотів би почути щось і про свою долю.

— Я дійду до цього, — сказав староста. — Але ви не зможете нічого збагнути, якщо я не поясню спочатку ще кількох речей. Я надто рано згадав у своїй розповіді контрольні інстанції. Тому повернуся до неузгодженостей із Сордіні. Як я вже згадував, моя здатність до самозахисту трохи підупала. А якщо Сордіні має перед кимось хоча б найменшу перевагу, то можна вважати, що він уже переміг, бо тоді його уважність, енергійність та дієздатність подвоюються, і це видовище страшне для супротивників і неймовірно приємне для ворогів цих супротивників. Мені траплялося пережити й це останнє відчуття, тільки тому я можу розповідати так спокійно. Зрештою, я ніколи не бачив його на власні очі, він не сходить донизу, бо завжди завалений роботою, його кімнату мені описували так: стін не видно за велетенськими стосами нагромаджених одна на одну папок, і це лише ті справи, із якими Сордіні саме працює, а оскільки постійно одні справи додаються, інші забираються і все це відбувається дуже поспішно, то стоси весь час падають, і цей безперервний гуркіт відрізняє кабінет Сордіні від кімнат інших чиновників. Так,

Сордіні — справжній трудар, найдрібнішому випадку він приділяє стільки ж уваги, скільки й найважливішому.

— Ви постійно називаєте мою справу незначною, пане староста, — сказав К. — А проте вона завантажила роботою стількох канцеляристів. Тому якщо на початку цю справу і можна було вважати дріб'язковою, то завдяки старанності урядників, на зразок пана Сордіні, вона перетворилася на важливу. На жаль, це цілком суперечить моїм бажанням, бо моє марнославство зовсім не прагне, аби виростили й падали велетенські стоси офіційних паперів, у яких ідеться про мене, я б просто хотів спокійно працювати непомітним землеміром за невеличким письмовим столом.

— Зовсім ні, — заперечив староста. — Це ніяка не важлива справа, а найдріб'язковіша з дріб'язкових. З цього погляду ви не маєте на що нарікати. Обсяг роботи зовсім не визначає важливості справи, а якщо ви так вважаєте, то ще надто мало розумієте в діяльності установ. Але навіть якщо вирішальним був би обсяг робіт, то ваша справа була б однією з найдрібніших і найзвичайніших, бо ті справи, у яких немає так званих помилок, вимагають ще більшої праці, хоча, ясна річ, і результат кращий. Зрештою, ви ще нічого не знаєте про справжню роботу, яка була через вас проведена, про неї я лише збираюся розповісти. Спершу Сордіні не втягував мене в цю справу, але приходили його підлеглі і щодня в «Панському дворі» відбувалися протокольні допити когось із поважних членів сільської громади. Більшість із них була на моєму боці, тільки дехто виявив спротив. Питання вимірювання землі дуже близьке кожному селянину, тут відразу починають підозрювати якісь потаємні домовленості й несправедливості. У незадоволених з'явився свій ватажок, і з їхніх слів у Сордіні склалося враження, що якби я виставив цю

справу на голосування засідання представників громади, то не всі голосували б проти виклику землеміра. Таким чином, було висловлено сумнів щодо безапеляційності твердження про непотрібність землеміра. Особливо відзначився тут такий собі Брунсвік, ви, напевно, його не знаєте, можливо, він і непоганий чоловік, але немудрий і вигадько, це зять Лаземана.

— Чинбаря? — запитав К. й описав бороданя, якого бачив у Лаземана.

— Так, це він, — сказав староста.

— Я знаю також його дружину, — сказав К. трохи на-вманя.

— Можливо, — сказав староста й замовк.

— Вона вродлива, — сказав К. — Але трохи бліда й хвороблива. Ця жінка походить із Замку?

Це було напівпитання. Староста подивився на годинник, налив собі в ложку ліків і похапцем випив.

— Напевно, ви знаєте у Замку самі лише канцелярії і нічого більше? — грубувато запитав К.

— Так, — відповів староста з іронічною, але вдячною посмішкою. — Але це найважливіше. А що стосується Брунсвіка, то якби ми могли викинути його з громади, то майже всі зітхнули б із полегкістю, і Лаземан далеко не виняток. Але тоді Брунсвік мав певний вплив у Селі, він хоча й не оратор, зате крикун, декому цього достатньо. Отож мене змусили виставити питання на голосування засідання представників громади, зрештою, це була єдина перемога Брунсвіка в цій справі, бо ясна річ, що на засіданні більшістю голосів було вирішено, що нікому землемір не потрібен. Це також було вже багато років тому, але досі ця справа ніяк не завершиться. Частково винна в цьому старанність Сордіні, він якнайде-тальніше вивчив аргументи більшості та опозиції, а частково

причина в дурнуватому марнославстві Брунсвіка, який має численні особисті зв'язки з канцелярією і використовує їх із невичерпним багатством фантазії. Але Сордіні не дав ввести себе в оману Брунсвіку, хіба міг би Брунсвік увести в оману Сордіні? Та щоб не дати увести себе в оману, необхідно було провести нові розслідування, і ще до того, як вони були закінчені, Брунсвік уже вигадував щось нове, він дуже активний, це одна з рис його недоумства. А тепер настав час розповісти про одну особливість апаратної структури нашої канцелярії. У роботі вона одночасно бездоганна і чутлива. Якщо котресь питання розглядається надто довго, може трапитися, що ще до закінчення цього процесу в одній з інстанцій, причому пізніше ніколи неможливо визначити, в якій саме, справа несподівано вирішується і питання автоматично закривається, переважно рішення це дуже правильне, хоч і спонтанне. Це виглядає так, ніби канцелярський апарат не витримує напруги, багаторічного збудження, спричиненого тривалим вирішенням однієї-єдиної справи, а часом ще й не дуже важливої, і самостійно, без допомоги урядників, приймає рішення. Ясна річ, не трапилося ніякого дива, і хтось із чиновників написав відповідне розпорядження або ж віддав його усно, але поки що неможливо встановити, чиє саме це було розпорядження і на якій підставі воно було зроблено. В усякому разі, досі ні нам, ні канцелярії це не вдалося. Усе з'ясують набагато пізніше контрольні органи, але ми про це вже не дізнаємося, зрештою, тоді це вже нікого й не цікавитиме. При цьому, як я вже казав, саме такі рішення переважно дуже слушні, єдиний їхній недолік — те, що про них стає відомо здебільшого дуже пізно і тому трапляється, що ведуться виснажливі дебати про давно вирішені речі. Я не знаю, чи у вашому випадку йшлося саме про таке рішення, — багато аргументів свідчать на користь

цієї версії, але не менше — проти неї. Та якщо трапилося саме так, то вам надіслали виклик, і поки ви здійснювали далеку подорож сюди, минуло багато часу, а Сордіні тим часом все ще самовіддано працював над вашою справою, Брунsvік організовував змови, і обоє мене мучили. Але це все лише мої припущення, точно мені відомо тільки одне: контрольна інстанція з'ясувала, що з відділу «А» багато років тому було вислано запит до громади, на який досі не отримано відповіді. Нещодавно мене про це запитали, і тут справа з'ясувалася. Відділ «А» задовольнився моєю відповіддю про те, що землемір нам не потрібен, а Сордіні змушений був визнати, що він у цьому випадку був не уповноважений вести справу, а тому, хоча в цьому й не було його вини, вся проведена ним робота була зайвою, попри те, що вимагала великих затрат нервових зусиль. Якби не те, що з усіх боків, як завжди, навалилася нова робота, а ваша справа надто незначна, можна навіть сказати, найдрібніша з найдрібніших, — усі ми могли б зітхнути з полегшенням, можливо, навіть сам Сордіні. Незадоволеним був лише Брунsvік, але це виглядало сміховинно. Тож уявіть собі моє розчарування, пане землемір, коли тепер, після щасливого завершення цілої справи, — а відтоді теж минуло чимало часу, — раптом з'являється ви, і все знову може початися спочатку. Думаю, ви зрозумієте мою позицію, коли я намагатимуся, наскільки зможу, не допустити цього.

— Звичайно, — сказав К. — Але ще ясніше я усвідомлюю, що тут коїться страшенне неподобство зі мною, а точніше, із самим законом. І я зумію захистити себе від цього.

— Як ви збираєтеся це робити? — запитав староста.

— Цього я не можу вам сказати, — відповів К.

— Я не хочу виглядати влізливим, — сказав староста. — Але дозволю собі нагадати, що в моїй особі ви маєте, — я не

скажу друга, бо ми зовсім чужі одне одному, — але до певної міри ділового партнера. Я не дозволю тільки одного: щоб вас зарахували землеміром, а в усьому решта ви завжди можете на мене розраховувати, ясна річ, у невеликих межах моїх повноважень.

— Ви постійно говорите про те, — сказав К., — що мене потрібно зарахувати на посаду землеміра, але ж мене вже зарахували. Ось вам, будь ласка, лист Кламма.

— Лист Кламма, — сказав староста. — Він цінний і важливий завдяки підписові Кламма, який виглядає справжнім, та що стосується всього решта, хоча я не наважуюсь самостійно висловлюватись із цього приводу. — Міцці! — вигукнув він, а потім: — Що ви там робите?

Помічники і Міцці, яких так надовго випустили з поля зору, здається, так і не знайшли потрібний документ, тому хотіли запхнути всі папери назад до шафи, але це їм не вдалося, бо безладно розкидані документи не вазили. Тому вони придумали вихід, — мабуть, ідея належала помічникам, і тепер вона втілювалася в життя. Вони поклали шафу на підлогу, запхнули до неї всі папери, потім разом із Міцці сіли на дверцята шафи і тепер повільно натискали на них.

— Отже, документ не знайдено, — сказав староста. — Шкода, але ви вже знаєте суть справи, тож документ нам нібито без потреби, хоча його, ясна річ, неодмінно буде знайдено, швидше за все, він у вчителя, у нього ще багато різних паперів. Підійди, будь ласка, ближче зі свічкою, Міцці, і прочитай мені цього листа.

Міцці підійшла, — вона виглядала ще сіріше й непомітніше, коли сиділа на краєчку ліжка і притискалась до свого повнокровного чоловіка, який її міцно обнімав. У світлі свічки було видно тільки її маленьке обличчя, чіткі й суворі

риси якого трохи пом'якшив час. Вона зазирнула в лист і шанобливо склала руки. «Від Кламма», — сказала вона. Вони разом прочитали листа, а потім трохи пошепотілися, цієї миті помічники голосно вигукнули: «Ура!», бо їм нарешті вдалося зачинити дверцята шафи, і Міцці мовчки подивилася на них із вдячністю, а староста сказав:

— Міцці цілком поділяє мою думку, а отже, я можу сміливо її висловити. Цей лист не вважається ніяким офіційним документом, а лише звичайним приватним листом, що можна абсолютно чітко визначити за самим звертанням «Шановний пане!». Крім того, там немає жодного слова про те, що вас зарахували на посаду землеміра, а йдеться загалом про службу для графа, хоча й про це не сказано нічого конкретного, а лише те, що вас зарахували «як вам відомо», а це означає, що відповідальність за ваше зарахування несеє ви самі. Нарешті, в службових справах вас скеровують до мене, старости, як безпосереднього керівника, який повинен повідомити вам усі деталі, і це загалом уже зроблено. Для людини, яка вміє читати ділові папери, а внаслідок цього краще розуміється й на приватній кореспонденції, тут усе сказано дуже чітко. А те, що ви, чужинець, цього не бачите, мене також не дивує. Загалом лист означає тільки те, що Кламм збирається опікуватися вами особисто в разі вашого зарахування на графську службу.

— Пане староста, — сказав К. — Ви так добре прокоментували цього листа, що з нього не залишилося майже нічого, окрім підпису на порожньому аркуші паперу. Хіба ви не помічаєте, що цим принижуєте особу Кламма, до якої намагаєтеся показати велику повагу?

— Ви неправильно мене зрозуміли, — сказав староста. — Я не спотворюю зміст цього листа і не применшую його вагомості, навпаки. Приватний лист Кламма, ясна річ, набагато

вагоміший, аніж офіційне розпорядження, але того змісту, який ви намагаєтеся йому приписати, цей лист не має.

— Ви знаєте Шварцера? — запитав К.

— Ні, — відповів староста. — Може, ти знаєш, Міцці? Теж ні. Ні, ми не знаємо.

— Це дивно, — сказав К. — Це син помічника каштеляна.

— Шановний пане землемір, — сказав староста. — Я не можу знати синів усіх помічників каштелянів.

— Добре, — сказав К. — Тоді ви мусите повірити мені на слово. Так от, із цим Шварцером у мене трапилася суперечка ще в день мого прибуття. Він зателефонував до помічника каштеляна на ім'я Фріц і отримав довідку, що мене зарахували на посаду землеміра. Як ви поясните цей факт, пане староста?

— Дуже просто, — відповів староста. — Ви просто ще ніколи не стикалися з нашими канцелярціями. Вам здається, що ви вступаєте з ними у контакт, але насправді це лише ілюзія, яку ви через своє незнання сприймаєте за дійсність. І ще про телефон: бачите самі, що в мене, хоча мені достатньо часто доводиться мати справу з канцелярціями, немає телефону. У шинках і подібних закладах це потрібна річ, приблизно як музичний автомат, не більше й не менше. Ви вже хоч раз телефонували тут, у нас? Тоді, можливо, ви мене зрозумієте. У Замку телефон, здається, працює чудово, розповідають, що там постійно розмовляють по телефону і це дуже прискорює роботу. Ці безперервні телефонні розмови ми чуємо у своїх телефонних апаратах, вони здаються нам схожими на шелест і наспівування, і тільки цьому шелесту та наспівуванню в наших телефонних апаратах можна довіряти, все решта — обман. Не існує безпосереднього телефонного зв'язку із Замком, жодного центрального пункту, звідки дзвінки скеровувались би в потрібному напрямку. Тому якщо ви телефонуєте до Замку,

там дзеленчать відразу всі телефонні апарати у всіх найнижчих інстанціях, точніше, вони дзвонили б, якби в них, принаймні майже у всіх, — а це я знаю напевно, — не була вимкнена гучність дзвінка. Але час від часу хтось із перевтомлених чиновників відчуває потребу трохи розвіятися, найчастіше це трапляється ввечері або вночі, і тоді такий службовець вмикає гучність у своєму апараті. А ми отримуємо відповідь, але це тільки жарт, нічого більше. І їх можна зрозуміти. Хто має право своїми дріб'язковими приватними справами турбувати людей, які постійно зайняті більш важливими й терміновими речами? Я не розумію, як навіть чужинець міг подумати, що коли він телефонує, наприклад, до Сордіні, то той, хто бере слухавку, і є Сордіні. Швидше за все це якийсь невідомий реєстратор із зовсім іншого відділу. Але може трапитися й так, що коли зателефонувати цьому невідомому реєстраторові, то відповідь сам Сордіні. Тоді, ясна річ, краще тікати від телефону якомога далі ще до того, як прозвучать перші слова.

— Цього я, звичайно, не врахував, — сказав К. — Звідки мені було знати аж такі деталі; я не надто довіряв цим телефонним розмовам та усвідомлював, що по-справжньому важливе тільки те, що людина дізнається або досягне безпосередньо в Замку.

— Зовсім ні, — заперечив староста, чіпляючись за слова К. — Телефонні розмови мають велике значення, як же інакше? Хіба можна вважати довідку, отриману від працівника Замку, не дуже важливою? Я вже пояснював це вам на прикладі листа Клама. Усі ці вислови не мають офіційної ваги. Якщо ви приписуєте їм офіційне значення, ви помиляєтеся. Зате їхня приватна вагомість у доброзичливому чи недоброзичливому сенсі дуже велика, жодні урядові стосунки не зможуть із нею зрівнятися.

— Добре, — сказав К. — Припустімо, так воно і є, тоді виходить, що я маю в Замку дуже багато хороших друзів. Якщо бути зовсім точним, то вони з'явилися ще багато років тому. І коли котромусь із відділів спало на думку викликати землеміра, то це був своєрідний вияв прихильності до мене. Протягом усього цього часу друзів ставало все більше, аж поки мене не затягли сюди, хоча нічого доброго в цьому й немає, бо тепер мені загрожують вигнанням.

— У ваших словах є частина правди, — сказав староста. — Насамперед ви маєте рацію в тому, що інструкції Замку не можна сприймати дослівно. Та обережність потрібна в усьому, не лише тут, і ця обережність стає ще нагальнішою, коли йдеться про важливу інструкцію. Але ваші слова про те, ніби вас сюди затягли, для мене незрозумілі. Якби ви уважніше слухали мої попередні пояснення, ви збагнули б, що питання вашого прибуття до нас занадто складне, аби ми могли відповісти на нього під час такої короткої розмови.

— Висновок такий, — сказав К., — що все дуже туманно й неясно, окрім перспективи мого вигнання.

— Хто посмів би вигнати вас, пане землемір? — спитав староста. — Саме непрозорість усього, що передувало вашому приїзду, гарантує вам якнайбільш ввічливий прийом, але, здається, ви надто вразливі. Ніхто вас тут не тримає, але це не можна окреслити як вигнання.

— Пане староста, — сказав К. — Тепер вам усе здається занадто зрозумілим. Я дозволю собі перелічити деякі обставини, що тримають мене тут: жертви, які мені довелося принести, щоб вибратися з дому; довга і важка подорож; небезпідставні сподівання, які я мав у зв'язку із зарахуванням на тутешню службу; повна відсутність коштів; неможливість знайти зараз іншу відповідну роботу вдома і нарешті, не

менш важлива причина, ніж усі попередні, — моя наречена, яка живе тут, у Селі.

— А, Фріда, — не здивувався староста. — Я знаю, але Фріда поїде з вами куди завгодно. Що ж стосується всього іншого, то тут справді потрібно поміркувати, і я повідомлю про це в Замок. Якщо рішення буде прийняте або виникне необхідність додатково вас допитати, я пришлю когось за вами. Ви згодні?

— Ні, аж ніяк не згоден, — сказав К. — Я не хочу, щоб Замок робив мені ласку, а вимагаю лише того, що належить законно.

— Міцці, — сказав староста своїй дружині, яка все ще сиділа, притиснувшись до нього, і замріяно бавилася листом Кламма, зробивши з нього кораблик. К. злякано забрав у неї листа. — Міцці, нога знову починає сильно боліти, нам потрібно поставити новий компрес.

К. підвівся.

— Тоді дозвольте мені попрощатися, — сказав він.

— Гаразд, — сказала Міцці, яка вже готувала мазь. — Та й перетяг надто сильний.

К. озирнувся, його помічники з традиційно невчасним службовим завзяттям уже широко відчинили двері. Щоб захистити кімнату хворого від різкого вторгнення холоду, К. змушений був поквипитися. Він вийшов, забравши з собою помічників і зачинивши двері.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Перед заїздом на нього чекав господар, але не наважувався заговорити першим, тому К. сам запитав, у чому справа.

— Ти маєш куди переїхати? — запитав господар, опустивши очі додолу і втупившись у підлогу.

— Ти питаєш, бо дружина тобі доручила? — запитав К. — Здається, ти від неї дуже залежний?

— Ні, — заперечив господар. — Я питаю не за її дорученням, але вона дуже знервована й нещасна через тебе, не може працювати, лежить у ліжку і постійно нарікає.

— Може, мені піти до неї? — запитав К.

— Будь ласка, піди, — сказав господар. — Я вже збирався покликати тебе від старости, послухав під дверима, але ви розмовляли, і я не хотів заважати. Я дуже хвилювався за свою дружину, повернувся назад, та вона не пустила мене до себе, тож не залишалося нічого іншого, як дочекатися тебе.

— Тоді ходімо швидше, — сказав К. — Я швидко її заспокою.

— Було б непогано, якби вдалося, — сказав господар.

Вони проминули світлу кухню, у якій три чи чотири зайняті роботою служниці, що були далеко одна від одної, побачивши їх, застигли на місці. Зітхання господині було чути ще з кухні. Вона лежала в тісному закутку без вікон, відділеному від кухні тонкою перегородкою. Там вистачало місця тільки для великого подружнього ліжка і шафи. Ліжко поставили таким чином, щоб бачити з нього всю кухню і стежити за роботою. Але з кухні ліжко було майже не видно. У закутку було доволі темно, трохи вирізнялася тільки біло-червона постіль. Окремі деталі можна було розгледіти тільки зблизька, коли очі трохи звикали до освітлення.

— Нарешті ви прийшли, — сказала господиня слабким голосом.

Вона лежала на спині. Здається, дихати їй було досить важко, тому вона відкинула перину. У ліжку жінка виглядала набагато молодшою, ніж у сукні, але нічний чіпець із тонкого мережива був на неї явно замалий і погано тримався на волоссі, тому викликав співчуття до її постарілого обличчя.

— Як же я міг прийти? — м'яко запитав К. — Ви ж по мене не посилали.

— Ви не повинні були примушувати мене чекати так довго, — сказала шинкарка з упертістю хворої людини.

— Сідайте, — сказала вона й показала на край ліжка. — Усі решта йдять геть!

Окрім помічників до закутку набилися ще й служниці.

— Я теж піду геть, Гардена! — сказав господар.

Так К. уперше почув, як звати цю жінку.

— Звичайно, — повільно відповіла вона й додала неухважно, ніби голова її була зайнята іншим: — Чому б саме ти мав залишитися?

Але коли всі вийшли до кухні, — цього разу навіть помічники послушалися без заперечень, бо саме залицялися до однієї зі служниць, — Гардена була достатньо уважною, аби збагнути, що звідти все чути, адже закуток не мав дверей. Тоді вона наказала усім вийти з кухні. Її наказ миттю виконали.

— Пане землемір, — сказала Гардена. — Будь ласка, візьміть у шафі хустину і подайте мені, я хочу накритися нею. Не витримую під периною, не маю чим дихати.

І коли К. дав їй хустину, вона сказала:

— Подивіться, яка гарна хустина, хіба ні?

К. здалося, що це звичайнісінька вовняна хустина, з увічливості він доторкнувся до неї ще раз, але промовчав.

— Так, це гарна хустина, — сказала Гардена і закуталася.

Вона лежала цілком спокійно, здавалося, зник увесь її біль, і вона навіть звернула увагу на своє розтріпане волосся. Сіла на ліжку й поправила пасма, що вибивалися з-під чепця. У неї було густе волосся.

К. нетерпляче сказав:

— Ви хотіли знати, пані господине, чи я вже підшукав собі інше житло?

— Я хотіла знати? — здивувалася шинкарка. — Ні, це якась помилка.

— Ваш чоловік щойно питав мене про це.

— Вірю, вірю, — сказала господиня. — Ми завжди сварилося. Коли я хотіла вигнати вас звідси, він упирався, а тепер я щаслива, що ви в нас мешкаєте, тому він намагається позбутися вас. Це звична історія.

— Отже, — сказав К. — Ви так різко змінили свою думку про мене? І все лише протягом однієї-двох годин?

— Я не міняла своєї думки, — відповіла господиня вже знову слабшим голосом. — Подайте мені вашу руку. Ось так. А тепер пообіцяйте мені повну відвертість, і я вам обіцяю те саме зі свого боку.

— Добре, — сказав К. — Хто починає?

— Я, — сказала господиня.

Здавалося, її пропозиція пояснювалася не так бажанням піти К. назустріч, як нетерплячкою заговорити першою.

Вона витягла з-під подушки фотографію і дала К.

— Подивіться на це, — сказала з проханням у голосі.

Щоб краще роздивитися, К. відступив на кухню, але й там нелегко було розгледіти щось на фотографії, бо вона вицвіла від старості, була пожмакана і заплямлена.

— Вона не в найкращому стані, — зауважив К.

— На жаль, на жаль, — погодилася господиня. — Якщо носити якусь річ роками при собі, так воно й буває. Але якщо ви уважно придивитесь, то все побачите, я переконана. Можу вам допомогти, розповідайте, що ви бачите, бо мене дуже тішить чути про цю фотографію. Отже, що?

— Юнака, — сказав К.

— Правильно, — відповіла господиня. — І що він робить?
— Здається, він лежить на дошці, потягується й позіхає.
Господиня засміялася.

— Неправильно, — сказала вона.

— Але ось дошка, а ось він лежить, — наполягав К.

— Подивіться уважніше, — розізлилася господиня. —
Хіба він справді лежить?

— Ні, — погодився К. — Він не лежить, він летить, а це
ніяка не дошка, а напевно, мотузка, і він скаче.

— Отже, — задоволено підсумувала господиня, — він
скаче. Так тренуються кур'єри з канцелярії. Я знала, що ви
побачите це. Видно вам його обличчя?

— Обличчя я майже не можу роздивитися, — сказав К. —
Здається, він дуже напружений, рот відкритий, очі заплюще-
ні, а волосся розтріпане.

— Дуже добре, — похвалила господиня. — Більше не-
можливо розгледіти, якщо ви ніколи не бачили цю людину.
Він був уродливим юнаком. Я бачила його одного разу дуже
коротко, але ніколи не забуду.

— Ким він був? — запитав К.

— Він був, — відповіла господиня, — кур'єром, із яким
Кламм уперше викликав мене до себе.

К. не міг слухати з належною увагою, його відволікав
брязкіт скла. Він миттю визначив джерело звуку. Помічники
стояли у дворі і переступали в снігу з ноги на ногу. Вони нама-
галися показати, що дуже втішені знову бачити К. і захоплено
показували йому один на одного, стукаючи до віконної шиби.
К. насварився на них пальцем, і помічники миттю припи-
нили, кожен намагався відсунути іншого назад, а той тікав,
і за мить обидва знову опинилися біля вікна. К. поквапився
зайти назад до закутка, де помічники не могли бачити його

з вулиці і він не мусив бачити їх. Але тихе благальне дзеленчання віконних шиб ще довго його переслідувало.

— Знову ці помічники, — вибачився він перед господинею і показав за вікно.

Але вона не звертала на нього уваги, забрала фотографію, оглянула, погладила і запхнула знову під подушку. Її рухи сповільнилися, але не через утому, а під тягарем спогадів. Їй хотілося розповісти все К., але вона забула про нього, перебираючи в пам'яті минуле. Господиня бавилася кінчиками хустини. Лише за якийсь час підвела очі, провела по них долонею і сказала:

— Ця хустина також від Кламма. І чеpecь. Фотографія, хустина і чеpecь — ось три згадки про нього, які в мене залишилися. Я вже не така юна, як Фріда, і не така марнославна. Та й не настільки чуттева, адже вона дуже чуттева. Іншими словами, я змогла змиритися з життям, але визнаю, що без цих трьох речей я б не витримала тут так довго, можливо, що я б жодного дня тут не витримала. Напевно, для вас ці три речі видаються дрібницями, але подумайте лише: Фріда, яка так довго була з Кламмом, не має жодної згадки, я питала її, вона надто мрійлива і всім незадоволена. Натомість я, що була в Кламма лише тричі, — більше він чомусь не посилав за мною, — маю ці три згадки, ніби вже тоді передчувала, як коротко все триватиме. Ясна річ, про це треба піклуватися самій, Кламм із власної волі нічого не дає, але якщо побачиш там щось відповідне, можна випросити.

К. відчував себе незручно, слухаючи цю розповідь, хоча його вона також стосувалася.

— Як давно це все було? — запитав він і зітхнув.

— Понад двадцять років тому, — відповіла господиня. — Більш ніж двадцять років.

— Так довго зберігають вірність Кламму, — сказав К. — Ви усвідомлюєте, пані господине, що від таких ваших зізнань мені стає тривожно, особливо коли я подумаю про своє майбутнє одруження?

Господині не сподобалося, що К. втручається в розмову зі своїми проблемами, і вона гнівно подивилася на нього.

— Не так люто, пані господине, — сказав К. — Я не сказав жодного поганого слова про Кламма, але обставини склалися таким чином, що я теж перебуваю в певних стосунках із ним, і цей факт не зможе заперечити навіть найбільший його прихильник. Тому кожна згадка про цю людину викликає в мене думки про власну долю, і тут вже нічого не зміниш. До речі, пані господине, — К. схопив її за руку, вона спершу хотіла відсмикнути руку, але потім передумала. — Ви лишень пригадайте, як погано закінчилася наша попередня розмова, і давайте тепер більше не сваритися.

— Ви маєте рацію, — господиня схилила голову. — Але побережіть мене. Я не вразливіша за інших, навпаки, в кожного вистачає слабких місць, а в мене є лише це одне.

— На жаль, воно й моє, — сказав К. — Хоча, ясна річ, я стримаюся. А тепер поясніть мені, будь ласка, як я повинен витримати в подружньому житті цю жахливу вірність Кламму, якщо припустити, що Фріда буде в цьому схожою на вас?

— Жахлива вірність? — розлючено повторила шинкарка. — Хіба це вірність? Вірна я своєму чоловікові, а Кламм? Кламм зробив мене колись своєю коханкою, хіба я можу тепер утратити це становище? Як ви повинні витримати з Фрідою? О, пане землемір, хто ви такий, щоб ставити подібні питання?

— Пані господине, — застеріг К.

— Знаю, — сказала шинкарка. — Але мій чоловік не ставив таких запитань. Не знаю, кого можна вважати нещасною:

мене тоді чи Фріду зараз. Фріда, яка мужньо покинула його, і я, по яку він більше не посилав. Напевно, це таки Фріда, хоча вона цього ще до кінця й не усвідомлює. А моє нещастя тоді цілком поглинуло мене, і я постійно питала себе, зрештою, досі не перестаю питати: чому так сталося? Кламм кликав мене тричі, а четвертий раз так ніколи й не настав! Що могло тоді хвилювати мене більше, ніж це? Про що ще я могла говорити зі своїм чоловіком, адже невдовзі після того ми одружилися? Удень у нас не було часу, ми отримали цей заїзд у жалюгідному стані і мусили довести тут усе до ладу, але вночі? Багато років наші нічні розмови стосувалися тільки Кламма і зміни його ставлення. А коли мій чоловік засинав упродовж цих розмов, я будила його, і ми продовжували.

— Якщо можна, — втрутився К. — Я б хотів поставити одне дуже неввічливе запитання.

Господиня промовчала.

— Отже, не можна питати, — сказав К. — Але й цього достатньо.

— Саме так, — підтвердила господиня. — Цього вам буде достатньо, особливо цього. Ви перекручуєте все, навіть мовчання, ви просто не вмієте інакше. Я дозволяю вам питати.

— Якщо я все перекручую, — сказав К., — можливо, я перекручую й моє питання, яке насправді не таке вже й неввічливе. Я хотів тільки запитати, як ви познайомилися зі своїм чоловіком і отримали у власність цей заїзд?

Шинкарка насупилася, але сказала цілком байдуже:

— Це дуже проста історія. Мій батько був ковалем, а Ганс, мій теперішній чоловік, служив конюхом в одного багатого селянина й часто приходив до мого батька. Це трапилося після мого останнього візиту до Кламма. Я відчувала себе дуже нещасною, хоча й безпідставно, бо поскаржитися не мала на що,

все було чесно. Я більше не могла бачитися з Кламмом, але він сам так вирішив, а отже, так мало статися. Тільки причин я не розуміла, не могла збагнути. Хоча це все одно не давало мені права відчувати себе нещасною. Моє нещастя було безмежним, я не могла працювати й цілими днями сиділа в нашому садку. Там мене бачив Ганс і часом сідав поряд, я не скаржилася йому, але він знав, у чому справа, і часто плакав разом зі мною, бо в нього добре серце. Одного разу повз нас проходив тодішній власник заїзду, в якого нещодавно померла дружина, та й сам він був уже достатньо старим чоловіком, тому збирався полишити справу. Він зупинився і запропонував нам заїзд на чинш, сказав, що довіряє нам і не вимагає ніяких грошей наперед, а чинш буде дуже низьким. Я не хотіла обтяжувати свого батька, все інше було мені байдуже, тому віддала руку Гансові, сподіваючись у новій роботі знайти забуття. Така історія.

Якусь мить було тихо, а потім К. сказав:

— Учинок тодішнього господаря був шляхетним, але необережним, чи були в нього особливі причини довіряти вам обом?

— Він добре знав Ганса, — сказала господиня. — Це був дядько Ганса.

— Тоді все зрозуміло, — промовив К. — Сім'я Ганса, отже, була зацікавлена у ваших стосунках?

— Можливо, — сказала господиня. — Я не знаю, ніколи цим не цікавилася.

— Але це мусило бути так, — сказав К., — якщо сім'я погодилася на таку велику жертву і віддала заїзд вам до рук без жодних гарантій.

— Це не було необережністю, як з'ясувалося згодом, — сказала господиня. — Я кинулася в роботу, і я була сильною, як справжня ковалева донька, мені не потрібні були ні служ-

ниці, ні наймити, я встигала в шинок і в стайню, на кухню і у двір, я так смачно готувала, що переманювала навіть гостей із «Панського двору». Ви ще не були в обід у нашій корчмі, не знаєте наших обідніх гостей, а тоді їх було ще більше, багатьох уже немає. Відтак ми не лише справно платили чинш, а й через кілька років змогли викупити все, і на сьогодні майже не маємо боргів. Іншим наслідком було те, що я себе при цьому знищила, у мене хворе серце, і я перетворилася на стару жінку. Ви, напевно, думаєте, що я набагато старша за Ганса, але насправді він молодший лише на два чи три роки, і вже ніколи не постаріє, бо його робота — курити люльку, слухати гостей, вибивати люльку і час від часу приносити пиво, — за такою роботою не старіють.

— Ваші досягнення гідні подиву, — сказав К. — У цьому немає сумніву, але ми говорили про час до вашого одруження. А на ту мить така коштовна жертва з боку сім'ї Ганса, чи, скажімо інакше, — такий великий ризик виглядав досить дивно. Адже вони віддали вам заїзд, чим майже примусили одружитися, і при цьому їм доводилося сподіватися лише на вашу неймовірну працездатність, про яку ще тоді ніхто не знав, та його бажання працювати, про відсутність якого їм, мабуть, було відомо.

— А, ви про це, — втомлено промовила господиня. — Я розумію, до чого ви ведете, але не маєте рації. Кламм не втручався у всі ці справи. Чому він мав би піклуватися про мене? Чи, правильніше: як міг би він опікуватися мною? Він нічого більше про мене не знав. Те, що він не посилав по мене, було знаком, що він мене забув. Якщо він не кличе, то цілком забуває. Я не хотіла говорити про це в присутності Фріди. Але тут не лише забуття. Це більше. Бо з тим, кого забуваєш, можна ще раз познайомитися. Але не з Кламмом. Якщо він

не кличе, це означає, що він забув не лише минуле, а й майбутнє. Якщо я дуже постараюся, то зможу збагнути хід ваших думок, які виглядають беззмістовними тут, хоча, мабуть, десь далеко, звідки ви прийшли, вони й не позбавлені глузду. Можливо, ви дійдете у своїх роздумах і до інших дурниць. Наприклад, що Кламм спеціально дав мені Ганса за чоловіка, аби не виникало ніяких перешкод у разі, коли б йому захотілося знову покликати мене до себе. Більшого глупства годі й вигадати. Покажіть мені когось, хто міг би завадити, якби Кламм дав знати, що він мене кличе. Це повна нісенітниця, сам заплутаєшся, коли починаєш бавитися в такі дурниці.

— Ні, ми не збираємося заплутуватися, — сказав К. — Я ще не зайшов у своїх припущеннях аж так далеко, як ви це мені приписуєте, хоча, правду кажучи, напрямок був приблизно такий. Наразі мене більше дивувало те, що рідня так багато очікувала від вашого одруження і що ці сподівання справдилися, хоча й ціною вашого серця і вашого здоров'я. Думка про зв'язок цього з Кламмом з'являлася в мене також, але не так прямо, як ви це описали. Можливо, ви зробили це лише для того, щоб знову напасти на мене. Якщо вам це так приємно, — тіштеся! Моя думка була такою: насамперед Кламм був причиною вашого одруження. Якби не Кламм, ви не почувалися б нещасною і не сиділи б у садочку. Якби не Кламм, Ганс би вас там не побачив. Якби не ваш сум, несміливий Ганс ніколи б не наважився заговорити з вами. Якби не Кламм, ви б із Гансом ніколи не плакали разом. Якби не Кламм, старий і добросердий дядько-шинкар ніколи б не побачив вас із Гансом разом. Якби не Кламм, ви ніколи б не стали такою байдужою до життя і не вийшли б заміж за Ганса. Отже, на мою думку, в цьому всьому достатньо багато Кламма. Але є й продовження. Якби ви не шукали забуття,

то навряд чи працювали б, не шкодуючи власного здоров'я, і ваш заїзд не був би таким прибутковим. Отже, і тут Кламм. Кламм також став причиною вашої хвороби, бо ваше серце ще до одруження було виснажене нещасливим коханням. Залишається тільки питання: чим спокусив родину Ганса цей брак? Ви самі сказали, що статус коханки Кламма неможливо втратити; ймовірно, їх привабило це. Крім того, мені здається, їх тішила надія на щасливу зірку, яка привела вас до Кламма, якщо вважати цю зірку щасливою, але ви так вважаєте, — вони сподівалися, що ця зірка супроводжуватиме вас і в майбутньому, а не покине так само швидко, як це зробив Кламм.

— Ви це все серйозно? — запитала господиня.

— Серйозно, — швидко відповів К. — Крім того, я гадаю, що сподівання родини Ганса були в чомусь правильними, а в чомусь — ні, а також мені здається, що я знайшов їхню помилку. Ззовні все виглядає цілком успішно: Ганс добре влаштований, одружений, став поважним чоловіком, його справа викуплена з боргів. Але насправді все зовсім не так райдужно, і він був би набагато щасливіший із простою дівчиною, для якої він став би першим коханням. І якщо він часом справді, як ви йому дорікаєте, розгублено стоїть посеред шинку, то тільки тому, що почувається цілком самотнім. Це не робить його нещасним, я переконаний, для цього я знаю його достатньо добре, але не менш певним є й те, що цей вродливий та кмітливий хлопчина став би щасливішим з іншою жінкою. Я маю на увазі, більш самостійним, старанним, мужнім. І ви сама також нещаслива, бо, згідно з вашими ж словами, без цих трьох згадок ви не змогли б узагалі жити далі. І серце ваше хворе. Отже, родина помилилася у своїх сподіваннях? Не думаю. Благословення було над вами, але його не змогли опустити донизу.

— А що ж ми зробили не так? — запитала господиня. Вона лежала, витягнувшись, на спині і дивилася поперед себе на стелю.

— Не запитали Кламма, — відповів К.

— Знову ми повернулися до вашої справи, — сказала господиня.

— Або ж до вашої, — сказав К. — Наші з вами справи дуже тісно межують одна з одною.

— То чого ви хочете від Кламма? — запитала господиня. — Вона сіла, випростала спину, поправила подушки, сперлася на них і уважно подивилася в очі К. — Я відверто розповіла вам свою історію, з якої ви могли багато чого навчитися. Тепер скажіть мені не менш відверто, про що ви збираєтеся питати Кламма. З великими труднощами мені вдалося переконати Фріду піднятися нагору, до вашої кімнати, і там залишатися, я боюся, в її присутності ви будете недостатньо відвертим.

— Мені немає чого приховувати, — сказав К. — Але спочатку я хотів би звернути вашу увагу на кілька речей. Ви сказали, що Кламм відразу забуває. По-перше, це видається неправдоподібним, по-друге, це неможливо довести, бо таке твердження більше схоже на легенду, вигадану дівочим розумом чергових фавориток Кламма, ніж на правду. Я дивуюся, що ви повірили в таку примітивну вигадку.

— Це не легенда, а висновок, підтверджений досвідом багатьох людей.

— Отже, спростуванням може стати наступна вигадка, — сказав К. — Але існує ще одна відмінність між вашою та Фрідиною історіями. Те, що Кламм більше не кликав Фріду, швидше за все неправда, більш імовірно припущення, що він її кликав, а вона не з'явилася. Можливо, він чекає на неї досі.

Господиня мовчала і уважно розглядала К. Потім промовила:

— Я хочу вислухати все, що ви збираєтеся мені сказати. Краще будьте відверті, не шкодуйте мене. Але я маю одне прохання. Не вживайте імені Кламма. Називайте його «він» або якимось інакше, але не на ім'я.

— Добре, — погодився К. — Але те, що я хочу від нього, важко сформулювати. Насамперед я хочу побачити його зблизька, далі почути його голос, а потім хочу запитати, що він думає з приводу нашого одруження. Усе інше, про що я проситиму його, залежить від перебігу розмови. Теми для обговорення можуть бути дуже різними, але найважливіше для мене — опинитися з ним віч-на-віч. Я ще ніколи не розмовляв безпосередньо із жодним справжнім урядником. Здається, здійснити це важче, ніж я думав. Але я зобов'язаний поговорити з ним як із приватною особою, а цього добитися, мені здається, набагато легше. Як із посадовцем я можу поговорити з ним лише в його конторі в Замку, куди швидше за все неможливо потрапити, або ж у «Панському дворі», що достатньо сумнівно. Але приватно я міг би поговорити з ним будь-де, вдома, на вулиці, всюди, де мені тільки пощастить його зустріти. А те, що в будь-якому разі я матиму справу ще й з урядником, я обов'язково враховуватиму, хоча це й не основна моя мета.

— Добре, — сказала господиня і захвала обличчя в подушку, так, ніби зробила щось непристойне. — Якщо мені завдяки моїм зв'язкам пощастить досягнути того, щоб ваше прохання передали Кламму, пообіцяйте мені, що не робитимете нічого на власний розсуд, аж поки не надійде відповідь.

— Цього я не можу пообіцяти, хоча з великою приємністю виконав би ваше прохання, точніше, забаганку. Ця

справа вимагає поспіху, особливо після невдалої розмови зі старостою.

— Це заперечення не береться до уваги, — сказала господиня. — Староста — особа взагалі не впливова. Хіба ви не помітили? Він би ні дня не залишався на своїй посаді, якби не дружина, яка залагоджує всі справи.

— Міцці? — запитав К.

Господиня кивнула.

— Вона була при цьому, — сказав К.

— Щось говорила?

— Ні, але у мене не склалося враження, що вона в принципі здатна щось сказати.

— Знову ви помиляєтеся, оцінюючи тутешні порядки, — сказала господиня. — У кожному разі все, що говорив вам староста, не має жодного значення. З його дружиною я при нагоді переговорю. Крім того, я можу вам пообіцяти, що відповідь Кламма прийде не пізніше, ніж через тиждень. Тепер у вас немає жодних підстав не виконувати мого прохання.

— Усе це не так важливо, — сказав К. — Я прийняв рішення і буду намагатися досягнути свого навіть у разі відмови. А якщо я вже наперед усе вирішив, то навіщо мені просити про зустріч? Те, що без такого прохання виглядатиме як сміливість, але без жодних поганих намірів, після негативної відповіді перетвориться на відвертий непослух. А це було б набагато гірше.

— Гірше? — запитала господиня. — Непослухом це буде в кожному разі. А тепер робіть як знаєте. Дайте мені спідницю.

Не звертаючи на К. жодної уваги, вона вдягнула спідницю і вийшла на кухню. Уже протягом певного часу з боку шинку було чути шум. Стукали в кухонне віконце. Помічники відчинили віконце і крикнули, що вони голодні. За ними з'яви-

лися обличчя інших відвідувачів. Чувся навіть тихий, хоча й багатоголосий спів.

І справді, розмова К. з господинею затримала приготування обіду, їсти ще не було що, а гості вже зібралися. Але ніхто не наважувався порушити заборону і зайти до кухні. Нарешті спостерігачі, що розмістилися біля кухонного віконця, відрепортували, що господиня вже вийшла, служниці поквапилися на кухню, а коли звідти вийшов К., то чимало народу, — близько двадцяти чоловіків та жінок, убраних провінційно, але не по-сільському, — кинулися геть від віконця, щоб зайняти місця за столами. Тільки за одним невеличким столом у кутку вже сиділа подружня пара з дітьми; бородатий чоловік із привітним обличчям, голубими очима та розтріпанім сивим волоссям нахилився до дітей і стукав ножем у такт їхньому співу, одночасно намагаючись притишити його. Мабуть, за допомогою співу вони намагалися притлумити відчуття голоду. Господиня вибачилася перед товариством кількома байдужими фразами, але ніхто їй не дорікав. Вона озирнулася за чоловіком, але той, здається, давно втік, аби вийти у такий спосіб зі скрутного становища. Потім вона поволі пішла до кухні; її погляд більше жодного разу не зупинився на К., і він піднявся до своєї кімнати, до Фріди.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Нагорі К. зустрів учителя. Кімната, де вони мешкали, змінилася до невпізнання, так старанно приборала її Фріда. Помешкання було добре провітрено, пічка розпалена, підлога помита, ліжко застелене, речі, сміття та фотографії, які залишилися від служниць, зникли, стіл був застелений бі-

лою вишиваною скатертиною і більше не муляв око своєю вкрай забрудненою поверхнею. Тепер тут не соромно було приймати гостей. Не заважав навіть увесь скромний запас білизни К., яку Фріда вранці випрала і вивісила сушитися біля пічки. Учитель і Фріда сиділи за столом, обоє встали при появі К. Фріда поцілувала К., учитель вклонився. К. все ще перебував під враженням від розмови з господинею і кинувся вибачатися перед учителем за те, що досі так його й не відвідав. Здавалося, він вирішив, що вчитель прийшов, бо не зміг дочекатися К. Але вчитель у притаманній йому поважній манері намагався пригадати, коли ж вони з К. домовлялися про візит, і згадав не відразу.

— Отже, ви, — землемір, — повільно сказав він. — Чужинець, із яким я розмовляв кілька днів тому на площі біля церкви.

— Так, — коротко повідомив К. Тепер, у себе в кімнаті, він уже не змушений був терпіти того, що доводилося раніше, коли всі його покинули. Він повернувся до Фріди й порадився з нею про те, як йому найкраще вбратися, щоб терміново зробити важливий візит. Фріда без зайвих питань відразу ж покликала помічників, зайнятих розгляданням нової скатертини, і наказала їм почистити внизу одяг і взуття К., які він одразу ж почав знімати з себе. Сама зняла зі шворки сорочку й пішла на кухню, щоб її попросувати.

К. опинився наодинці з учителем, той продовжував мовчки сидіти за столом. К. примусив його ще трохи зачекати, зняв сорочку і почав митися біля рукомийника. Аж тепер, повернувшись до гостя спиною, він запитав про причину візиту.

— Я прийшов за дорученням пана старости, — сказав учитель.

К. був готовий вислухати доручення. Але оскільки слів майже не було чути через шум води, вчителеві не залишалося нічого іншого, як підійти ближче і спертися на стіну поблизу рукомийника. К. вибачився за те, що змушений збиратися й митися, пояснивши, що візит надто терміновий і важливий. Учитель пропустив його слова повз вуха і сказав:

— Ви повелися досить невиховано з паном старостою, цим старшим, поважним, заслуженим і досвідченим чоловіком.

— Я нічого не знаю про свою неввічливість, — відповів К. і почав витиратися. — Але правда й те, що гречність була мені зовсім не в голові, бо йшлося про моє існування, яке опинилося під загрозою через ганебне недбальство у веденні канцелярських справ, подробиці я не мушу вам пояснювати, бо ви також належите до цієї структури. Пан староста скаржився на мене?

— Кому він міг би на вас поскаржитися? — запитав учитель. — А навіть якщо він і мав би таку можливість, то хіба він із тих людей, які скаржаться? Єдине, що було зроблено, — це невеличкий протокол, що його він мені надиктував, з якого я достатньо довідався про характер ваших висловлювань.

К. був зайнятий пошуком гребінця, який Фріда, напевно, кудись прибрала, і запитав:

— Як ви кажете? Протокол? Складений за моєю спиною постфактум та ще й людиною, яка взагалі не була присутня під час розмови? Непогано. Але чому протокол? Хіба це була офіційна розмова?

— Ні, — відповів учитель. — Напівофіційна, протокол також напівофіційний; його було складено тільки тому, що в нас заведено в усьому дотримуватися порядку. У кожному разі, цей протокол існує, і він не свідчить на вашу користь.

К. нарешті знайшов гребінець, який впав у ліжку, і сказав уже спокійніше:

— Нехай собі існує. Ви прийшли, щоб повідомити мені про це?

— Ні, — відповів учитель. — Але я не автомат і змушений був висловити вам свою думку. Моє доручення — наступний доказ доброго ставлення пана старости до вас, я повторюю, що ця прихильність для мене незрозуміла, і я виконую його прохання тільки через своє службове становище, а також найглибшу повагу до пана старости.

К. помився і зачесався, тепер сидів за столом, чекаючи на сорочку та одяг; його не надто цікавило те, що мав сказати вчитель; крім того, на нього справило враження сказане господинею про старосту.

— Обідня пора вже позаду? — запитав він, думаючи про свої подальші плани, але потім спохопився: — Ви мали переказати мені щось від старости.

— Так, — сказав учитель, знизавши плечима, ніби струшував із себе всю відповідальність. — Пан староста побоюється, що ви з власної ініціативи чинитимете якісь необдумані речі, якщо вирішення вашої справи затягнеться надовго. Я зі свого боку не розумію, чому він цього боїться; на мою думку, робіть собі що хочете. Ми не ваші ангели-охоронці й не зобов'язані постійно ходити за вами слідом. Але пан староста дотримується іншої думки, тож нехай буде так. Вирішення справи залежить від графської канцелярії, і він не в змозі на це вплинути. Але в межах своїх повноважень він знайшов для вас тимчасовий вихід із ситуації, і тільки від вас залежить, погодитися на це чи ні: пан староста великодушно пропонує вам наразі виконувати обов'язки шкільного прислужника.

К. спочатку не звернув уваги на цю пропозицію, але сам факт, що йому щось пропонують, видався йому суттєвим. Це означало, що на думку старости, К. був здатен здійснити певні кроки на свій захист, які зашкодили б цілій громаді, і вона готова піти на деякі жертви, щоб зупинити К. Якою важливою раптом стала його справа! Учитель сидів і терпляче чекав на нього, а перед тим склав у старости протокол і прибіг сюди. Учитель побачив, що К. замислився, тоді продовжив:

— Я дозволив собі кілька зауваг стосовно цієї пропозиції. Насамперед сказав, що досі не було необхідності мати шкільного слугу, адже дружина церковного служки час від часу прибирає в школі, і панна Гіза, вчителька, стежить за цим. Я маю достатньо клопотів із учнями і не хотів би нервуватися ще й через шкільного прислужника. Пан староста зауважив на це, що все-таки в школі достатньо брудно. Я заперечив, що насправді не так вже й сильно. А потім додав, що ситуація не покращиться, коли прибиратиме чоловік. У цьому я цілковито впевнений. Навіть оминаючи факт, що чоловіки не розуміються на такій роботі, в цій справі існує додаткова незручність: шкільний будинок має тільки два класи без підсобних приміщень, а це означає, що слуга муситиме жити разом зі своєю сім'єю в одному з класів. Там вони спатимуть, можливо, готуватимуть їжу, а від цього навряд чи стане чистіше. Але пан староста вважає, що ця робота для вас — порятунок із нестатків, а тому ви докладете всіх зусиль, щоб добре її виконувати. Під цим пан староста мав на увазі, що додатково ми отримуємо також допомогу вашої дружини і ваших помічників, а тому не лише шкільне приміщення, а й садок можна буде утримувати в зразковому порядку. Я досить легко зруйнував усі ці аргументи. Але пан староста не зміг більше нічого сказати на вашу користь, тільки засміявся

й пожартував, що оскільки ви землемір, то зможете акуратно й гарно розбити клумби. На жарти в мене не було заперечень, тож я пішов із цим дорученням до вас.

— Ви даремно турбувалися, пане вчитель, — сказав К. — Я не маю жодної змоги взятися за цю роботу.

— Чудово, — сказав учитель. — Прекрасно, ви відмовляєтеся без жодних сумнівів. — Він узяв свого капелюха, вклонився і пішов геть.

Відразу після цього прийшла Фріда, її обличчя виражало стурбованість, сорочку вона не попрасувала. Щоб розважити її, К. розповів про пропозицію, але вона пропустила все повз вуха, кинула сорочку на ліжко й пішла геть. Відразу ж повернулася, але вже з учителем, який виглядав злим і не привітався. Фріда попросила його потерпіти ще трохи, — очевидно, вона вже не раз це сказала дорогою до кімнати, — і відтягла К. у бічні двері, про існування яких він не знав, на сусіднє горище, де збуджено та задихано розповіла про свою пригоду. Господиня обурена тим, що принизила себе до відвертості перед К., а ще гірше, пішла йому на поступки у справі зустрічі з Кламмом, але нічого цим не досягла, окрім, як вона висловилася, холодної й нещирої відмови. Тому вона вирішила не терпіти більше К. у своєму домі. Якщо він має власні зв'язки із Заком, нехай якомога швидше ними скористається, бо ще сьогодні, ба більше, вже зараз їм необхідно йти звідси геть і вони не зможуть повернутися, поки на це не буде офіційного наказу. Та вона сподівається, що до цього не дійде, бо і в неї є зв'язки в Замку, і вона зуміє ними скористатися. Зрештою, К. потрапив до її заїзду тільки завдяки недбалству господаря. Крім того, його становище зовсім не виглядає вкрай скрутним, оскільки ще сьогодні вранці він хвалився, що йому забезпечене інше місце для ночівлі. Але

Фріда, ясна річ, повинна залишитися, бо якщо вона вибереться разом із К., то господиня буде глибоко нещасна, вже від самої думки про це вона заплакала і осіла на підлогу просто поряд із пічкою, бідна жінка з хворим серцем! Але вона не може інакше, бо на карту поставлені, принаймні вона так вважає, її спогади про Кламма! Такі справи з господинею. Ясна річ, Фріда піде за К. куди він захоче, по снігу та льоду, про це немає мови, але їхнє становище дуже непевне, тому вона зустріла пропозицію старости з великим захопленням, навіть нехай це невідповідна для К. посада. Але ж було чітко сформульовано, що все це тільки тимчасово, можна буде виграти час і легко знайти інший вихід, навіть якщо остаточне рішення буде негативним.

— У найгіршому випадку, — вигукнула Фріда, кинувшись К. на ший, — ми виїдемо геть, що нас тримає тут, у Селі? Але наразі, правда ж, коханий, ми погодимося на пропозицію старости. Я привела вчителя назад, ти скажеш йому: «Згоден», — ні слова більше, і ми переїдемо до школи.

— Це погано, — сказав К., хоча й не сприйняв сказане Фрідою надто серйозно. Питання житла не хвилювало його, а крім того, він замерз у білизні на горищі, де з двох боків не було ні стін, ні вікна, дув сильний і холодний вітер. — Ти так гарно все приборала в кімнаті, а ми повинні виїхати! Я не в захопленні від цієї пропозиції, мені соромно вже за те, що зараз я так принижено виглядаю перед цим нещасним учителем, а тепер він ще й стане моїм начальником. Якби вдалося ще хоч трохи залишитися тут, можливо, моя ситуація зміниться вже сьогодні по обіді. Якби хоча б ти залишилася тут, можна було б зачекати і дати вчителю якусь неконкретну відповідь. Для себе я завжди знайду місце для ночівлі, якщо треба буде, хоча б і у Вар...

Фріда закрила йому рот долонею.

— Тільки не це, — злякано сказала вона. — Будь ласка, не кажи цього більше, в усьому решта я тебе послухаюся. Якщо ти скажеш, я залишуся тут сама, хоч би як важко це мені було. Хочеш, давай відмовимося од цієї пропозиції, хоча, на мою думку, це дуже нерозумно. Адже само собою зрозуміло, що ми покинемо роботу в школі, щойно з'являться інші перспективи, навіть якщо це буде вже сьогодні після обіду. А що стосується зневаги, то дай мені можливість улаштувати все так, щоб це не було для тебе принизливо, я сама поговорю з учителем, ти просто стоятимеш збоку і мовчатимеш, і пізніше також не муситимеш говорити з ним, якщо не будеш цього хотіти. Насправді я буду його підлеглою, але навіть я нею не буду, бо знаю його слабкості. Отже, ми нічого не втратимо, якщо погодимося на цю пропозицію, зате якщо відмовимося, нам буде дуже важко. Насамперед тобі, бо якщо сьогодні після обіду ти не зможеш нічого залагодити в Замку, то не знайдеш у цілому Селі навіть для себе одного такого місця для ночівлі, за яке я б не мусила червоніти, бо ж я твоя майбутня дружина. А якщо ти не знайдеш де переночувати, то невже вимагатимеш од мене, щоб я спокійно спала тут, у теплій кімнаті, поки ти мерзнеш там, на вулиці, на морозі?

Протягом усієї розмови К. поплескував себе руками по спині, склавши їх навхрест, щоб зігрітися хоча б трохи. Тепер він сказав:

— Отже, не залишається нічого іншого, як погодитися. Ходімо!

У кімнаті він одразу побіг до пічки, не звертаючи уваги на вчителя; той і далі сидів за столом, витяг годинник і промовив:

— Уже досить пізно.

— Зате все вирішено, — сказала Фріда. — Ми погоджуємося на цю роботу.

— Добре, — відповів учитель. — Але посаду запропонували панові землеміру. Він мусить сам сказати.

Фріда допомогла К.

— Ясна річ, — сказала вона. — Він береться за роботу, правда?

Таким чином К. обмежив своє пояснення лаконічним «так», яке до того ж сказав не вчителю, а Фріді.

— Тоді мені залишається, — сказав учитель, — тільки розповісти вам про ваші обов'язки, щоб ми це узгодили раз і назавжди. Ви зобов'язані, пане землемір, щоденно прибирати й опалювати обидва класи, самостійно здійснювати дрібний ремонт шкільного й гімнастичного реманенту, очищати від снігу доріжку через сад, здійснювати кур'єрські послуги для мене і панни вчительки, а в теплі пори року виконувати всю роботу в садку. За це ви маєте право жити в одному з класів, який самі собі оберете; ясна річ, якщо уроки проходять не в обох кімнатах одночасно. Коли ж урок проводиться саме там, де ви мешкаєте, ви зобов'язані переходити до іншого класу. Готувати їжу вам у школі заборонено, тому ви і ваша сім'я харчуватиметеся тут, у корчмі, за громадські кошти. Я тільки про всяк випадок згадую про те, що ви мусите поводитися відповідно до гідності навчального закладу, в якому працюєте, і що діти не повинні ставати свідками небажаних сцен із вашого сімейного життя. Як людина освічена, ви мали б це знати. У зв'язку з цим ми повинні наполягати на якомога швидшому узаконенні ваших стосунків із панною Фрідою. Про це все і ще деякі подробиці буде складено трудову угоду, яку ви підпишете відразу після вселення до школи.

Усе це здалося К. неважливим, ніби не стосувалося його чи в будь-якому разі ні до чого не змушувало. Його дратувала верхність вчителя, і тому він сказав:

— Добре, це звичайні справи.

Щоб трохи пом'якшити це зауваження, Фріда запитала про розміри платні.

— Чи належатиметься ще й платня, буде вирішено аж після завершення випробувального терміну, тобто через місяць.

— Але нам буде дуже важко, — зауважила Фріда. — Доведеться одружуватися майже без грошей, і так само заводити якесь домашнє господарство. Чи не могли б ми все-таки, пане вчитель, звернутися до громади з проханням про невеличку виплату на початку роботи? Що б ви тут порадили?

— Ні, — відповів учитель, він і далі апелював лише до К. — Така виплата стане можливою, тільки якщо я її порекомендую, а я цього не робитиму. Призначення цієї посади — ласка для вас, а в таких речах не можна заходити надто далеко, якщо ви відчуваєте відповідальність перед громадою.

Тут К. довелося втрутитися майже всупереч його волі.

— А от у цьому, пане вчитель, я думаю, ви помиляєтеся. Це ласка швидше з мого боку.

— Ні, — вчитель посміхнувся, бо йому таки вдалося примусити К. заговорити. — Про це мені сказали абсолютно точно. Шкільний прислужник потрібен нам так само терміново, як і землемір. Як один, так і другий, — це тягар на нашій шії. Мені доведеться ще чимало помізкувати над тим, як пояснити громаді ці витрати. Найкраще і найприродніше було просто кинути на стіл цю вимогу, ніяк її не пояснюючи.

— Я маю на увазі те саме, — сказав К. — Ви змушені взяти мене на роботу проти своєї волі. Повинні взяти, хоча це й вимагає від вас неприємних обмірковувань. Якщо хтось

один мусить брати на роботу іншого, ласку робить той, хто дозволяє себе працевлаштувати.

— Дивно, — сказав учитель. — Що могло б примусити нас дати вам роботу? Тільки добре, занадто добре серце пана старости спонукає нас до цього. Я бачу, пане землемір, що вам доведеться покинути деякі ваші фантазії, щоб стати добрим шкільним прислужником. А до ймовірного призначення майбутньої платні такі зауваження не надто спонукають. Крім того, я, на жаль, помічаю, що ваша поведінка додасть мені проблем, — протягом усієї нашої розмови ви спілкуєтеся зі мною в сорочці й підштаниках, — дивлюся й не можу повірити.

— Справді! — вигукнув К., засміявся і сплеснув у долоні. — Ці жахливі помічники! Де вони пропали?

Фріда заквапилася до дверей. Учитель зрозумів, що з К. більше не варто говорити, і запитав Фріду, коли вони збираються переселитися до школи.

— Сьогодні, — відповіла Фріда.

— Завтра вранці я перевірю, — сказав учитель, попрощався помахом руки і збирався вийти через двері, що їх Фріда відчинила для себе, але на порозі зіткнувся зі служницями, які прийшли з речами, щоб уселитися назад до своєї кімнати. Оскільки їх ніхто не затримав, учителеві довелося пропихатися між дівчатами, Фріда йшла за ним.

— Але ж ви нетерплячі, — сказав К. служницям, та цього разу виглядав задоволеним їхньою поведінкою. — Ми ще тут, а ви вже мусите припхатися.

Ті не відповідали й крутилися по кімнаті, розкидаючи по боках клунки, з яких стирчало знайоме вже К. брудне шмаття.

— Напевно, ви ще ні разу в житті не прали своїх речей, — сказав К.

Він не був злий, радше навпаки, привітний. Служниці помітили це, одночасно відкрили масивні роти й безшумно засміялись, показавши гарні і сильні, як у тварин, зуби.

— Ну, заходьте, заходьте, влаштуйтеся. Це ж ваша кімната.

Але вони все ще вагалися, надто змінився зовнішній вигляд помешкання. Тоді К. взяв одну з них попід руку, щоб провести далі. Та відразу ж відпустив, таким здивованим поглядом подивилися на нього одночасно обидві дівчини. Після коротких перемовин між собою вони вже більше не відводили од К. погляду.

— Тепер ви вже достатньо довго дивилися на мене, — сказав К., у якого від цих поглядів з'явилося якесь неприємне відчуття.

Він узяв одяг і чоботи, що їх принесла Фріда, за якою присоромлено тупотіли помічники, одягнувся. І знову, вже вкотре, здивувався безмежному терпінню Фріди у ставленні до помічників. Замість того щоб чистити у дворі одяг, як їм було доручено, вони сиділи в корчмі за обідом, там Фріда їх і знайшла. Нечищений одяг вони тримали на колінах, і їй довелося зробити все самій. Але вона, хоча так добре вміла давати собі раду з мужвою, не сварилася з ними, а лише розповіла К. про це недбальство у їхній же присутності як про невеличкий жарт і навіть поплескала одного м'яко, майже ласкаво, по щоці. К. вирішив пізніше зробити їй за це зауваження. Але зараз йому час було йти.

— Помічники залишаться тут і допоможуть тобі переїжджати, — сказав К.

Помічникам не дуже сподобалася така ідея. Ситі й задоволені, вони охоче перейшлися б. Але послухалися, коли ще й Фріда сказала:

— Звичайно, ви залишитесь тут.

— Ти знаєш, куди я йду? — запитав К.

— Так, — відповіла Фріда.

— І ти мене більше не стримуєш? — запитав К.

— Ти зустрінешся зі стількома перешкодами. Що порівняно з ними моє слово? — Фріда поцілувала К. на прощання, дала йому принесений знизу пакунок із хлібом і ковбасою, бо ж він не обідав, нагадала, що він повинен повернутися не сюди, а до школи, і провела, тримаючи руку на його плечі, аж до входних дверей.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Спочатку К. був радий, що не мусить більше спостерігати за метушнею служниць і помічників у теплій кімнаті. Надворі трохи підмерзло, сніг затверднув, іти стало легше. Але починало темніти, тож він пришвидшив ходу.

Замок, чії контури потроху ставали розмитими, був мовчазний, як і раніше; К. ще жодного разу не помітив там якихось ознак людської присутності. Певно, з такої відстані й неможливо було нічого розгледіти, але очі вимагали цього й не хотіли змиритися з нерухомістю. Часом К. дивився на Замок, і йому здавалося, ніби він бачить когось, хто сидить, мов закам'янілий, та дивиться поперед себе, не так заглиблений у свої роздуми і через це неуважний до всього довкола, як вільний і нічим не стривожений. Немов перебуває наодинці з собою, не відчуває присутності сторонніх, але раптом помічає, що за ним стежать, хоча це й не тривожить його спокою. Тоді погляд спостерігача не витримує і сповзає донизу, хоча залишається невідомим, наслідок це чи причина. Таке вра-

ження підсилювалося сьогодні завдяки раннім сутінкам, — що довше він удивлявся вдалину, то менше міг роздивитися, то більше все тонуло в темряві.

Коли К. підійшов до ще не освітленого «Панського двору», на першому поверсі відчинилося вікно, молодий товстий поголений чоловік у шубі визирнув назовні й залишився стояти у вікні. Він не відповів на привітання К. навіть легким кивком голови. Ні в коридорі, ні в шинку не було жодної душі, сморід пивних калюж на підлозі був іще неприємнішим, ніж раніше. У заїзді «Біля мосту» такого не траплялося. К. швидко підійшов до дверей, крізь отвір яких він минулого разу спостерігав за Кламмом, обережно натиснув на клямку, але двері були зачинені. Тоді він спробував намацати дірочку з корком, але, напевно, вона була надто добре захована, і знайти її виявилось не так просто. Він запалив сірник. І раптом його налякав крик. У кутку між дверима і шинквасом, біля пічки скулилася юна дівчина, вона дивилася на К. при світлі сірника заспаними очима, які вона ледь змогла розплющити. Очевидно, це була Фрідина наступниця. Але вона швидко опам'яталася, увімкнула світло, вираз її обличчя залишався роздратованим, доки вона не впізнала К.

— О, пане землемір, — посміхнулася вона, простягнула йому руку й назвалася. — Я — Пепі.

Вона була маленька, червонощока, з густим руським волоссям, заплетеним у товсту косу, коротші пасма кучерявилися довкола обличчя. На ній була пряма довга сукня із сірої блискучої тканини, яка не дуже їй личила, а внизу по-дитячому стягувалася шовковим шнуром з петлею на кінці. Сукня заважала їй рухатися. Дівчина запитала, як там Фріда і чи не збирається вона незабаром повернутися до роботи. Це питання звучало доволі зловтішно.

— Відразу після того як Фріда пішла, — сказала вона, — мене терміново викликали сюди, бо тут не може працювати хто-небудь. Досі я була покоївкою, але зміна ця не на краще. Тут потрібно багато працювати ввечері і вночі, а це виснажливо. Я ледь витримую тут, тому не дивуюся, що Фріда покинула цю роботу.

— Фріда була дуже задоволена цією посадою, — К. вирішив нарешті нагадати дівчині про різницю між нею та Фрідою, якої Пепі, здається, не зауважувала.

— Не вірте їй, — сказала Пепі. — Фріда вміє стримувати себе, як мало хто. Те, в чому вона не хоче зізнаватися, залишиться при ній, а ви й не помітите, що вона збиралася щось сказати. Я служу тут уже багато років разом із нею, ми спали в одному ліжку, але вона ніколи не була зі мною відвертою, зараз, мабуть, вже й не згадує про мене. Єдина її подруга — стара шинкарка із заїзду «Біля мосту», і це також багато про що свідчить.

— Фріда — моя наречена, — сказав К, не припиняючи пошуків дірочки для спостереження.

— Я знаю, — сказала Пепі. — Тому й розповідаю. Інакше вам це було б все одно.

— Розумію, — сказав К. — Ви маєте на увазі, що я мушу пишатися тим, що мені пощастило завоювати прихильність такої загадкової дівчини.

— Саме так, — сказала Пепі й задоволено засміялася, ніби вона змогла досягнути з К. якоїсь таємної угоди щодо Фріди.

Але зовсім не її слова зацікавили К. і відволікли од пошуків, а сама її поява й те, що вона тепер працює тут. Справді, вона була набагато молодшою за Фріду, майже дитина, а її одяг був смішним, мабуть, вона вбиралася відповідно до своїх перебільшених уявлень про важливість посади кель-

нерки. І ці її уявлення в чомусь були правильними, адже вона випадково, незаслужено й несподівано потрапила на цю посаду, опинившись зовсім не на своєму місці, і призначили її тимчасово, навіть не довірили шкіряної торбинки, яку Фріда завжди носила на поясі. А її незадоволення роботою було перебільшено вдаваним. Та попри дитяче нерозуміння, напевно, й вона мала зв'язки в Замку. Якщо вона не бреше, то працювала покоївкою і, не усвідомлюючи своєї вигоди, спала тут цілими днями. Якщо він обійме це маленьке, повнувате й трохи сутуле тільце, то навряд чи отримає якісь переваги, хіба що це зворушить його і додасть сили для подальших дій. Тоді, можливо, це так само, як із Фрідою? Ні, не так само. Достатньо було згадати погляд Фріди, щоб це збагнути. К. ніколи б не доторкнувся до Пепі. Але зараз він змушений був заплющити очі, щоб не дивитися на дівчину надто вже пожадливо.

— Світло не мусить горіти, — сказала Пепі й клацнула вимикачем. — Я запалила його тільки тому, що ви сильно мене налякали. Що вам тут потрібно? Фріда забула щось?

— Так, — сказав К. — У сусідній кімнаті залишилася біла вишивана скатертина.

— А, її скатертина, пам'ятаю, дуже гарна, я допомагала її вишивати, але в цій кімнаті її, мабуть, немає.

— Фріда думає, що вона там. А хто там мешкає? — запитав К.

— Ніхто, — відповіла Пепі. — Це кімната для урядників, тут вони їдять і п'ють, тобто вона для цього існує, але більшість залишається у своїх кімнатах нагорі.

— Якби я знав, що там нікого немає, — сказав К., — я б сходив і пошукав скатертину. Але в цьому немає певності. Скажімо, Кламм часто любить там посидіти.

— Кламма там точно немає, — сказала Пепі. — Він уже збирається їхати геть, у дворі стоять сани.

Нічого не пояснюючи, К. миттю вийшов із шинку, але в коридорі повернув не до виходу, а у зворотному напрямку, і за кілька хвилин був уже у внутрішньому дворіку. Як тут було тихо й гарно! Чотирикутний двір, з трьох боків оточений стінами будинку, з четвертого був відмежований од якоїсь невідомої К. невеличкої бічної вулички високим білим муром із масивними, важкими й одчиненими зараз ворітьми. Із внутрішнього боку будинок здавався вищим, ніж із вулиці; у кожному разі, перший поверх був достатньо високим і виглядав солідніше завдяки дерев'яній галереї, яка оточувала його по всій довжині. Галерея була закрита з усіх боків і мала тільки невеличкий отвір на рівні людського зросту. Навскоси від К., майже посередині будівлі, але вже поряд із закутком, куди приєднувалося бічне крило, містився вхід до будинку, відкритий, позбавлений дверей. Перед входом стояли темні закриті сани, запряжені двома кіньми. Крім візника, про присутність якого К. більше здогадувався, ніж справді його бачив, поблизу нікого не було.

З руками в кишенях, обережно озираючись і тримаючись попід муром, К. обійшов два боки двору й опинився біля санчат. Візник, один із селян, яких К. бачив минулого разу в корчмі «Панського двору», сидів, закутавшись у кожух і спостерігав за К. байдуже, ніби за пересуванням кішки. Навіть коли К. підійшов уже зовсім близько і коні занепокоїлися через раптову появу чоловіка з темряви, фірман продовжував залишатися незворушним. Це дуже влаштовувало К. Він сперся на мур, розгорнув свою їжу, із вдячністю згадавши про Фрїду, яка так добре про нього попіклувалася, потім зазирнув до будинку. Сходи нагору різко повертали праворуч,

під ними вів углиб низький прохід, усе було чисте, побілене й розмежоване прямими лініями.

Чекання тяглося довше, ніж сподівався К. Він давно поїв, холод ставав дедалі відчутнішим, сутінки перетворилися на цілковиту темряву, а Кламм усе не виходив.

— Це може тривати ще дуже довго, — раптом промовив захриплий голос так близько від К., що той здригнувся.

Голос належав фірманові, який потягувався й позіхав, ніби щойно прокинувся.

— Що має довго тривати? — К. майже відчув вдячність за те, що його потурбували, бо тиша й напруга вже почали дошкуляти йому.

— Поки ви підете звідси геть, — сказав фірман. К. не зрозумів його, але не питав далі, сподіваючись у такий спосіб розговорити зверхнього селянина.

Ця мовчанка у темряві починала дратувати. І справді за мить фірман запитав:

— Хочете коньяку?

— Так, — відповів К., не замислюючись, надто вже споклиивою була пропозиція у цій холоднечі.

— Тоді відчиніть дверцята, в санках, у боковій кишені є пляшки, візьміть одну, відпийте й передайте мені. Мені важко злазити донизу, кожух заважає.

К. було прикро від думки, що доводиться виконувати такі доручення, але оскільки він уже зв'язався з фірманом, то послухався, незважаючи навіть на небезпеку, що Кламм застане його всередині. Він відчинив широкі двері і відразу ж побачив на внутрішньому боці дверей торбинку, з якої потрібно було дістати пляшку, але відчинені двері стали непереборною спокусою зазирнути глибше, він не зміг стриматися і шаснув досередини. У санках було неймовірно тепло й не ставало

холодніше навіть через широко відчинені дверцята, які К. не наважився зачинити. Не відчувалося, що сидиш на лавці, так багато на ній нагромадили подушок, ковдр і хутряних підстилок, куди не повернешся, тонеш у теплому й м'якому. Розкинувши руки й підперши голову подушкою, К. визирнув із санок на темний будинок. Чому Кламм так довго не спускається? Ніби очманілий від тепла після тривалого стояння в снігу, К. хотів, щоб Кламм нарешті вийшов. К. подумав, що було б не дуже доречно потрапити зараз на очі Кламмові, але ця думка була якась нечітка, ніби легке подразнення. Це забуття підтримувалося фірманом, який знав, що К. сидить у санках, та не заважав йому й навіть не вимагав коньяку. Це було зворушливо з його боку, але К. обіцяв обслужити фірмана. Ліниво, не міняючи пози, К. сягнув до сумки на дверцятах, але не на відчинених, які тепер були надто далеко від нього, а на зачинених, де також були пляшки. Він витяг одну, відкрив пробку і вдихнув аромат, який примусив його посміхнутися; пахло так солодко, так привабливо, ніби хтось, хто тобі дуже подобається, похвалив тебе, сказав приємні слова. Не зовсім зрозуміло, про що йдеться, але розуміти й не хочеться, достатньо щастя від усвідомлення, що говорить саме ця, така дорога тобі людина.

— Хіба це коньяк? — засумнівався К. і спробував із цікавості.

Це справді був коньяк, він обпікав і зігрівав. Під час пиття відбувалося перетворення, і те, що здавалося лише носієм ніжного запаху, ставало раптом грубим фірманським напоєм!

— Хіба це можливо? — запитав К., докоряючи самому собі, і ковтнув ще раз.

І цієї миті, коли К. зробив особливо великий ковток, раптом спалахнуло освітлення на сходах, у коридорі, на ганку, над

вхідними дверима. Почулися кроки, хтось спустився сходами. Пляшка випала у К. з рук, і рідина вилилася на одну з хутряних підстилок, К. вистрибнув із санчат і ледь устиг причинити за собою двері із сильним стукотом, і відразу ж із будинку вийшов якийсь пан. Тішило тільки те, що це не був Кламм, чи навпаки, це було найгірше? Це був той добродій, якого К. бачив у вікні першого поверху. Молодий, доглянутий, із білою шкірою і рум'яними щоками, але дуже серйозний. К. також подивився на нього насуплено, але мав при цьому на увазі свою власну поведінку. Краще б він справді послав сюди своїх помічників; ті змогли б проявити себе не гірше, ніж щойно він сам. Пан, що вийшов із будинку, мовчав, ніби в його широких грудях не вистачало повітря для того, щоб говорити.

— Це жахливо, — сказав він і відсунув свого капелюха з чола.

Як це? Добродій напевно ще нічого не знав про те, що К. побував у його санках, а вже щось здавалося йому жахливим. Можливо, те, що К. проникнув у двір?

— Як ви тут опинилися? — запитав пан уже тихіше і видихнув повітря, ніби підкорюючись неминучому.

Що за питання! Що за відповіді! Невже К. ще й повинен сам підтвердити цьому чоловікові, що його шлях, із яким він пов'язував стільки сподівань, виявився марним? Замість відповіді К. повернувся до санчат, відчинив двері і витяг свою шапку, яку він забув усередині. Йому стало соромно, коли він помітив, як коньяк скрапує на приступку.

Потім він повернувся до пана, від якого не збирався приховувати свого сидіння у санках, якби його запитали. Це навіть не було найстрашнішим у всій ситуації. Зрештою, він не буде замовчувати й того, що його підмовив фірман. Принаймні на те, щоб відчинити двері. Найгіршим було те, що цей пан

надійшов так несподівано, і тепер уже не було можливості, аби заховатися й спокійно дочекатися Кламма. А крім того, К. не вистачило сили волі залишитися в санчатах, зачинити двері і там дочекатися Кламма або хоча б перечекати, поки піде цей пан. Ясна річ, не було певності і в тому, чи зараз не вийде сам Кламм, і тоді, безумовно, краще розмовляти з ним не в санках. Так, багато над чим варто було подумати, але вже надто пізно, все пропало.

— Ідіть за мною, — звелів пан, при цьому наказ був не так у його словах, як у жесті рукою, що супроводжував ці слова, — короткому, підкреслено байдужому.

— Я чекаю тут на одну людину, — сказав К. просто так, не сподіваючись, що це подіє.

— Ідіть, — повторив чоловік незворушно, ніби демонструючи: він ні хвилини не сумнівався в тому, що К. на когось чекає.

— Але тоді я розминуся з тим, на кого чекаю, — сказав К., здригнувшись усім тілом.

Попри все у нього було відчуття, що він уже досягнув чогось і тепер це стало його власністю, яку він не повинен віддавати на вимогу першого-ліпшого.

— Ви в будь-якому випадку з ним розминетеся, незалежно від того, залишитеся чекати чи підете, — ці слова звучали категорично, але в них відчувалася готовність поступитися К.

— Тоді я краще розминуся, поки чекатиму, — вперто сказав К., цей пан не примусить його піти звідси.

Чоловік на мить відхилив назад голову і зосереджено заплющив очі, ніби хотів повернутися до власної поміркованості після впертості К. Провів язиком по губах напіврозтуленого рота і сказав фірманові:

— Розпрягайте коней.

Візник послухався і змушений був злізти донизу у своєму кожусі, він кидав на К. злісні погляди, ніби сподівався не іншого наказу від свого пана, а більшої податливості К. Він потягнув коней разом із санками назад, до бічної прибудови, мабуть, там, за великими ворітьми, містилася конюшня і возівня. К. залишився сам. Сани рухалися в одному напрямку, юнак — в іншому, тою ж дорогою, якою прийшов К. Усе відбувалося дуже повільно, ніби К. хотіли продемонструвати, що він усе ще має можливість повернути їх назад.

Мабуть, це справді було можливо, але нічого б не дало, бо повернути назад сани означало вигнати геть самого себе. Тому він залишився стояти єдиною живою душею на всьому дворі, хоча це й була безрадісна перемога. По черзі він дивився услід то панові, то фірману. Добродій уже дійшов до дверей, через які К. потрапив у двір, ще раз озирнувся назад, похитав головою на затятість К., а потім рішучим, коротким і остаточним рухом зайшов у коридор, де відразу ж зник. Фірман ще довго залишався у дворі, в нього було багато роботи з повозом, він мусив відчинити важкі ворота конюшні, завезти санки задом наперед досередини, розпрягти коней, відвести їх до стійла; усе це він виконував серйозно, самозаглиблено, без найменшої надії на те, що незабаром доведеться їхати. І це мовчазне порання без єдиного погляду на К. здавалося значно більшим докором, аніж поведінка урядника. Фірман закінчив роботу в конюшні, неквапно похитуючись, пройшов навскоси через двір, зачинив великі ворота, повернувся. Усе це дуже повільно, зосереджуючись тільки на спогляданні власних слідів на снігу; потім зачинився в конюшні і вимкнув освітлення, бо для кого мало б світитися? Тепер залишилася єдина світла смуга нагорі, у дерев'яній галереї,

ця смуга ненадовго затримала на собі блукаючий погляд К., і йому здалося, що з ним розірвали всілякі стосунки. Тепер він вільніший, ніж будь-коли раніше, він виборює собі цю свободу, яку мало хто зміг би вибороти собі, свободу чекати в забороненому місці, і ніхто не мав права торкатися його чи виганяти, а навіть і говорити з ним. Та водночас він мав сильне відчуття, що не існувало нічого безглуздішого й безнадійнішого за цю свободу, за це очікування, за цю недоторканність.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

І він зірвався з місця та пішов назад до будинку, цього разу вже не крадькома попід муром, а навпростець по снігу, зустрів у коридорі господаря, той мовчки кивнув і показав на двері корчми, К. послухався цього знаку, бо змерз і хотів побачити людей. Але зайшовши досередини, був розчарований, бо за єдиним столом, мабуть, принесеним спеціально, адже переважно відвідувачі обходилися бочками з-під пива, — сидів той самий урядник, а перед ним стояла господиня заїзду «Біля мосту». Це посилювало й без того гнітючий настрій К. Свідома власної гідності Пепі з гордо піднятою головою та незмінною посмішкою, з косою, що коливалася в такт її рухам, поспіхом несла пиво і чорнило, бо юнак працював із документами, звіряючи між собою дані в записах, розкладених по всьому столу, а тепер вирішив щось занотувати. Господиня мовчки спостерігала за всім із висоти свого зросту, злегка випнувши губи, ніби відпочивала після того, як сказала чиновникові з паперами все важливе і він відреагував на це позитивно.

— А ось нарешті й пан землемір, — сказав урядник, побачивши, як К. зайшов до кімнати, потім знову заглибився у свої папери.

Господиня теж подивилася на К. байдужим і зовсім не здивованим поглядом. Пепі, здавалося, помітила К. лише після того, як він підійшов до шинквасу й замовив коньяк.

К. сперся на лікоть, прикрив очі долонею і на мить забув про все довкола. Потім ковтнув коньяку і відсунув його від себе як щось гидке.

— Навіть чиновники п'ють цей коньяк, — коротко сказала Пепі, вилила рештки, помила склянку й поставила на полицю.

— У чиновників є й кращий, — заперечив К.

— Можливо, — відповіла Пепі. — Але в мене немає.

На цьому вона вичерпала тему й цілком присвятила себе обслуговуванню пана з паперами, хоча той нічого й не вимагав. Пепі ходила довкола нього, шанобливо намагаючись через плече зазирнути в його записи, але така порожня цікавість і пиha не сподобалися навіть шинкарці, яка зневажливо насупилася.

Та раптом господиня прислухалася й напружено втупилася в порожнечу. К. озирнувся, але не побачив нічого особливого, більше ніхто з присутніх теж не зацікавився. Великими кроками господиня навшпиньки підійшла до задніх дверей, що вели у двір, подивилася в замкову шпарину, із широко розплющеними очима та розпашілим обличчям повернулася до інших і поклікала пальцем до себе. Тепер усі по черзі зазирали до щілини. Найбільше господиня, потім Пепі, яка теж була схвильована, найменш емоційно відреагував урядник. Він та Пепі незабаром відійшли, і тільки господиня продовжувала напружено спостерігати, сильно нахилившись

уперед і майже навколiшки, здавалося, вона молиться на замкову шпарину, просить випустити її назовні, бо дивитися там, мабуть, давно не було на що. Потім вона нарешті піднялася, провела руками по обличчю, поправила волосся й відхекалася; тепер потрібно було дати очам призвичаїтися до кімнати та людей, і вона з великою неохотою поверталася до тям. Тоді К. сказав:

— Отже, Кламм уже поїхав геть?

Він запитав не для того, щоб пересвідчитися в чомусь, що й без того знав, а випереджаючи можливий напад, якого майже побоювався, бо відчував себе надто вразливим. Господиня мовчки пройшла повз нього, але урядник сказав із-за свого столу:

— Звичайно. Ви ж покинули свій пост, тому можна було виїхати. Дивно, що Кламм став таким тонкошкірим. Ви помітили, пані господине, як неспокійно він озирався довкола?

Шинкарка, здається, нічого такого не зауважила, але чиновник продовжував свою думку:

— На щастя, нічого вже не було видно, візник стер навіть сліди на снігу.

— Пані господиня нічого не помітила, — сказав К.

Але він промовив це не з надією, а з люттю, його драгував урядник, слова якого претендували на остаточність і безапеляційність.

— Напевно, я тієї миті не дивилася в шпарину, — сказала господиня, щоб захистити думку юнака, а потім вирішила виправдати і Кламма. — Хоча я не вірю в те, що Кламм дуже вразливий. Ми турбуємося про нього та намагаємося захистити, тому припускаємо, що він надзвичайно чутливий. Це правильно, і, ясна річ, відповідає бажанням самого Кламма. Але що відбувається в його душі насправді, ми не знаємо.

Зрозуміло, що Кламм ніколи не розмовлятиме з тим, з ким не хоче розмовляти, хоч би скільки зусиль цей хтось докладав і хоч би яку велику наполегливість виявив. Але достатньо вже самого твердження, що Кламм ніколи не розмовлятиме з такою людиною, ніколи не дасть їй побачити себе. Навіщо ж думати, що Кламм не витримає зустрічі з цією людиною. У кожному разі цього неможливо перевірити, бо такого ніколи не трапиться.

Юнак пожвавлено закивав:

— Звичайно, загалом і я так вважаю, — сказав він. — Можливо, я висловився трохи інакше, але це для того, щоб пан землемір краще мене зрозумів. Справедливо й те, що Кламм, перш ніж вийти назовні, кілька разів озирнувся.

— Можливо, він шукав мене, — припустив К.

— Можливо, — відповів чиновник. — Таке не спало мені на думку.

Усі засміялися, і найголосніше Пепі, яка навряд чи розуміла хоча б щось зі сказаного.

— Раз ми вже сидимо так гарно всі разом, — сказав урядник, — я б попросив вас, пане землемір, подати деякі відомості про себе, щоб заповнити папери.

— Тут багато пишуть, — зауважив К. і здалеку подивився на документи.

— Так, погана звичка, — погодився його співрозмовник і знову засміявся. — Але ви, здається, ще не знаєте, хто я такий. Мене звати Момус, я сільський секретар Кламма.

Після цих слів у кімнаті запала шаноблива тиша; хоча господиня та Пепі, ясна річ, знали секретаря й раніше, вони також перебували під глибоким враженням від названого імені та рангу. Навіть сам Момус, здається, перейнявся важливістю сказаного і, щоб уникнути подальшої врочистості,

якої вимагали ці слова, заглибився у свої папери та почав швидко писати, тому в кімнаті не було чути нічого, крім скрипу пера.

— Що означає «сільський секретар»? — запитав К. через деякий час.

Тепер, після представлення, Момусові не пасувало давати такі пояснення, тому сказала господиня:

— Пан Момус — такий самий секретар Кламма, як і всі інші його секретарі, але місце його праці, а також, якщо я не помиляюся, його службові повноваження, — цієї миті Момус пожвавлено відірвався од писання й підняв голову, тоді шинкарка виправила сама себе, — лише місце його роботи, але не службові повноваження, обмежене Селом. Пан Момус виконує в Селі всі необхідні Кламмові записи, а також приймає всі папери, звернені до Кламма.

Коли К. подивився на господиню порожніми очима, не надто вражений почутим, вона додала трохи присоромлено:

— Так уже в нас заведено, всі працівники Замку мають сільських секретарів.

Момус, який слухав набагато уважніше за К., додав:

— Більшість сільських секретарів працюють тільки на одного урядника, я ж обслуговую двох: Кламма і Валлабене.

— Справді, — сказала господиня пригадавши. — Пан Момус працює на двох чиновників, на Кламма й на Валлабене. Отже, він подвійний сільський секретар.

— Навіть подвійний, — сказав К. і кивнув Момусові, який спостерігав за ним дуже уважно, майже перехилившись через стіл — так дивляться на дитину, яку щойно похвалили. І хоча в цьому погляді була певна зневага, то вона або залишилася непоміченою, або ж була очікуваною. Саме перед К., негідним навіть випадкового погляду Кламма, тепер

були детально перелічені всі заслуги чоловіка з найближчого Кламмового оточення з явною метою викликати визнання й похвалу. Але К. не сприйняв цього як годиться. Він, що всіма силами намагався заслужити бодай один погляд Кламма, зовсім не цінував посаду такого собі Момуса, якому дозволялося жити в Кламма на очах. К. був далекий від захоплення, не кажучи вже про заздрість, бо для нього бажаною була не так абстрактна близькість Кламма, як можливість особисто, без посередництва, зустрітися з ним, шанс висловити своє власне, а не чийсь прохання. Зустрітися не для того, щоб залишитися біля Кламма, а щоб проникнути завдяки йому далі, до Замку.

Тут К. подивився на годинник і сказав:

— Мені час додому.

І відразу ж ситуація змінилася на користь Момуса.

— Звичайно, — сказав він. — На вас чекають обов'язки шкільного слуги. Але мусите присвятити мені ще одну мить. Кілька коротких запитань.

— Я не маю ні найменшого бажання, — сказав К. і вирушив у напрямку до дверей.

Момус стукнув папкою по столі і встав:

— Іменем Кламма я зобов'язую вас відповісти на мої питання.

— Іменем Кламма? — повторив К. — Його цікавлять мої справи?

— Про це, — відповів Момус, — я не поінформований, а ви тим більше, тож обличмо цю справу на його власний розсуд. Але я наказую вам, владою призначеної мені Кламмом посади, залишитися й відповісти на запитання.

— Пане землемір, — утрутилася господиня. — Я маю певні застереження щодо того, аби знову давати вам поради.

Усе, що я рекомендувала вам досі, а це було якнайбільш прихильно з мого боку, — ви відкинули з нечуваною впертістю, тому я прийшла сюди, до pana секретаря, — мені немає чого приховувати, — щоб належним чином поінформувати канцелярію про вашу поведінку й наміри, а також захистити себе в майбутньому від можливості повторного вашого поселення в моєму домі. Такі в нас із вами стосунки, і вони вже ніколи не зміняться, тож якщо я тепер висловлюю свою думку, то зовсім не для допомоги вам, а тільки, щоб трохи полегшити панові секретарю нелегке завдання спілкування з таким чоловіком, як ви. Але попри це ви можете, якщо забажаєте, отримати від моїх слів якусь користь, адже хоча я й розмовляю з вами з великою неохотою, зате цілком відверто, по-іншому я не можу з вами говорити. Отже, дозволю собі зауважити, що єдиний шлях, який приведе вас до Кламма, лежить через протоколи його секретаря. Хоча не буду перебільшувати, можливо, цей шлях і не приведе вас до Кламма, а обірветься напівдорозі. Це вирішуватиме пан секретар. У кожному разі, це єдиний шлях, який веде вас принаймні в напрямку до Кламма. І від цього єдиного шляху ви збираєтеся відмовитися без жодної поважної причини, через саму лише впертість?

— Люба пані господине, — сказав К., — це зовсім не єдиний шлях до Кламма, він вартий не більше, ніж інші. А ви, пане секретар, хіба вирішуєте, чи довідається Кламм про те, що я тут скажу?

— Звичайно, — сказав Момус і подивився з-під скромно опущених вій праворуч і ліворуч, де нічого не було видно, — бо навіщо в іншому разі потрібен секретар?

— Отже, бачите, пані господине, — сказав К., — насамперед мені доведеться шукати шлях не до Кламма, а до pana секретаря.

— Цей шлях я хотіла вам відкрити, — сказала господиня. — Хіба я не пропонувала вам сьогодні вранці передати ваше прохання Кламмові? Це можна було б здійснити через пана секретаря. Ви відмовилися, а тепер вам усе одно не залишається нічого іншого, як тільки цей шлях. До речі, після вашої сьогоднішньої витівки, коли ви спробували напасти на Кламма, шанси на успіх стали ще меншими. Але ця остання, крихітна, майже зникла надія, якої, правду кажучи, не існує, — це все, що у вас є.

— Як трапилося, пані господине, — запитав К., — що ви спочатку відмовляли мене від зустрічі з Кламмом, а тепер ставитеся до мого прохання так серйозно і навіть вважаєте, що для мене все буде втрачено, якщо мої плани не здійсняться? Якщо людина одного разу від щирого серця намагалася мене відрадити робити будь-які спроби зустрітися з Кламмом, як може статися, що тепер та сама людина так само наполегливо штовхає мене на шлях до Кламма, навіть якщо припустити, що цей шлях веде зовсім не туди?

— Хіба я штовхаю вас уперед? — запитала господиня. — Хіба це називається підштовхуванням уперед, коли я говорю вам про безнадійність усіх ваших намагань? Це було б справді вершиною нахабства, якби ви вирішили тепер перекладати відповідальність за свої вчинки на мене. Можливо, вас до цього спонукає присутність пана секретаря? Ні, пане землемір, я зовсім вас ні до чого не спонукаю. Єдине, в чому я можу зізнатися, це те, що я трохи переоцінила вас, коли побачила вперше. Таке миттєве завоювання Фріди злякало мене, я не знала, чого ще від вас чекати, хотіла запобігти подальшим нещастям і вирішила спробувати вплинути на вас проханнями й погрозами. Зараз я вже набагато спокійніше ставлюся до цього всього. Робіть, що хочете. Ваші дії

можуть залишити глибокі сліди хіба що на вулиці, в снігу, але більше ніде.

— Ви не до кінця пояснили свої суперечливі слова, — сказав К. — Але я задовольняюся й тим, що звернув вашу увагу на ці неузгодженості. А тепер, пане секретар, скажіть, будь ласка, чи пані господиня каже правду, і протокол, який ми з вами складемо, може мати наслідком те, що мені дозволять з'явитися перед Кламмом? Якщо це так, то я готовий відповісти на всі запитання. Для цього я на все готовий.

— Ні, — відповів Момус. — Немає підстави говорити про такі взаємозв'язки. Ідеться тільки про те, щоб скласти для реєстратури Кламма в Селі детальний опис того, що відбувалося сьогодні після обіду. Загалом цей опис уже готовий, вам потрібно задля порядку зробити лише кілька доповнень. Іншої мети тут немає й бути не може.

К. мовчки подивився на господиню.

— Чому ви на мене так дивитеся? — запитала вона. — Хіба я сказала щось інше? З ним так завжди, пане секретар, завжди одне й те ж. Він перекручує те, що йому говорять, а потім стверджує, що йому сказали неправду. Я казала йому з самого початку і завжди повторюватиму, що в нього немає ні найменших шансів зустрітися з Кламмом; а якщо шансів все одно немає, то й цей протокол не допоможе. Хіба може щось бути яснішим? Далі я сказала, що цей протокол може бути єдиним офіційним зв'язком між ним і Кламмом. Це також достатньо чітко й однозначно. Якщо він мені не вірить, то я й далі не розумію, чому і з якою метою. А коли він усе ще сподівається проникнути до Кламма й не змінить своїх намірів, допомогти йому може єдиний справді офіційний місток між ним і Кламмом, тобто цей протокол. Це все, що я сказала, а той, хто стверджує щось інше, злісно перекручує мої слова.

— Якщо це так, пані господине, то прошу вас пробачити мене, — сказав К. — Я неправильно вас зрозумів, бо сподівався, як тепер виявляється, помилково, що почув у ваших словах про існування якоїсь найменшої надії для мене.

— Справді, — сказала господиня. — Це мої слова. Ви знову їх перекручуєте, але тепер у протилежному напрямку. Такий шанс у вас є, і він залежить тільки від цього протоколу. Та не потрібно поводитися так, як ви, і прямо питати пана секретаря, чи зможете ви побачити Кламма, якщо відповісте на запитання? Коли діти так питають, над ними сміються, коли так робить дорослий, він ображає владу. Пан секретар милостиво пом'якшив це своєю витонченою відповіддю. Надія, про яку я говорю, існує в тому, що завдяки протоколу ви, можливо, отримаєте щось схоже на зв'язок із Кламмом. Хіба цього недостатньо? Якщо вас запитати, чим ви заслужили честь мати таку надію, ви можете назвати хоча б щось? Більше про цю надію не скажеш, а пан секретар як посадова особа ніколи не робитиме ніяких, навіть найменших натяків на це. Йому, як він і сказав, ідеться лише про опис сьогоднішнього пополудня, це потрібно задля порядку; більше він вам не скаже, навіть якщо ви зараз знову його запитаете, посилаючись на мої слова.

— Пане секретар, чи прочитає Кламм цей протокол? — запитав К.

— Ні, — сказав Момус. — Навіщо? Кламм не може читати всі протоколи, він узагалі їх не читає. «Відчепіться від мене з вашими протоколами», — говорить він.

— Пане землемір, — поскаржилася господиня. — Ви втомили мене такими питаннями. Хіба настільки необхідно чи хоча б бажано, щоб Кламм прочитав протокол і детально довідався про нікчемність вашого існування? Хіба не краще

було б уклінно просити про приховання від Кламма цього протоколу? Хоча це прохання було б таким самим безглуздом, як і попереднє, бо хто може щось приховати від Кламма? Але таке прохання хоча б виглядало симпатично. І хіба це потрібно для того, що ви називаєте своєю надією? Хіба ви не самі казали, що будете задоволені вже й тим, щоб просто мати нагоду говорити з Кламмом, навіть якщо він не дивитиметься на вас і не слухатиме? І хіба за допомогою цього протоколу ви не досягнете своєї мети, а можливо, й більшого?

— Більшого? — запитав К. — Яким чином?

— Може, ви не будете, — вигукнула господиня, — немов дитина, вимагати, щоб вам усе розжовували? Хто може дати відповідь на такі питання? Цей протокол, як ви самі чули, надійде до реєстратури Кламма в Селі. Більше нічого певного про це сказати не можна. Хіба ви не усвідомлюєте всієї важливості самої процедури складання протоколу, посади пана секретаря, існування такої установи, як сільська реєстратура? Ви уявляєте собі, що це означає, коли пан секретар допитує вас? Можливо, чи ймовірно, він і сам цього не знає. Він просто сидить тут і виконує свій обов'язок, як було сказано, задля порядку. Ви тільки подумайте, що Кламм його призначив, він працює в ім'я Кламма, а те, що він робить, навіть якщо воно ніколи й не потрапить на очі Кламму, на це від самого початку існує згода Кламма. А як щось може мати згоду Кламма, якщо воно не наповнене його духом? Я зовсім не маю на меті цими словами грубо лестити панові секретарю, та він би й сам був проти, але я говорю не про його особу, а про те, ким він стає, коли отримує згоду Кламма на свої дії, як, наприклад, зараз: тоді він стає інструментом в руках Кламма, і лихо тому, хто його не послухає.

Погрози господині не злякали К., а надії, якими вона намагалася спокусити його, втомили. Кламм був далеко. Колісь господиня порівняла Кламма з орлом, і тоді це здалося К. смішним, але зараз він уже так не думав, він думав про недоступність Кламма, про його недосяжне помешкання, про непорушне мовчання, яке можна було перервати хіба що нечуваної сили криками, його проникливий погляд, невловимий і неповторний, про кола, які він описує нагорі за незрозумілими й непорушними з перспективи К. законами, тільки на короткі миті з'являючись у височині. Усе це поєднувало Кламма з орлом. Але з усім цим, ясна річ, не мав нічого спільного протокол, над яким Момус саме розламав солоне печиво і на папери посипалися сіль і кмин.

— На добраніч, — сказав К. — Я ненавиджу всілякі допити.

І рушив до дверей.

— Він хоче піти, — майже злякано сказав Момус господині.

— Не посміє, — заперечила та, далі К. не почув, бо був уже в коридорі.

Було холодно, дув пронизливий вітер. Із дверей навпроти вийшов господар, який, напевно, спостерігав за коридором із якоїсь щілини. Він мусив закутатися, такий сильний був вітер навіть тут, у коридорі.

— Ви вже йдете, пане землемір? — запитав він.

— Вас це дивує? — поцікавився К.

— Так, — відповів господар. — Вас не допитуватимуть?

— Ні, — відповів К. — Я не погодився на допит.

— Чому? — запитав господар.

— Не знаю, — відповів К. — А чому я мав би погодитися? Тільки тому, що так заблаглося якомусь чиновникові? Може,

він узагалі пожартував? Іншим разом, під настрій, я, може, й погодився б, але не сьогодні.

— Так, так, звичайно, — сказав господар, але це було сказано лише з увічливості, без справжнього переконання в голосі. — А тепер я мушу впустити панських слуг до шинку, їхня година давно настала, я просто не хотів заважати допиту.

— Ви вважали це таким важливим? — запитав К.

— О так, — відповів господар.

— Отже, я не мав права відмовлятися? — сказав К.

— Ні, — відповів господар. — Не варто було цього робити.

А оскільки К. мовчав, то він квапливо додав, можливо, щоб розрадити, або ж просто щоб швидше позбутися гостя:

— Але від цього не обов'язково відразу ж з неба полетять сірчаний дощ.

— Не обов'язково, — сказав К. — Погода не та.

І вони зі сміхом розійшлися.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

К. вийшов на сходи, під холодні пориви вітру, і подивився в темряву. Дуже зла, непривітна погода. Це чомусь нагадало йому спроби господині примусити його відповісти на запитання для протоколу і власну непокору. Хоча ці спроби не були надто вже відвертими, бо водночас вона намагалася відрадити його, а тому немає певності, переміг він чи піддався. Вона інтриганка за характером, і, здається, її дії такі ж беззмістовні, як вітер, ними керують якісь далекі чужі закони, що їх неможливо збагнути.

Не встиг він зробити й кількох кроків уздовж сільської вулиці, як побачив удалині непевне мерехтіння двох вогників. Його втішили ці ознаки життя, і він заквапився до них, а вони, у свою чергу, йому назустріч. Але коли він упізнав своїх помічників, то втіха чомусь змінилася розчаруванням. Напевно, їх послала Фріда, і вони вийшли йому назустріч із його ж власними ліхтарями, звільнивши його від темряви, яка гула довкола. Але він усе одно був розчарований, бо сподівався побачити когось чужого, а не цих старих знайомих, чия присутність обтяжувала. Помічники були не самі, разом із ними з темряви вигулькнув Варнава.

— Варнаво! — вигукнув К. і простягнув йому руку. — Ти до мене?

Несподівана зустріч примусила К. на якийсь час забути про неприємні спогади, пов'язані з вістовим.

— До тебе, — сказав Варнава як завжди привітно. — З листом від Кламма.

— Лист від Кламма! — сказав К., відкинувши голову назад, і поспіхом забрав листа з рук Варнави. — Світла! — кинув він помічникам, ті притиснулися до нього справа і зліва та підняли ліхтарі.

К. змушений був скласти аркуш до крихітних розмірів, щоб захистити його від вітру. Тоді прочитав:

«Панові землеміру із заїзду «Біла мосту»!

Землевимірвальні роботи, які ви здійснили, заслуговують на мою похвалу. Не гіршою була й праця помічників, ви змогли зробити їх ретельними. Не втрачайте старанності! Закінчіть справу гідно. Якщо ви зупинитеся напівдорозі, це викличе моє незадоволення. Що стосується всього іншого, не турбуйтеся, питання про винагороду незабаром вирішиться. Я пам'ятаю про вас».

К. підняв очі над листом лише тоді, коли його помічники, що читали значно повільніше, тричі вигукнули «Ура!», радіючи добрій звістці, а ліхтарі від цього захиталися.

— Тихо будьте, — сказав їм К., а потім звернувся до Варнави: — Це помилка.

Варнава його не зрозумів.

— Це помилка, — повторив К., і пообідня втома знову навалилася на нього. Шлях до школи видавався ще таким довгим, а за Варнавою стояла вся його сім'я, і помічники тиснулися до нього, аж він мусив відштовхнути їх ліктями. Як Фріда могла послати їх сюди, він же наказав усім залишатися в школі.

Він і без них знайшов би дорогу додому, і це було б навіть легше, ніж у такій компанії. Один із помічників обмотав довкола шиї шалик, обидва кінці якого віялися на вітрі і кілька разів ударили К. по обличчю; інший помічник марно намагався забрати шалик з обличчя К. своїм довгим, гострим і дуже рухливим пальцем, цим обидва добряче дошкуляли К., але їм, здається, подобалася забава, а також вітер та нічний неспокій.

— Уперед! — вигукнув К. — Якщо ви вже вийшли мені назустріч, то чому не принесли мою палицю? Чим я повинен загнати вас додому?

Помічники сховалися за спиною Варнави, але, здається, не сильно злякалися, бо поставили ліхтарі зліва і справа на плечі своєму господарю, який відразу ж струсив їх на землю.

— Варнаво, — сказав К., і йому стало важко на серці від того, що Варнава не розумів його. Куртка посланця привітно блищала, але в серйозних справах від нього не було ніякої допомоги, тільки тупий опір. Опір, який неможливо було подолати, бо й сам хлопець був безборонний, тільки по-

смішка його світилася, та це допомагало так само мало, як зорі там, нагорі, від вітру тут, унизу. — Подивися, що мені пишуть, — сказав К. і підніс Варнаві листа до обличчя. — Його неправильно поінформували. Я ж не виконую ніяких вимірвальних робіт, а чого варті мої помічники, ти сам бачиш. А роботу, якої я не роблю, я не можу перервати, отже, не можу викликати навіть незадоволення начальства, тож як мені сподіватися завоювати його прихильність! І залишатися спокійним я також не можу.

— Я передам це, — сказав Варнава, який навіть не намагався прочитати листа, та він і не зміг би цього зробити, бо К. підніс папір надто близько до його обличчя.

— Ох, — сказав К. — Ти обіцяєш, що передаси, але чи можу я тобі довіряти? Мені так потрібен вістоноша, на якого я міг би поклатися, а зараз як ніколи потрібен.

К. нетерпляче кусав губи.

— Пане, — сказав Варнава, м'яко нахиливши голову. — К. знову майже дав себе спокусити до довіри цим жестом. — Я все передам. І те, що ви мені казали минулого разу, також передам.

— Як! — вигукнув К. — Ти ще нічого не переказав? Хіба ти не ходив наступного дня до Замку?

— Ні, — сказав Варнава. — Мій добрий батько уже старий, і саме було багато роботи, я мусив йому допомогти, але незабаром знову піду до Замку.

— Але що ж ти робиш, ти, незбагнений чоловіче! — вигукнув К. і стукнув себе по чолі. — Хіба справи Кламма не важливіші за всі інші? Ти маєш високу честь бути вістовим канцелярії і так легковажиш цим. Кого хвилює робота твого батька? Кламм чекає на новини, а ти замість того, щоб бігти чимдуж, вигрібаєш гній зі стайні.

— Мій батько — швець, — незворушно сказав Варнава. — Він мав замовлення від Брунсвіка. А я шевчук.

— Швець — замовлення — Брунсвік! — розлючено вигукнув К., так, ніби назавжди відмовлявся вживати кожне з цих слів. — Кому на цих вічно порожніх дорогах потрібні чоботи? Мене не обходить усе це шевство. Я довірив тобі важливе доручення не для того, щоб ти забув і переплутав його, займаючись ремонтом чобіт, а для того, щоб ти миттю побіг до пана і все передав.

К. трохи заспокоївся, коли згадав, що весь цей час Кламм, напевно, був не в Замку, а в «Панському дворі», але Варнава знову розізлив його, коли, намагаючись довести, що добре пам'ятає перше доручення, почав повторювати слова К.

— Досить, я не хочу більше нічого чути, — сказав К.

— Не ображайся на мене, володарю, — попросив Варнава і, ніби несвідомо хотів покарати К., відвів погляд та опустил очі. Хоча, можливо, просто налякався, що на нього так кричать.

— Я не ображаюся на тебе, — сказав К., вже картаючи себе за нестриманість. — Але це дуже погано для мене — мати такого посланця у важливих питаннях.

— Послухай, — сказав Варнава. Здавалося, ніби він говорить більше, ніж йому дозволено, намагаючись захистити професійну честь. — Кламм не чекає на новини, він навіть дратується, коли я приходжу. «Знову якісь повідомлення!» — сказав він одного разу. А коли бачить мене здалеку, переважно встає та йде до сусідньої кімнати і не приймає мене. Та й узагалі ніде не написано, що я повинен відразу прибігати з кожною новиною. Якби таке правило існувало, я б, ясна річ, приходив. Але його не існує, і якщо я не прийду ніколи, мене за це не покарають. Коли я передаю якесь доручення, то роблю це добровільно.

— Добре, — сказав К., уважно спостерігаючи за Варнавою і намагаючись не дивитися на своїх помічників, які за плечима Варнави придумали нову гру, — повільно піднімалися, ніби виринали звідкись, а потім швидко зникали знову з неголосним свистом, що наслідував звук вітру. Щоразу вони вдавали, ніби злякалися К. Так вони розважалися досить довго. — Як воно там насправді з Кламмом, я не знаю, і сумніваюся, що ти все правильно розумієш. А навіть якщо ти маєш рацію, не в нашій силі це покращити. Але передати повідомлення ти можеш, і я прошу тебе про це. Дуже коротке повідомлення. Чи міг би ти зробити це завтра ж уранці, а потім переказати мені відповідь, або принаймні розповісти, як тебе приймали? Чи можеш ти зробити це й чи хочеш? Це було б дуже важливо для мене. І я хотів би при нагоді віддячитися тобі. Ти маєш побажання, яке я міг би виконати?

— Звичайно, я виконаю доручення, — сказав Варнава.

— А чи міг би ти постаратися і виконати це якомога краще, сказати все особисто Кламму, потім передати мені відповідь Кламма, і зробити все завтра вранці, ти зможеш?

— Зроблю все, що від мене залежить, — сказав Варнава. — Але я завжди так роблю.

— Не будемо більше через це сваритися, — сказав К. — Ось тобі доручення: землемір К. просить у пана начальника дозволу з'явитися до нього особисто і наперед погоджується на всі умови, які можуть бути пов'язані з отриманням такого дозволу. К. змушений звернутися з цим проханням, бо всі посередники, послугами яких він досі користувався, виявилися некомпетентними. Як доказ він наводить те, що досі не провів жодних землевимірювальних робіт, а згідно з повідомленням сільського старости, ніколи й не проведе.

У зв'язку з цим він читав останнього листа пана начальника з відчуттям глибокого сорому і вважає, що допомогти у цій справі може тільки особиста розмова з паном начальником. Землемір усвідомлює, як багато він просить, але обіцяє докласти всіх зусиль, щоб якомога менше потурбувати пана начальника, обіцяє вкластися у відведений проміжок часу, згоден обмежитися в розмові наперед визначеною кількістю слів, навіть якщо дозволять використати не більше десяти, йому вистачить і цього. З глибокою повагою і сильним нетерпінням він очікує рішення. — К. говорив, забувши про все, так, ніби вже стояв перед дверима Кламма і розмовляв із охоронцем. — Вийшло набагато довше, ніж я сподівався, — сказав він. — Але ти мусиш переповісти це дослівно, я не хочу писати листа, бо він усе одно піде нескінченним бюрократичним шляхом.

К. надряпав текст для Варнави на аркуші паперу, використовуючи замість стола спину одного з помічників. Хоча судячи з підказок вістового, який диктував К., той усе запам'ятав і по-школярському точно повторив, незважаючи на неправильні підказки помічників.

— У тебе неймовірна пам'ять, — сказав К., даючи йому папірець. — Але, будь ласка, покажи себе надзвичайним і в іншому. А що з бажаннями? У тебе немає жодного? Відверто кажучи, я був би спокійніший за долю свого доручення, якби в тебе були бажання.

Спершу Варнава мовчав, а потім сказав:

— Мої сестри передають тобі вітання.

— Твої сестри, — сказав К. — Ці великі сильні дівчата.

— Обидві передають тобі вітання, але насамперед Амалія, — сказав Варнава. — Це вона принесла мені сьогодні із Замку цього листа для тебе.

Остання фраза зацікавила К. значно більше за всі попередні, і він запитав:

— А чи не могла б вона також передати моє доручення до Замку? Або ви могли б піти вдвох і кожен спробував би щастя?

— Амалія не має права входу до канцелярії, — сказав Варнава. — Якби не це, вона, ясна річ, радо погодилась би виконати твоє прохання.

— Я, можливо, зазирну до вас завтра, — сказав К. — Але спершу приходь ти із відповіддю. Чекатиму на тебе у школі. Передай своїм сестрам вітання від мене.

Варнава дуже зрадів словам К. і після прощального по-тиску руки легко торкнувся плеча К., ніби все знову було як тоді, під час першої ефектної появи вістоноші серед селян у корчмі. К., хоча і з посмішкою, сприйняв цей жест як нагороду. Він пом'якшав і дозволив помічникам на зворотному шляху робити все, що їм заманеться.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Він сильно промерз, поки дійшов додому. Всюди вже було темно, свічки в ліхтарях догоріли. Він навпомацки зайшов до однієї зі шкільних кімнат у супроводі помічників, які вже орієнтувалися тут.

— Перша похвала, яку ви заслужили, — сказав К., пригадуючи листа Кламма. З кутка почувся напівсонний голос Фріди:

— Не заважайте К. спати! Дайте йому спокій!

Наречений настільки заволодів усіма її помислами, що вона не могла думати про щось інше, навіть коли мимоволі

задрімала в очікуванні його приходу. Тут увімкнули світло, хоча й не надто яскраве, бо в лампі виявилось мало гасу. У їхньому молодому домашньому господарстві було ще чимало недоліків. Пічку розтопили, але велика кімната, яка слугувала ще й тренувальним залом, — у ній усюди стояли і звисали зі стелі гімнастичні приладдя, — спожила вже весь запас дров. К. запевнили, що не так давно було досить тепло, але вже трохи вихололо. Великий запас дров зберігався в коморі, але комора була зачинена, ключа тримав при собі вчитель, який вважав, що опалення потрібне лише під час занять. Це ще можна було б витримати, пірнувши в ліжка. Але в кімнаті знайшовся тільки один сінник, — що приємно, — достатньо чистий і вкритий вовняною хустиною Фріди, перини не було, тільки дві грубі, цупкі ковдри, які майже не гріли. І навіть на цей жалюгідний сінник помічники дивилися жадібними очима, хоча й не мали надії коли-небудь на ньому полежати. Фріда злякано подивилася на К.: вона ще в заїзді «Біля мосту» довела, що може прикрасити навіть найубогішу кімнату, але тут її вміння було цілком позбавлене всіх засобів і вона не змогла нічого придумати.

— Єдина прикраса нашої кімнати — спортивні приладдя, — сказала вона, вимучено посміхаючись крізь сльози. Але пообіцяла, що вже наступного дня придумає, як вирішити головні проблеми — недостатню кількість спальних місць та труднощі з опаленням, і попросила К. потерпіти ще трохи. Жодного слова, жодного натяку на найменшу образу, хоча К. й усвідомлював, що він забрав її спершу із «Панського двору», а потім і з заїзду «Біля мосту». Тому К. намагався мовчки зі всім змиритися, і це було не надто важко, бо подумки він мандрував разом із Варнавою і повторював своє доручення слово в слово, але не так, як він записав це вістовому, а так,

як це, на його думку, звучатиме для Кламма. Крім того, він дуже зрадів каві, яку Фріда приготувала для нього на спиртівці. Спершись на вихололу піч, він спостерігав за її спиртними рухами, як вона поставила на незмінну білу скатертину розмальоване квітами горнятко з кавою, а біля нього хліб із салом і навіть банку з сардинами. І ось усе було готово, Фріда також іще не вечеряла, чекаючи на К. У кімнаті було два стільці, на яких К. і Фріда сиділи за столом, а біля їхніх ніг — на підніжжі кафедри — примостилися помічники, які не затихали ні на мить і постійно вовтузилися, заважаючи навіть під час трапези. Вони отримали достатні порції від усього, що було на столі, але не наїлися і час від часу визирали, щоб подивитися, чи багато ще залишилося і чи перепаде їм ще щось. К. не звертав на них уваги, лише сміх Фріди примусив його подивитися в їхній бік. Він м'яко накрив її руку своєю і тихо запитав, чому вона так багато їм пробачає і навіть їхні пустощі сприймає спокійно. Так ніколи не вдасться їх позбутися, а от якщо виявляти до їхньої поведінки суворість, на яку вони, без сумніву, заслуговують, то можна буде або приборкати їх, або навіть поставити в такі умови, щоб вони самі не витримали. Ясна річ, перебування в школі не обіцяє бути надто приємним, але й не надто довгим, тим більше, всі недоліки стануть непомітними, якщо знайти можливість позбутися помічників і залишитися вдвох у тихому будинку. Хіба вона не помічає, що помічники стають з дня на день зухвалішими, так, ніби присутність Фріди додає їм сміливості і надії, що К. не буде з ними настільки суворим, як без неї.

Зрештою, напевно існують якісь зовсім прості методи позбутися їх відразу й без жодних ускладнень. Можливо, такі методи навіть відомі Фріді, вона все-таки краще обізнана з місцевими звичаями. Самі помічники теж, мабуть,

не проти піти геть, бо аж надто ситим їхнє життя тут важко назвати, а тепер вони не зможуть навіть лінуватися, що досі було їхнім основним заняттям, і змушені будуть працювати, бо Фріді доведеться відпочити після всіх переживань останніх днів, а він, К., займеться пошуком виходу з їхньої важкої ситуації. А проте, якщо помічники заберуться геть, він почуватиметься настільки легше, що поза своїми обов'язками залюбки виконуватиме ще й шкільні роботи.

Фріда все уважно вислухала, повільно погладила його руку й сказала, що з усім цілковито погоджується, але, напевно, він трохи перебільшує недоліки помічників, це звичайні юні хлопці, смішні і трохи простуваті, яких уперше випустили зі суворої дисципліни Замку на службу до чужинця, тому вони постійно збуджені і здивовані, а в цьому стані часто роблять дурниці. Дратуватися через це природно, але мудріше з цього посміятися. Часом вона просто не може стриматися від реготу, але цілком згодна з К., що найкраще було б відіслати їх геть і залишитися тільки удвох. Вона підсунулася ближче і сховала своє обличчя в К. на плечі. Потім заговорила так нерозбірливо, що він змушений був нахилитися до неї, аби розібрати окремі слова. Фріда говорила, що не знає жодного способу позбутися помічників і побоюється, що все, запропоноване К., не допоможе. Наскільки їй відомо, К. сам попросив, щоб йому їх призначили, його прохання було виконано, і тепер він змушений змиритися з наслідками і терпіти своїх помічників. Найкраще просто не сприймати їх серйозно, а вважати легковажними, бо такими вони і є.

К. не був задоволений її відповіддю. Напівжартома, напівсерйозно він сказав, що підозрює її у змові з помічниками або принаймні в тому, що вона занадто прихильна до них. Безперечно, вони досить вродливі, але будь-кого

при бажанні можна позбутися, і К. доведе це на прикладі власних помічників.

Фріда сказала, що буде йому дуже вдячна, якщо йому пощастить це зробити. Крім того, вона більше не сміятиметься з них і не розмовлятиме з ними без потреби. Зрештою, це не така вже й дрібниця, коли за тобою постійно спостерігають двоє чоловіків, тепер вона все зрозуміла й дивитиметься на них очима К. І вона справді здригнулася, коли помічники знову висунулися, частково, щоб перевірити стан харчових запасів, частково, щоб зрозуміти, про що ж постійно шепочуться нагорі.

К. скористався цим, щоб викликати у Фріди зневагу до помічників, притягнув її до себе, і вони закінчили їсти, міцно обнявшись. Прийшла пора йти спати, всі були страшенно втомлені, один із помічників навіть заснув над їжею, це дуже розсмішило його побратима, і він закликав решту дивитися на дурнуватий вираз обличчя того, що спав, але це йому не вдалося, К. і Фріда сиділи нагорі, не звертаючи на нього жодної уваги. Поволі кімната так сильно вихолола, що вони навіть не наважувалися лягти спати; врешті К. вирішив, що потрібно ще трохи натопити, інакше заснути вони не зможуть. Він понишпорив у пошуках якоїсь сокири, врешті помічники знайшли її і пішли до сараю за дровами. Невдовзі легкі двері було зламано, помічники тішилися цьому, ніби нічого кращого в їхньому житті досі не траплялося, били й штовхали одне одного, наввипередки тягнули дрова до школи. Незабаром наносили велику купу, в кімнаті знову натопили, всі розмістилися біля пічки, одна ковдра дісталася поміщикам, щоб загорнутися в неї, і цього їм мало би вистачити, бо домовилися, що хтось один із них всю ніч пильнуватиме вогонь. Незабаром біля вогнища стало так тепло, що можна було

обійтися без ковдри, лампу загасили, і К. з Фрідою в теплі і тиші солодко поснули.

Коли серед ночі К. прокинувся і першим непевним заспаним рухом пошукав біля себе Фріду, він відчув, що замість неї лежить один з його помічників. Напевно, від хвилювання, яке буває в кожного після раптового пробудження, К. страшенно злякався, це був найсильніший страх з усіх пережитих ним досі в Селі. У напівсні він піднявся і з голосним криком так сильно зацідив помічникові кулаком, що той заплакав. Потім усе з'ясувалося. Фріду розбудив, принаймні так їй здалося, якийсь велетенський звір, напевно, кицька, яка скочила їй на груди і відразу ж втекла. Фріда встала і зі свічкою почала шукати тварину в кімнаті. Цим скористався помічник, який вирішив поніжитися трохи на сіннику, за що так гірко поплатився. Фріда нічого не знайшла, можливо, їй просто примарилося. Повертаючись назад, вона підійшла до помічника, що жалібно стогнав, сидячи навпочіпки, і лагідно погладила його по голові, ніби забула про вечірню розмову. К. нічого на це не сказав, тільки звелів поміщикам не підкидати більше дров до печі, бо в кімнаті вже стало надто душно після того, як спалили майже всі принесені дрова.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

Уранці всі прокинулися від того, що до школи прийшли перші діти й почали зацікавлено оглядати поселенців. Це було неприємно, бо у зв'язку зі спекою, яка під ранок змінилася на достатньо відчутну прохолоду, всі роздягнулися мало не до сорочок, і саме тієї миті, коли почали вбиратися,

у дверях з'явилася вчителька Гіза — висока і вродлива білявка, тільки трохи манірна. Вона, очевидно, була готова до зустрічі із новою шкільною прислугою, і напевно отримала від вчителя відповідні розпорядження стосовно манери поведінки, бо з порогу заявила:

— Цього я не потерплю. Добре ж тут у вас усе виглядає. Вам дозволили спати в класі, але я не зобов'язана проводити урок у вашій спальні. Сім'я шкільного прислужника, яка до обіду вилежується в ліжку. Фе!

Тут можна було б дещо заперечити, особливо в тому, що стосується сім'ї та ліжок, — подумав К., поки вони з Фрідою квапливо підсунули бруси й коня одне до одного, накинули зверху ковдри і таким чином відгородили невеличкий простір, де принаймні можна було вдягнутися. Від помічників не було ніякої користі, вони лежали на підлозі і витріщалися на вчительку й дітей. Але спокою їм уже не давали ні на мить. Спочатку вчителька нарікала, що в рукомийнику немає свіжої води, — К. саме збирався принести води для себе й для Фріди, але передумав, щоб зайвий раз не дратувати вчительку. Щоправда, ця жертва виявилася беззмістовною, бо невдовзі знову вибухнув скандал; як на лихо, вони забули прибрати з кафедри рештки вечері, вчителька скинула все додолу лінійкою, не турбуючись про те, що рештки олії з-під сардин та кавові залишки розлилися по підлозі, а кавник розлетівся на друзки. Адже шкільний служка миттю все прибере. Ще не вбрані, К. і Фріда сперлися на коня і спостерігали знищення своєї мізерної власності. Помічники, які, здається, не збиралися вдягатися, визирали з-під ковдр, тішачи дітей. Найбільше Фріда сумувала, ясна річ, через втрату кавника, вона трохи заспокоїлася тільки після того, як К., щоб втішити її, пообіцяв відразу ж сходити

до старости і попросити новий, який йому, ясна річ, відразу ж дадуть. У сорочці та нижній спідниці Фріда вийшла із відгородженого закутка, щоб забрати хоча б ковдру і не дати їй забруднитися. Це їй вдалося, хоча вчителька, щоб налякати її, безперестанку гримала лінійкою по столі. К. і Фріда вдягнулися і взяли за помічників, які від усього, що сталося, були мов очманілі, їх не лише доводилося примушувати вдягтися криками й стусанами, а частково і вбирати насилу. Коли нарешті всі були готові, К. розподілив роботу: помічники мали принести дрова і розпалити в печі, але насамперед в іншому класі, звідки ще слід було сподіватися серйозних неприємностей, бо туди напевно вже прийшов учитель. Фріда повинна була помити підлогу, К. — принести води й навести порядок, про сніданок наразі не йшлося. Щоб довідатися про настрій вчительки, К. вирішив піти на розвідку, а всі решта повинні були вийти слідом, коли він їх покличе; таке рішення він прийняв, по-перше, для того, щоб не зробити їхнє становище ще гіршим дурнуватими витівками помічників, по-друге, з бажання вберегти Фріду, бо вона була гонориста, а він — ні, вона була вразлива, він — ні, вона думала тільки про невеличкі дрібні неприємності, що траплялися зараз, а він думав про Варнаву і майбутнє. Фріда слухняно виконувала всі його розпорядження, не відводячи від нього погляду. Щойно він вийшов під гучний регіт дітей, який із цієї миті вже не припинявся, вчителька вигукнула:

— Ну що, виспалися?

А коли К. не відреагував, бо це не було ніяке справжнє питання, а пішов просто до рукомийника, вчителька запитала:

— Що ви зробили з моєю кішечкою?

Велика, стара і груба кішка лежала на столі, а вчителька уважно розглядала її лапу, що виглядала трохи забитою.

Отже, Фріда таки мала рацію, хоча кішка й не стрибала на неї, бо навряд чи вона була ще здатна стрибати, але, напевно, несподівано наштовхнувшись уночі на людей, злякалася їхньої присутності в будинку, що завжди був порожнім, намагалася швидко сховатися і через цей незвичний для себе поспіх поранилася. К. намагався спокійно пояснити це вчительці, але ту цікавив лише результат, і вона сказала:

— Так, так, ви її поранили, ось із чого починається ваше життя тут. Подивіться самі! — вона викликала К. на кафедру, показала йому лапу, але не встиг він отямитися, як вона провела кошачою лапою по його руці. І хоча кігті були вже тупими, вчителька, не шкодуючи кішку, так сильно притисла лапку до руки, що на шкірі виступили криваві смуги.

— А тепер ідіть працюйте, — нетерпляче наказала вона і знову нахилилася над кішкою.

Фріда, яка разом із помічниками спостерігала за всім із-за гімнастичних брусів, скрикнула, побачивши кров. К. показав руку дітям і сказав:

— Подивіться, це зробила мені зла і хитра кішка.

Він сказав це загалом не для дітей, чий крик і сміх уже став настільки голосним, що не потребував додаткового стимулу чи приводу, і жодне слово не могло їх перекричати або заспокоїти. Але вчителька відреагувала на образі тільки коротким поглядом через плече, продовжуючи займатися кішкою, її перша лють, очевидно, була заспокоєна кривавим покаранням, тож К. покликав Фріду з помічниками, і робота почалася.

Коли К. виніс відро з брудною водою, приніс чистої й почав замітати підлогу, хлопчик віком приблизно дванадцяти років устав зі свого місця, підійшов до К., доторкнувся до

його руки і щось сказав, але його важко було почути в загальному гармидері. Та раптом усе затихло, К. озирнувся. Настало те, чого всі боялися цілий ранок. У дверях стояв учитель, у кожній руці цей невисокий чоловічок тримав за комір по помічників, мабуть, зловив їх за витяганням дров із сарая. Він вигукнув добре поставленим голосом, наголошуючи на кожному слові:

— Хто посмів уламатися до комори з дровами? Покажіть мені цього негідника, я його роздушу!

Тоді Фріда піднялася з підлоги, яку мила біля ніг учительки, подивилася на К., ніби набираючись сили, і сказала, зберігаючи в голосі та погляді рештки колишньої впевненості:

— Це я зробила, пане вчителю. Я не придумала нічого кращого. Щоб розпалити вранці печі в класах, потрібно було відчинити сарай; йти до вас по ключ серед ночі я не наважилася, а мій наречений був тоді в «Панському дворі» і міг залишитися там на всю ніч, тож я мусила давати собі раду самотійно. Якщо я зробила щось не так, то пробачте, будь ласка, мою недосвідченість; наречений вже достатньо насварив мене, коли побачив, що я наробила. Він навіть заборонив розпалювати печі вранці, бо вирішив, що ви зачинили сарай для того, щоб кімнати не гріли перед вашим приходом. Отже, те, що в класах холодно, — його провина, а те, що вламалися до сарая — моя.

— Хто зламав двері? — запитав учитель помічників, які все ще марно намагалися вирватися з його рук.

— Він, — в один голос сказали помічники і, щоб не залишалося жодних сумнівів, дружно показали на К.

Фріда засміялася, цей сміх виглядав ще переконливіше, ніж її слова, і почала викручувати над відром ганчірку, якою

втирала підлогу, так, ніби її пояснення було вичерпним, а сказане помічниками — недолугим жартом. Лише коли вона знову опустила на коліна, готова до подальшої роботи, сказала:

— Наші помічники, — зовсім як діти, яким, попри дорослий вік, ще треба ходити до школи. Увечері я сама відчинила двері сокирою, це було дуже просто, і я не кликала помічників, вони б тільки заважали. А коли вночі прийшов мій наречений і вийшов на вулицю, щоб роздивитися скоєне мною і спробувати відремонтувати двері, помічники пішли за ним, — напевно, боялися залишатися тут самі, — побачили, як він ремонтує поламані двері, і тепер стверджують, що зламав їх він, — це ж діти.

Коли Фріда говорила, помічники невпинно хитали головами, знову показували на К. і намагалися жестами пояснити Фріді, що вона думає неправильно, але коли їм це не вдалося, вони врешті послухалися, зрозуміли слова Фріди як наказ і не відповідали на подальші запитання вчителя.

— Отже, ви брехали, — сказав учитель, — чи щонайменше легковажно звинувачували шкільного служку?

Вони продовжували мовчати, але їхнє тремтіння й налякані погляди свідчили про відчуття провини.

— Тоді я відразу ж вас відшмагаю, — сказав учитель і послав одного з учнів до сусідньої кімнати за різками.

Але коли він підняв різки, Фріда розпачливо вигукнула:

— Але ж вони говорили правду! — кинула ганчірку до відра, аж вода розбризкала, і заховалася в закутку за спортивними приладдями.

— Усі брешуть, — сказала вчителька, вона саме закінчила перев'язувати лапу кішці, яка через свою повноту ледь-ледь поміщалася на колінах господині.

— Отже, залишається тільки пан шкільний прислужник, — сказав учитель, відштовхнув од себе помічників і повернувся до К., який протягом усієї попередньої сцени стояв, спершись на мітлу, і мовчки слухав. — Цей добродій, який через своє боягузтво спокійно спостерігає, як інших несправедливо звинувачують за його провини.

— Припустимо, — сказав К., помітивши, що завдяки втручанняю Фріди перший напад гніву у вчителя минувся і він пом'якшав. — Якби помічників трохи відлупцювали, мені не було б їх дуже шкода; якщо їх десять разів оминає заслужене покарання, можуть один раз постраждати незаслужено. Але і з огляду на все інше я був би за те, якби ми з вами змогли оминати прямий конфлікт, гадаю, ви також. Та оскільки Фріда принесла мене в жертву помічникам, — тут К. зробив паузу, було чути, як у тиші за ковдрами схлипує Фріда, — то тепер ми мусимо з'ясувати ситуацію до кінця.

— Нечувано, — обурилася вчителька.

— Цілком з вами згоден, панно Гізо, — підтакнув учитель. — Вас, пане прислужнику, за таке шкідництво ми, ясна річ, відразу ж звільняємо, вибір покарання, яке ви неминуче отримуєте, я залишаю за собою. А зараз ви разом зі всіма своїми манелями негайно вимітайтесь звідси. Це для нас буде справжнім полегшенням, і урок нарешті зможе початися. Отож, миттю!

— Я не зрушуся з місця, — сказав К. — Ви — мій безпосередній начальник, але не ви призначили мене на цю посаду, це зробив пан сільський староста, і тільки його звільнення я вважатиму дійсним. А він дав мені цю роботу не для того, щоб я замерз разом з усіма своїми людьми під школою, а щоб уникнути необдуманих вчинків з мого боку, як ви самі сказали. Моє звільнення в запропонований вами спосіб цілком

суперечить його намірам; і так я вважатиму доти, поки не почую протилежного з його вуст. До речі, якщо я не виконаю вашого легковажного наказу, це й вам піде на користь.

— Отже, ви не виконаєте? — запитав учитель.

К. похитав головою на знак заперечення.

— Подумайте добре, — сказав учитель. — Ваші рішення не завжди найкращі; згадайте хоча б вчорашнє пообіддя, коли ви відмовилися відповідати на допиті.

— Чому ви зараз про це говорите? — запитав К.

— Тому що мені так хочеться, — відповів учитель. — Вос-танне повторюю: геть звідси!

Але коли й це не дало належного результату, вчитель підійшов до кафедри й тихо порадився з учителькою. Вона сказала щось про поліцію, але він відмовився од цієї пропозиції. Урешті вчитель сказав дітям перейти до іншого класу, де відбудеться спільний для всіх урок. Така зміна звичного режиму сподобалася учням, і кімната спорожніла під веселий сміх і галас дітлахів, учителі вийшли останніми. Гіза несла класний журнал, на якому розвалилася байдужа до всього кішка. Учитель з радістю залишив би кішку, але натяк на це вчителька рішуче відхилила, мотивуючи своє рішення жорстокістю К., тому через К. вчителю довелося терпіти ще й кішку. Напевно, саме це і вплинуло на останні сказані ним при виході слова:

— Панна вчителька змушена залишити цю кімнату разом із учнями, бо ви дозволяєте собі нахабно ігнорувати мій наказ про звільнення. А оскільки неможливо вимагати від юної дівчини, щоб вона проводила урок посеред брудної атмосфери вашого сімейного життя, ви залишитеся самі й отримаєте можливість робити все що завгодно, ніхто з порядних людей не заважатиме вам. Але це триватиме недовго, я обіцяю!

Після цих слів він зачинив двері.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Щойно всі вийшли з кімнати, К. сказав помічникам:

— Геть звідси!

Спантеличені цим несподіваним наказом, вони послухалися, але коли К. зачинив за ними двері, відразу ж спробували повернутися, скиглили під дверима й стукали.

— Ви звільнені! — крикнув К. — Я більше ніколи не візьму вас на службу.

Але помічники не збиралися так просто з цим змиритися і гримали у двері руками та ногами.

— Упусти нас, володарю! — кричали вони, ніби К. був сушею, а їм загрожувало загинути від повені. Але К. не відчував співчуття, він нетерпляче чекав, поки жажливий галас змусить учителя втрутитися. Так воно й трапилося.

— Упустіть своїх клятих помічників! — прокричав учитель.

— Я їх звільнив! — прокричав К. у відповідь.

Так він мимоволі продемонстрував учителеві, як виглядає, коли хтось має достатньо твердості не лише оголосити про звільнення, але й наполягти на своєму. Учитель спробував заспокоїти помічників, сказав, що їм треба просто зачекати, рано чи пізно К. змушений буде впустити їх назад. Після цього вчитель пішов. І можливо, далі було б тихо, якби К. не почав вигукувати помічникам через двері, що вони звільнені остаточно і немає ні найменшої надії на те, що вони зможуть коли-небудь повернутися. Помічники знову почали галасувати. Учитель повернувся, але більше не говорив з ними, а просто вигнав різкими на вулицю.

Помічники стояли під вікнами гімнастичного класу, тарбанили в шиби й кричали, хоча окремі слова неможливо було

розібрати. Але й там вони пробули недовго, бо в глибокому снігу важко було скакати, а цього вимагав їхній схвильований стан. Тому побігли до загорожі в садку, вилізли на кам'яний фундамент, звідки могли краще бачити кімнату, хоча й здалеку. Там вони бігали туди-сюди, тримаючись за загорожу, зупинялися й благально простягали до К. складені руки. Так продовжувалося досить довго, вони не зважали на марність своїх зусиль, були немов сліпі, здається, не припинили своїх спроб навіть після того, як К. закрив штори, щоб не бачити їх більше.

У кімнаті, де тепер запанувала напівтемрява, К. підійшов до брусів і подивився на Фріду. Вона піднялася, поправила зачіску, витерла сльози і мовчки заходилася варити каву. Хоча вона про все знала, К. поставив її до відома про звільнення помічників. Фріда кивнула. К. сидів за партою і спостерігав за її втомленими рухами. Її непомітне тіло завжди прикрашала свіжість і рішучість, а тепер ця краса зникла. Кілька днів життя з К. вистачило, щоб цього досягнути. Робота в кнайпі не була легкою, але, мабуть, більше підходила Фліді. Чи причиною цієї зміни був розрив із Кламмом? Близькість до Кламма робила її неймовірно спокусливою для К., він вирвав її собі, підкоряючись цій спокусі, а тепер вона зів'яла в його обіймах.

— Фрідо, — сказав К., і вона відставила вбік млинок для кави і сіла поряд за парту.

— Ти ображаєшся на мене? — запитала вона.

— Ні, — сказав К. — Мені здається, що ти не можеш інакше. Ти була задоволена життям у «Панському дворі». Мені треба було залишити тебе там.

— Так, — сказала Фріда. — Тобі треба було залишити мене там. Я не варта того, щоб жити з тобою. Звільнившись від мене, ти, напевно, зможеш досягнути всього, чого захо-

чеш. Через мене ти мусиш коритися тиранові-вчителю, погоджуватися на цю ганебну посаду, принижуватися і проситися на прийом у Кламма. Усе це для мене, але я тобі за це нічим не віддячую.

— Ні, — сказав К. і обняв її, щоб утішити. — Усе це дрібниці, які не принижують мене, та й зустрінися з Кламмом я хочу не лише через тебе. А скільки ти зробила для мене! Поки я не знав тебе, я блукав тут, мов сліпий. Ніхто не звертав на мене уваги, ті, до кого я звертався, намагалися якомога швидше від мене відкараскатися. А від людей, які пропонували мені притулок, я сам тікав, як від сімейства Варнави.

— Ти тікав від них? Це правда, коханий? — жваво вигукнула Фріда, а коли К. після паузи невпевнено промимрив «Так», знову поринула у втому. Але і в К. не було більше аргументів на користь того, що стосунки з Фрідою змінили його життя на краще. Він забрав руку з її плеча і трохи посидів мовчки поряд із нею, аж поки Фріда не заговорила; здавалося, його рука давала їй тепло, без якого тепер не обійтися.

— Я не витримаю тутешнього життя. Якщо ти хочеш бути зі мною, нам доведеться кудись виїхати, на південь Франції, до Іспанії.

— Я не можу виїхати, — сказав К. — Я прибув сюди, щоб тут залишитися. Я залишуся тут.

І продовжив, не помічаючи суперечливості власних слів:

— Що могло б мене примусити приїхати в цю нудну місцевість, окрім бажання залишитися тут? Але й ти хочеш тут залишитися, це ж твоя батьківщина, тобі не вистачає тільки Кламма, і це викликає в тебе відчай.

— Мені бракує Кламма? Та тут усе переповнено Кламмом, його забагато всюди, я хочу втекти звідси, щоб утекти від Кламма. Не Кламма мені бракує, а тебе, з тобою я хочу

поїхати звідси, бо тут не можу насититися тобою, тут усі нам заважають. Краще б із мене злетіла красива маска, і моє тіло стало потворним, щоб я могла спокійно жити біля тебе.

К. зрозумів із цього тільки одне.

— Ти ще досі підтримуєш стосунки з Кламмом? — запитав він. — Він кличе тебе?

— Я не знаю нічого про Кламма, я говорю зараз про інших, наприклад, про помічників.

— А, помічники! — здивовано сказав К. — Вони тебе переслідують?

— Ти не помітив? — запитала Фріда.

— Ні, — сказав К. і марно намагався пригадати якісь подробиці. — Це правда, що ці хлопці нав'язливі та хтиві, але я не зауважив, щоб вони насмілювалися чіплятися до тебе.

— Ні? — здивувалася Фріда. — Ти не помітив, що їх неможливо було вигнати з нашої кімнати в заїзді «Біля мосту», не помітив, як вони заздрили нашим стосункам, як один із них ліг на моє місце на сіннику і як вони свідчили вчителеві проти тебе, щоб позбутися тебе і залишитися зі мною? Усього цього ти не помітив?

К. мовчки подивився на Фріду й не відповів. Її скарги на помічників були справедливими, але все це можна було потрактувати й набагато невинніше, враховуючи, як смішно, по-дитинному, легковажно й невиважено вони себе поводити. А хіба не суперечило цьому звинуваченню їхнє постійне намагання супроводжувати К. всюди замість того, щоб залишатися з Фрідою? К. сказав про свої думки Фріді.

— Облуда, — сказала Фріда. — Ти не збагнув? Тоді чому ти їх вигнав, якщо не через це?

Вона підійшла до вікна, відсунула штору, визирнула й поклікала до себе К. Помічники й далі були на вулиці, біля

загорожі саду, і хоча вони виглядали вже дуже втомленими, все одно продовжували час від часу благально піднімати руки догори, збираючи всі сили і дивлячись на шкільні вікна. Один із них навіть зачепився плащем за гострий виступ загорожі, щоб не напружувати постійно руки, тримаючись.

— Бідні вони, бідні! — сказала Фріда.

— Чому я вигнав їх геть? — вигукнув К. — Насамперед через тебе.

— Через мене? — запитала Фріда, не відриваючи погляду від видовища за вікном.

— Через твоє надто поблажливе ставлення до них, — сказав К. — Ти пробачала їм усі витівки, сміялася над ними, гладила їх по голові, постійно їх жаліла. І зараз ти також кажеш: «Бідні вони, бідні!» Та й останній випадок, коли тобі не шкода було пожертвувати мною тільки для того, щоб урятувати їх від різок.

— Саме про це я й говорю. Це робить мене такою нещасною, стоїть між нами. Я не уявляю собі більшого щастя, ніж бути з тобою завжди і всюди, вічно бути з тобою. Я мрію тільки про те, щоб на землі знайшовся спокійний куточок для нашого кохання, але його не існує, ні в Селі, ні десь в іншому місці, тому я уявляю собі могилу, глибоку й тісну, в якій ми міцно обіймаємо одне одного, стискаємо до болю, я ховаю своє обличчя в тебе на грудях, ти своє — у мене, і ніхто нас більше не побачить. А тут — ти тільки поглянь на помічників! Вони не до тебе складають так благально руки, а до мене.

— Але не я, — сказав К., — визираю до них із вікна, а ти.

— Так, звичайно, я, — майже люто промовила Фріда. — Саме про це я й говорю. Якби не це, то чому б мене мало обходити, що вони за мною бігають, навіть якщо їх підіслав сам Кламм?

— Підіслані Кламмом? — повторив К., це припущення здивувало його, хоча й виглядало переконливо.

— Звичайно, підіслані Кламмом, — відповіла Фріда. — Навіть якщо це справді так, вони все одно ще пустотливі діти, і їх потрібно вчити різками. Які вони гидкі й чорнопикі! Як жахливо виглядає їхня дитинна і блазеньська поведінка, тоді як обличчя в них дорослі, вони навіть можуть здатися студентами! Ти думаєш, я не бачу цього всього? Я соромлюся їх. Але в цьому й полягає проблема: вони мене не відштовхують, я соромлюся їх. Мені хочеться постійно дивитися на них. Коли треба ображатися на них, я сміюся. А коли їх варто відшмагати, я гладжу їх по головах. І коли я лежу поряд із тобою вночі, не можу спати й дивлюся через тебе в їхній куток, як один загорнувся в ковдру й спить, а інший стоїть на колінах перед пічкою й розпалює вогонь, я нахиляюся, ризикуючи розбудити тебе. І злякалась я зовсім не кішки, я знаю котів, а поки працювала в шинку, звикла спати на ходу, коли мене постійно смикають, не кішка мене злякала, я сама себе злякала. І для цього не потрібно кішки, найменший звук примушує мене здригатися. У якийсь момент я просто злякалась, що ти прокинешся і все закінчиться, тоді я підскочила, запалила свічку, щоб ти швидше прокинувся і захистив мене.

— Я нічого не знав про все це, — сказав К. — Тільки підозрював щось і тому вигнав їх, але нарешті їх більше немає, і, можливо, тепер усе буде добре.

— Так, нарешті їх більше немає, — повторила Фріда, але її обличчя виражало муку, а не радість. — Тільки ми не знаємо, хто вони такі. Я жартوما придумала собі, що їх підіслав Кламм, але, можливо, вони справді звідти. Їхні тупуваті, але з блиском очі нагадують мені очі Кламма, саме так, це погляд Кламма, який дивиться часом на мене з їхніх очей. А недо-

бре це тому, що я соромлюся їх, як я вже сказала. І це ще не найгірше. Я знаю, що таку поведінку інших людей я вважала б дурнуватою, і вона відштовхувала б мене, але з ними все інакше. На їхні дурощі я дивлюся з повагою й захопленням. Але якщо їх підіслав Кламм, то хто зможе нас від них звільнити; і чи це було б добре для нас позбутися їх? У такому випадку хіба не було б краще, якби ти швиденько покликав їх назад і був би щасливий, що вони погодилися повернутися?

— Ти хочеш, щоб я пустив їх назад? — запитав К.

— Ні, ні, — відповіла Фріда. — Цього я хочу найменше. Дивитися на них, на те, як вони прибіжать сюди, радітимуть, що знову мене бачать, стрибатимуть, як діти, і простягатимуть руки, як дорослі чоловіки, цього всього я можу не витримати. Але щойно я подумаю про те, що ти можеш закрити Кламмові доступ до себе, якщо справді виженеш їх, мені хочеться з усіх сил застерегти тебе від можливих наслідків такого вчинку. Тоді я хочу, щоб ти впустив їх назад. Тому, К., клич їх сюди і якомога швидше! Я опиратимуся, доки зможу. Якщо я програю, цьому вже не зарадиш, але навіть тоді в мене залишиться усвідомлення, що все це задля тебе.

— Ти тільки переконуєш мене в правильності рішення, яке я прийняв щодо помічників, — сказав К. — Вони ніколи не повернуться з моєї доброї волі. Я зміг вигнати їх, і це доводить, що за певних обставин можна дати раду навіть із ними, а заодно й те, що вони не мають нічого спільного з Кламмом. Учора я отримав від Кламма листа, з якого видно, що він цілком неправильно поінформований про помічників, а звідси знову ж таки випливає, що він до них цілком байдужий, бо в іншому випадку міг би дістати про них точнішу інформацію. А те, що ти бачиш у них Кламма, нічого не означає, бо ти перебуваєш під впливом господині заїзду «Біля мосту» і бачиш Кламма

всюди. Ти все ще коханка Кламма, а не моя дружина. Часом мені від цього стає дуже сумно, так ніби я все втратив. Я почувую себе, мов щойно прибув до Села, але не сповнений надій і планів, як тоді, а з усвідомленням, що на мене чекатимуть самі розчарування і я змушений буду витримати їх одне за одним, аж до найгіршого. Але так буває лише інколи, — додав К. з усмішкою, побачивши, як вона засмутилася від його слів. — І загалом свідчить про непогану річ, а саме про те, що ти дуже важлива для мене. І якщо ти закликаєш мене зараз обирати між тобою й помічниками, то помічники вже програли. Що за думка — вибирати між тобою й помічниками! Я хочу нарешті остаточно їх позбутися, не думати й не говорити про них. Зрештою, можливо, наша з тобою раптова слабкість пов'язана з тим, що ми досі не снідали?

— Можливо, — погодилася Фріда, втомлено посміхнулася і взялася за роботу.

К. також узявся за мітлу.

Через якийсь час у двері тихо постукали.

— Варнава! — вигукнув К., кинув замітати і мерщій метнувся до дверей.

Фріда глянула на нього, злякана більше іменем, що прозвучало, ніж усім іншим. Тремтячими руками К. не відразу зміг відчинити старий замок.

— Уже відчиняю, — повторював він раз за разом замість того, щоб запитати, хто ж там насправді стукає.

А потім побачив, як у відчинені двері зайшов зовсім не Варнава, а маленький хлопчик, який уже одного разу намагався поговорити з К. Але в К. не було ні найменшого бажання згадувати про нього.

— Що тобі тут треба? — запитав він. — Урок проходить у сусідньому класі.

— Я прийшов звідти, — сказав хлопчик і спокійно подивився на К. своїми великими карими очима, виструнчився, витягнувши руки вздовж тіла.

— Тоді швидко кажи, що ти хотів, — сказав К. і нахилився трохи вперед, бо хлопчик говорив тихо.

— Можу я тобі допомогти? — запитав хлопчик.

— Він хоче нам допомогти, — сказав К. Фріді, а потім запитав хлопчика: — Як тебе звати?

— Ганс Брунсвік, — відповів хлопець. — Учень четвертого класу, син Отто Брунсвіка, шевця з вулиці Мадленґассе.

— Ти подивись, його звати Брунсвік, — сказав К. і глянув на гостя вже привітніше.

Коли вчителька залишила на руці К. криваві подряпини, це так обурило Ганса, що він вирішив стати на бік шкільного прислужника. Вислизнувши зараз із сусіднього класу, немов дезертир, Ганс наражався на небезпеку суворого покарання. Напевно, спонукали його насамперед хлоп'ячі уявлення про геройство. Відповідно до цього він поводив себе страшенно серйозно. Тільки на самому початку трохи соромився, але швидко звик до К. і до Фріди, а коли йому дали смачної гарячої кави, він став жвавішим і довірливішим, питав ретельно та наполегливо, ніби намагаючись якомога швидше дізнатися найважливіше, щоб мати змогу приймати рішення за К. і за Фріду. У ньому було щось владне, але це так природно сполучалося з дитячою невинністю, що виникало бажання з приємністю підкоритися йому. У кожному разі він зосередив на собі всю увагу, робота зупинилася, а сніданок затягнувся. Хлопець сидів за партою, К. — нагорі за кафедрою, поряд із ним у кріслі — Фріда, але здавалося, що вчитель — Ганс, він перевіряє й оцінює відповіді; ледь помітна посмішка м'яких губ натякала, що він усвідомлює — все це тільки гра, але тим

серйозніше він поведився, можливо, це зовсім не була по-смішка, а звичайне дитяче відчуття щастя, яке світилося на вустах. Пізніше Ганс зізнався, що вже бачив К. раніше, коли той заходив до Лаземана. К. зрадив цьому повідомленню.

— Ти бавився тоді в ногах жінки? — запитав К.

— Так, — сказав Ганс. — Це була моя мати.

І він розповів про свою матір, але без особливого бажання, тільки після наполегливих заохочень. Відразу стало видно, що він ще маленький хлопчик, у якому часом промовляє енергійний, мудрий і далекоглядний дорослий. Особливо коли він ставив запитання. Мабуть, таке враження виникало в передчутті майбутнього, або ж це була звичайна омана чуттів неспокійного й напруженого слухача. Але потім, без жодного переходу, дорослий перетворювався на школяра, який не розумів деяких питань, інші розумів неправильно, який із дитячою неухвагою до співрозмовника розмовляв надто тихо, хоча йому не раз робили зауваження; і зрештою, замість відповіді на деякі суттєві запитання просто вперто мовчав, зовсім цього не соромлячись, а це ніколи не зміг би зробити дорослий. Загалом здавалося, ніби він вважав, що питати дозволено тільки йому, а коли питають інші, то порушують якісь неписані правила і марно витрачають час. Замість відповіді він надовго замовкав і сидів тихо, випроставши спину, з опущеною головою і випнутою нижньою губою. Фріді це страшенно подобалося, тому вона часто ставила йому питання, сподіваючись, що вони примусять його застигнути в цій позі. Іноді це їй удавалося, але К. дратували такі моменти. Загалом від хлопця небагато можна було довідатися. Його мати хворіла, але яка це була хвороба, залишалось незрозумілим. Дитина, яку пані Брунsvік тримала на колінах, була сестрою Ганса на ім'я Фріда (те, що так само звали жінку, яка

ставила питання, не сподобалося Гансові). Вони живуть в селі, але не в Лаземана, туди зайшли просто в гості, щоб помитися, бо Лаземан має великі ночви, купатися і бризка-тися в яких дуже подобається малим дітям, до яких Ганс уже не належить. Про батька Ганс говорив із повагою або з остра-хом, але тільки тоді, коли одночасно згадував і про матір. Очевидно, порівняно з матір'ю, батько для нього важив небагато. Загалом усі питання, що стосувалися сімейного жит-тя, залишилися без відповіді, хоч би як наполегливо про це розпитували. Про батькове ремесло пощастило довідатися тільки те, що він найкращий швець в околиці, ніхто не може з ним зрівнятися, Ганс часто повторював це і у відповідь на інші запитання. Брунсвік інколи дає замовлення іншим шев-цям, як, наприклад, батькові Варнави. Останнє — це заслуга виключно доброго серця Брунсвіка, про що Ганс повідомив, гордо піднявши голову. Це спонукало Фріду зістрибнути до нього вниз і поцілувати. На питання про те, чи побував він уже в Замку, Ганс відповів тільки після кількох перепитувань і відповідь була негативною. На аналогічне питання стосовно своєї матері він узагалі не відповів. Урешті К. втомився; йому теж здалося безглуздим випитувати Ганса, в цьому хлопець мав рацію, крім того було щось не надто пристойне в нама-ганні вивідати через невинну дитину подробиці сімейного життя, ще більш ганебною була невдача, яка спіткала К. в цьому розпитуванні. А коли в кінці К. поцікавився в Ганса, яку саме допомогу той хотів запропонувати, то не здивував-ся, почувши, що хлопчик хотів допомогти з роботою в школі, щоб К. не так часто сварився з учителями. К. пояснив йому, що немає потреби в такій допомозі, бо вчитель і вчителька мають вроджену потребу сваритися, тому уникнути цього не можна, навіть якщо все виконувати ідеально. А сама робота

неважка, сьогодні вони не встигли з нею цілком випадково. Зрештою, сварки з учителями не справляють на К. такого сильного враження, як на хлопця, К. ставиться до цього досить байдуже і майже не зважає, а незабаром сподівається навчитися взагалі уникати сутичок. Оскільки йдеться тільки про допомогу в боротьбі з учителем, то вони дуже дякують Гансові, а тепер йому час іти, будемо сподіватися, що хлопця за цей вчинок не покарають. К. тільки натякнув на те, що запропонована Гансом допомога в боротьбі з учителем не потрібна, питання ж про підтримку в чомусь іншому зовсім не наголошувалося, а залишилося відкритим, та хлопчик усе добре зрозумів і запитав, чи К. часом не потребує іншої допомоги, Ганс радо прислужився б йому, а якщо справа йому не під силу, то можна попросити маму, і тоді все точно вдасться. Коли в батька якісь проблеми, він також звертається до матері. А мати вже одного разу питала про К. Сама вона рідко виходить з дому, тоді вона цілком випадково опинилася в Лаземана. Сам же Ганс часто бавиться із дітьми Лаземана, й одного разу мати запитала його, чи часом знову не приходив землемір. Але маму не можна зайвий раз хвилювати, бо вона слабка і втомлена, тому він просто сказав, що не бачив там землеміра, і більше про це не згадували. Але коли він побачив його тут, у школі, то вирішив заговорити з ним, щоб потім розповісти про все матері. Бо мама найбільше любить, коли її бажання виконуються без додаткових нагадувань. К. трохи подумав і сказав, що йому не потрібна ніяка допомога, він має все необхідне, але з боку Ганса дуже люб'язно пропонувати свої послуги, К. дякує за добрі наміри, можливо, пізніше він справді чогось потребуватиме, тоді звернеться до Ганса, адреса в нього є. Але наразі К., можливо, сам міг би чимось допомогти. Йому дуже прикро, що мати Ганса така

хвора, і, напевно, ніхто тут не розуміється на її хворобі, а в таких запущених випадках часто трапляються важкі ускладнення, навіть якщо хвороба на початку й виглядала звичайною. К. трохи знається на медицині, але найважливіше те, що має досвід у догляді за хворими. Часто він допомагав навіть у тих випадках, коли лікарі виявлялися безсилими. Удома за такі лікувальні здібності його називали «гірким зіллям». У кожному разі, він хотів би побачити матір Ганса й поговорити з нею. Можливо, він зможе дати корисну пораду, він радий зробити це хоча б задля Ганса. Очі хлопчика спершу засвітилися від такої пропозиції, що спонукало К. наполягати сильніше. Але це не дало ніякого результату, й у відповідь на численні запитання Ганс досить спокійно відповів, що до матері не можна заходити нікому чужому, бо вона повинна берегти себе; хоча тоді, попереднього разу, К. майже не розмовляв із нею, після того вона провела кілька днів у ліжку, і це трапляється з нею досить часто. А батько дуже розлютився тоді на К., і він точно більше не дозволить, щоб К. приходив до матері. Батько навіть збирався тоді розшукати К. і покарати за таку поведінку, але мати змогла стримати його. Та мати й сама не хоче ні з ким розмовляти, а її питання про К. зовсім не означало винятку з правил. Радше навпаки, саме в його випадку вона могла би висловити охоту побачитися з К., коли питала про нього, але не зробила цього, чим підтвердила своє небажання. Вона хотіла тільки почути про К., а не говорити з ним. Зрештою, причина її мук — зовсім не хвороба, і вона сама знає цю причину, а часом навіть натякає на неї: найбільш імовірно, що їй дуже шкодить тутешнє повітря. Та їхати звідси вона не збирається через батька й дітей, тим більше, що зараз їй уже краще, ніж було раніше. Це було все, про що К. довідався, причому винахідливість Ганса сут-

тево зростала, коли він хотів захистити власну матір від К., якому нібито збирався допомагати. Зі шляхетною метою втримати К. подалі від матері він навіть заперечив деякі власні попередні висловлювання, наприклад, стосовно хвороби. Але попри це К. бачив, що Ганс і далі ставиться до нього добре, просто коли йшлося про його матір, він забував про все інше і в кожному бачив ворога. Зараз таким ворогом став К., але ним міг стати й батько. К. вирішив спробувати досягнути цього і сказав, що з боку батька, безумовно, дуже правильно захищати свою дружину від хвилювань. І якби К. був хоча б трохи в курсі справи, він ніколи б не наважився заговорити з матір'ю Ганса, тому хоча б зараз просить вибачитися за нього перед домашніми. Але К. не зовсім розуміє, чому батько не дасть матері можливості одужати, трохи побути на іншому повітрі, якщо причина хвороби така однозначна, як стверджує Ганс. Саме батько стримує матір від поїздки, бо вона не їде через нього та дітей, але ж дітей вона могла б узяти з собою. Крім того, не обов'язково їхати надовго або десь далеко, вже на Замковій горі повітря цілком інше. А витрати на таку поїздку не повинні лякати батька, якщо він найкращий швець у селі, крім того, в нього чи в матері напевно є знайомі в Замку, які радо запросять погостювати. Чому ж батько не відпускає матір? Не варто легковажити з такою хворобою; К. бачив мати Ганса лише коротко, але її блідість і слабкість такі помітні, що він не стримався й заговорив із нею. Уже тоді він здивувався, що хвору жінку примушують сидіти в кімнаті з важким повітрям, де стоять випари від прання й загального миття, а її чоловік не стишує свого голосу під час розмови. Можливо, батько Ганса не знає всіх небезпек такої хвороби. Навіть якщо стан матері останнім часом трохи покращився, це ні про що не свідчить, адже хвороба мінлива. Якщо її вчас-

но не перемогти, вона рано чи пізно візьметься за хворого з новою силою і тоді вже ніщо не допоможе. Коли К. не може порозмовляти з матір'ю Ганса, можливо, йому варто було б поговорити з батьком і звернути увагу на всі ці речі.

Ганс уважно вислухав усе, частину зрозумів, решту відчув, особливо небезпеку від незрозумілих для себе речей. Але попри це відповів, що і з батьком К. не може поговорити, бо Брунсвік настроений проти К. і, напевно, поводитиметься так само, як учитель. Про К. хлопець говорив із несміливою усмішкою, про батька із сумом та гіркотою. Але потім додав, що, можливо, К. таки вдасться поговорити з матір'ю, але так, щоб батько ні про що не довідався. Потім Ганс хвилюк подумав із застиглим поглядом, цієї миті він був схожий на жінку, яка збирається зробити щось недозволене й шукає можливості уникнути покарання. Потім сказав, що можна буде спробувати післязавтра, батько піде ввечері до «Панського двору», де в нього призначені зустрічі, а Ганс увечері відведе К. до матері. Ясна річ, якщо вона погодиться, а це досить малоймовірно. Вона ніколи не робить нічого проти волі батька і слухається його навіть у тих випадках, коли й Ганс усвідомлює, що це нерозумно. Насправді Ганс очікував від К. допомоги в боротьбі проти власного батька. Здавалося, ніби він сам себе обманював, сподіваючись, що пропонує К. свою допомогу, а на ділі хотів розвідати, чи не здатен часом цей чужинець, про якого згадувала мати, допомогти йому, бо серед звичного оточення ніхто не міг надати такої допомоги. Хлопець був неймовірно замкнутим, майже підступним, хоча й несвідомо. Це не виявлялося в тому, що він говорив досі, і в тому, як з'явився тут; помітно стало лише після кількох випадкових або ж випитаних зізнань. І от він уже в довгих розмовах із К. міркує над тим, які труднощі доведеться подо-

лати. Та попри всі старання хлопчика, труднощі ці виглядали майже непереборними. У полоні власних думок, але все ще шукаючи допомоги, він не відводив од К. погляду, його очі неспокійно бігали. Він не може нічого сказати матері до відходу батька, бо той відразу довідається і все зіпсує, отже, починати розмову потрібно вже тоді, коли батька не буде вдома. Але навіть цієї миті не можна заводити її раптово й несподівано з огляду на важкий стан матері, а лише дочекавшись відповідного моменту та не поспішаючи, бо Гансові потрібно буде випросити її згоду, перш ніж іти за К. Та хіба тоді вже не буде надто пізно з огляду на те, що батько може незабаром повернутися? Ні, це все-таки неможливо. Але К. заперечив хлопцеві. Не потрібно боятися того, що не вистачить часу, достатньо буде короткого візиту й недовгої розмови, крім того, Ганс не мусить іти за К. Той заховається десь недалеко від їхнього дому і швидко прийде, коли Ганс подасть йому знак. Але тут хлопець знову відчув загрозу для своєї матері, це відчуття стримувало його в усьому, і він різко заперечив, — К. не може чекати біля їхнього дому, не може навіть вирушити в дорогу без відома й згоди матері, в таку таємну змову з К. Ганс не має права вступати. Він повинен привести К. зі школи, але не раніше, ніж мати знатиме про це й дасть згоду. К. змушений був визнати, що в такому разі це й справді небезпечно, бо батько Ганса може застати К. в себе вдома. А навіть якщо цього не трапиться, то мати не дозволить К. прийти від страху перед такою ймовірністю; тому все буде зіпсовано через батька. На це заперечував уже Ганс, і суперечка тривала далі.

К. вже давно покликав Ганса з парти до себе на кафедру, посадив на коліна і час від часу заспокійливо гладив по голові. І ця близькість сприяла налагодженню розуміння між ними, хоча Ганс і впирався. Урешті зійшлися на тому, що

насамперед Ганс скаже матері всю правду, а для того, щоб полегшити їй згоду, додасть, що К. хотів би порозмовляти і з Брунсвіком, але не про матір, а у своїх власних справах. Це відповідало дійсності, бо К. згадав, що Брунсвік, хоча й був небезпечним та злим чоловіком, не міг належати до його ворогів, бо, згідно зі словами старости, очолював тих, хто виступав за виклик у Село землеміра, навіть якщо ними і керували політичні мотиви. Отже, прибуття К. до Села повинно було втішити Брунсвіка. Хоча тоді незрозуміло, чому він так роздратовано поведив себе під час знайомства й чому ненавидить К., як стверджує Ганс. Брунсвік міг почувати образу за те, що К. не звернувся за допомогою до нього відразу ж по приїзді, або ж причиною стало якесь інше непорозуміння, що його можна буде залагодити в розмові. І тоді Брунсвік стане помічником К. у боротьбі з учителем чи навіть зі старостою, а також із усім цим бюрократичним обманом, інакше це не назвеш, за допомогою якого староста і вчитель не давали К. можливості сконтактуватися з канцелярією Замку та примушували працювати шкільним прислужником. Тоді можна буде викрити все це шахрайство. І якщо справа вже доходила до відкритого протистояння між Брунсвіком і старостою через К., то Брунсвік мав би бути зацікавлений перетягти К. на свій бік. К. стане частим гостем у хаті шевця і зможе використовувати засоби влади, які є в диспозиції Брунсвіка, і все всупереч старості. Хто знає, як далеко він зможе дійти завдяки цьому. Він зможе постійно перебувати поряд із дружиною Брунсвіка, — з такими мріями бавився К., а вони з ним, поки Ганс, хвилюючись за свою матір, стурбовано спостерігав за мовчанням К., як стежать за кожним рухом лікаря, що поринув у роздуми біля ложа важкохворого. Ганс погодився на те, що К. розмовлятиме з батьком про посаду землеміра,

погодився тільки з метою в такий спосіб захистити матір від батька, а крім того, до цього дійшло б лише в крайньому разі, чого, слід сподіватися, не трапиться. Ганс запитав, як К. збирається пояснити батькові таку пізню годину для візиту. К. запропонував відповідь, що знехтувати правилами доброго тону його примусив раптовий розпач від жахливої роботи в школі та поведінка вчителя. Хлопець задовольнився таким поясненням, хоча й не надто охоче.

Тепер усе було сплановано, принаймні наскільки можливо було щось передбачити, і вдале завершення справи щонайменше не виглядало цілковито неймовірним. Ганс поживався, звільнений від тягаря важких думок, знову почав поводитися по-дитячому, ще трохи порозмовляв із господарями, спершу з К., далі з Фрідою, яка довго сиділа поряд із ними в полоні якихось власних думок, а тепер знову включилася в розмову. Вона запитала Ганса, ким він хоче стати. Той недовго думав і сказав, що хоче стати таким самим, як К., але причини такого рішення пояснити не зміг. Коли його запитали, чи хоче він стати шкільним прислужником, хлопець відповів категоричним запереченням. Подальші питання прояснили шлях, який привів його до такого бажання. Теперішньому становищу К. було важко позаздрити, радше навпаки, все виглядало сумно й жалюгідно, це Ганс розумів. І щоб збагнути це, йому навіть не потрібно було порівнювати К. з іншими людьми. Він сам хотів би захистити матір від поглядів та слів К. Але попри це він прийшов до К., попросив його про допомогу й був щасливий, коли К. погодився. Хлопець спостерігав щось подібне і в поведінці інших людей, а крім того, про К. питала мати. Із цих суперечливих вражень у Ганса визріло переконання, що хоча зараз К. й опинився дуже низько, в жалюгідному становищі, та в майбутньому,

наразі навіть важко уявити, наскільки далекому майбутньому, К. все-таки підніметься вище за всіх. І саме ця недоступна відстань до миті тріумфу, а також переможний процес його досягнення, який був іще попереду, приваблювали Ганса, за таку нагороду він готовий був прийняти теперішнього К. Особлива дитячість і в той же час мудрість цього бажання полягала в тому, що Ганс дивився на К. згори вниз, як на молодшого, чиє майбутнє триватиме значно довше, ніж його власне, майбутнє малого хлопця. Він говорив про це, відповідаючи на запитання Фріди, з якоюсь майже сумною серйозністю. Згодом К. зміг пожвавити його й вивести з цього сумного настрою. К. сказав, що знає, чому Ганс йому заздрить. Ідеться про красивий різьблений ціпок на столі, з яким хлопець розсіяно бавився впродовж розмови. Але К. вміє робити такі ціпки, і якщо вони зможуть здійснити свій план, він зробить Гансові ще кращий. Зараз вже не було до кінця ясно, чи хлопець справді має на увазі ціпок, так він зрадів обіцянці й весело попрощався, міцно потиснувши руку К. зі словами: «Отже, до післязавтра».

Ганс дуже вчасно встиг піти, бо незабаром після цього вчитель шарпнув за двері, побачив, що К. та Фріда спокійно сидять за столом, і закричав:

— Вибачте, що потурбував! Але скажіть, будь ласка, коли тут нарешті буде прибрано? Ми сидимо там, як оселедці в бочці, від цього страждає навчальний процес, а ви тут порозвалювалися у величезному гімнастичному залі. А щоб мати ще більше місця, вигнали помічників! Хоча б зараз уставайте й починайте рухатися!

Потім звернувся до К.:

— А ти збігай за моїм другим сніданком до заїзду «Біла мосту»!

Усе це він прокричав розлючено, але самі слова були відносно мирними, навіть грубе «ти». К. миттю підхопився виконувати наказ, але, щоб трохи подратувати вчителя, сказав:

— Мене ж звільнено.

— Звільнено чи не звільнено, а сніданок мусиш принести, — відрубав учитель.

— Звільнено чи не звільнено? Я б усе-таки хотів дізнатися, — наполягав К.

— Що ти мелеш? — сказав учитель. — Ти ж не погодився на звільнення.

— Цього достатньо, щоб відмінити його? — запитав К.

— Для мене недостатньо, — відповів учитель. — Можеш повірити мені, а ще більше сільському старості, хоч як це дивно. А тепер біжи, бо інакше справді вилетиш звідси.

К. був задоволений, здається, вчитель за цей час порозмовляв зі старостою, або не розмовляв, а тільки спробував уявити собі, якої той буде думки про звільнення, і ця думка виявилася на користь К. Землемір заквапився принести сніданок, але вчитель ще раз викликав його назад, уже з коридору. Можливо, хотів випробувати, чи послухається К., щоб зробити для себе висновки на майбутнє, а може, йому просто захотілося ще трохи покомандувати та поспостерігати за тим, як К. бігатиме туди-сюди, виконуючи його розпорядження, неначе кельнер. Зі свого боку К. усвідомлював, що надмірна покірність перетворить його на раба і хлопчика для биття. Але не хотів заходити занадто далеко у випробовуванні нервів учителя, бо навіть за умови, що звільнити його не можуть, а це вже доведено, зробити його існування в школі нестерпним учителеві нескладно. Але саме зараз К. тримався за цю посаду більше, ніж раніше. Розмова з Гансом вселила в нього нові, хоча, треба визнати, достатньо малоїмовірні,

можливо, і зовсім безпідставні, та все-таки надії, про які він уже не міг забути; вони навіть затьмарили сподівання на Варнаву. І якщо він хотів утілити ці надії в життя, йому доведеться відмовитися од усього іншого, присвятити всі свої сили досягненню тільки цієї мети, забути про їжу, житло, сільську владу, навіть про Фріду. Хоча в принципі йшлося тільки про Фріду, решта цікавило його, якщо мало стосунок до неї. Тому він був змушений триматися за цю посаду, що хоч якось забезпечувала Фріду, а також терпіти від учителя більше, ніж здатен був витримати за інших обставин. Усе це не було аж надто болючим і входило в перелік звичайних життєвих неприємностей. Це дрібниця порівняно з тим, до чого К. прагнув, а він прибув сюди не для того, щоб провести решту життя в пошані та спокої.

Тому він спокійно відреагував на змінений наказ учителя і з тією ж готовністю, з якою збирався бігти до шинку за сніданком, узявся спершу прибирати кімнату, щоб учні та вчителька могли сюди перейти. Але прибирання мало відбуватися дуже швидко, бо після того К. повинен побігти за сніданком, адже вчителя мучили голод і спрага. К. запевнив, що миттю все зробить. Учитель ще кілька хвилин спостерігав, як К. квапливо прибирає постіль, пересуває гімнастичні приладдя, замітає, а Фріда мие і тре кафедру. Цей поквап сподобався вчителеві; він сказав, що під дверима лежить велика купа дров, — вирішив, мабуть, не пускати К. більше до комори, — і пішов геть, до учнів, нахваляючись, що незабаром повернеться й перевірить результат.

Якийсь час вони мовчки працювали, потім Фріда запитала, чому К. раптом став таким слухняним. Цим питанням вона хотіла висловити співчуття й занепокоєння, але К. подумав, що Фліді майже не вдається виконувати свою обіцянку

й захищати його від злісних нападок і наказів учителя, тому сказав, що просто виконує свою роботу, раз уже погодився стати шкільним прислужником. Знову запанувала тиша, а потім К. пригадав собі, що Фріда вже довгий час перебуває в полоні якихось невеселих думок, особливо під час бесіди з Гансом. Тому тепер, закінчивши перетягувати дрова до класу, прямо запитав, що саме так її турбує. Вона відповіла, повільно звівши на нього очі, що нічого конкретного, просто вона думає про господиню і правдивість деяких її слів. Лише після того, як К. наполіг, вона розповіла детальніше, при цьому продовжувала працювати з перебільшеною старанністю, хоча робота майже не просувалася вперед, здавалося, вона просто уникала необхідності дивитися на К. Фріда зізналася, що на початку розмови з Гансом слухала досить неухважно, але кілька фраз К. злякали її і вона почала глибше вникати у зміст його слів. З тієї миті вона чула в цих словах тільки підтвердження застережень господині, в правдивість яких вона ніколи не хотіла вірити. К. не зворушила, а роздратовувала неконкретність її слів, плаксива та жаліслива інтонація, а насамперед те, що в його життя знову втручається шинкарка, нехай навіть у спогадах, бо в реальності вона досі не могла досягнути успіху. Він кинув дрова на землю, сів зверху і зажадав повної ясності.

— Досить часто, — почала Фріда, — з самого початку господиня намагалася примусити мене сумніватися в тобі. Вона зовсім не звинувачувала тебе в брехні, навпаки, казала, що ти по-дитячому відвертий, але так відрізняєшся від нас усіх, що ми не можемо повірити у твою відвертість. Хоча якщо нас вчасно не порятує добра подруга, ми рано чи пізно здобудемо гіркий досвід і змусимо себе вірити тобі. Навіть господиня, яка бачить людей наскрізь, не могла інакше. Але після остан-

ньої розмови з тобою, — я тільки повторюю її роздратовані слова, — вона вивела тебе на чисту воду, і тепер ти більше не зможеш обдурити її, навіть якщо ти дуже старанно приховуватимеш свої наміри. Але ти нічого не приховуєш, — це вона повторювала постійно, а потім сказала ще: спробуй примусити себе при наступній нагоді послухати його по-справжньому, не поверхово, а уважно вслухатися в його слова. Вона зробила це і зрозуміла наступне: ти почав під'їжджати до мене, — вона вжила саме цей не надто шанобливий зворот, — тільки через те, що я випадково опинилася на твоєму шляху, видалася тобі достатньо симпатичною, а окрім того ти помилково вважаєш, що будь-яка дівчина за шинквасом може стати легкою здобиччю для кожного відвідувача, достатньо йому простягнути до неї руки. А ще ти з якихось незрозумілих міркувань прагнув, як дізналася згодом господарка від господаря «Панського двору», переночувати саме там, а здійснити це без моєї допомоги було неможливо. Цього було досить, аби стати моїм коханцем тієї ночі; але для того, щоб наші стосунки пішли далі, в них мало з'явитися щось «більше», і цим «більшим» став Кламм. Шинкарка стверджує, що не знає, чого ти хочеш від Кламма, але вона вважає, що ти добивався зустрічі з ним так само наполегливо, як зараз, ще й до того, як познайомився зі мною. Різниця полягала лише в тому, що раніше твої спроби були приречені на поразку, тоді як тепер ти вважаєш, що завдяки мені знайшов надійний спосіб досягнути мети, і це вивищує тебе з-посеред інших. Тому сьогодні я дуже злякалася, щоправда, тільки на мить і без особливих для цього підстав, коли ти сказав, що поки не познайомився зі мною, блукав тут, немов сліпий. Ті ж слова сказала мені господиня, вона також вважає, що ти знайшов свою мету тільки після того, як познайомився зі мною. Це

трапилося тому, що в мені ти сподівався завоювати коханку Кламма і завдяки цьому ніби отримати цінну заставу, за яку можна загнути непогану ціну. Домовитися з Кламмом про цю ціну — ось твоя єдина мета. Оскільки для тебе головне винагорода, а не я сама, ти ладен піти на будь-які поступки, але тільки не щодо ціни, тут ти не поступишся ні на крок. Тому тобі байдуже, що я втратила роботу в «Панському дворі», байдуже, що мене вигнали із заїзду «Біля мосту», байдуже, що я мушу виконувати важку роботу в школі. У тебе немає ніжності для мене, ти навіть часу для мене не знаходиш, залишаєш мене помічникам, не відчуваєш ревностів, моя єдина цінність у твоїх очах — те, що я була коханкою Кламма. І ти наївно намагаєшся примусити мене не забути Кламма, щоб я не надто пручалася, коли настане вирішальна мить. Ти борешся з шинкаркою, бо вважаєш, що тільки вона здатна забрати мене в тебе, ти довів вашу сварку до апогею, аби бути змушеним піти разом зі мною з її заїзду. А в тому, що я залишуся твоєю власністю за будь-яких обставин, ти не маєш жодного сумніву. Зустріч із Кламмом ти уявляєш собі як ділову розмову на рівних. Ураховуєш усі можливості. Якщо пощастить досягнути домовленості, ти будеш готовий на все. Захоче Кламм повернути мене — віддаси, захоче він, щоб ти залишився зі мною, — залишишся, а захоче, щоб ти мене вигнав, — виженеш. Але ти готовий і ламати комедію; буде тобі вигідно, вдаватимеш кохання до мене, спробуєш подолати байдужість Кламма до мене власним приниженням і присоромити його фактом, що така нікчемна особа, як ти, посіла його місце. Або ж передаватимеш йому мої освідчення в коханні, які я справді робила, і запропонуєш йому знову взяти мене собі, ясна річ, за певну винагороду. А якщо все це не допоможе, просто жебракуватимеш від імені подружжя К.

А якщо після цього всього, вважає господиня, ти побачиш, що помилився у своїх припущеннях, у своїх сподіваннях, своїх уявленнях про Кламма, про його стосунки зі мною, тоді для мене почнеться найважче, бо саме тоді я опинюся цілком у твоїй владі. Я стану єдиним, що в тебе є, від чого ти залежиш і що одночасно виявилось позбавленим вартості. Тому ти ставитимешся до мене відповідно, бо ж не почуватимеш до мене нічого, окрім того, що я — твоя власність.

К. стиснув губи й напружено слухав, дрова покотилися з-під нього, він цього майже не зауважив. Потім піднявся, взяв Фрідину руку, вона майже не пручалася, і сказав:

— У твоїй розповіді я майже не відрізняв твою позицію від того, що вважає господиня.

— Це була тільки її позиція, — відповіла Фріда. — Я слухала все, що вона каже, бо захоплююся нею, але вперше в житті я була з нею цілком не згодна. Усе сказане нею видалося мені таким жалюгідним і далеким від того, що насправді є між нами. Ближчою до правди мені видавалася повна протилежність до сказаного нею. Я згадала той ранок після нашої першої ночі, коли ти стояв біля мене на колінах із таким поглядом, ніби все вже втрачено. І як потім справді все склалося так, що я, замість допомагати тобі, лише заважала. Через мене господиня стала твоїм ворогом, якого ти досі недооцінюєш. Через мене в тебе з'явилися серйозні проблеми, ти повинен був боротися за свою посаду, тебе спіткала невдача в розмові зі старостою, ти мав слухатися вчителя, терпіти помічників. І найгірше: через мене ти, можливо, образив Кламма. А те, що ти постійно намагався зустрітися з Кламмом, можливо, було тільки безсилою спробою помиритися з ним. І я говорю собі, що господиня, яка розуміється на цьому всьому значно краще за мене, тільки хотіла вберегти мене, щоб я не дорікала

собі надто сильно. Це було зроблено з найкращих міркувань, але марно. Моє кохання до тебе допомогло б мені подолати все, воно могло б допомогти і тобі просунутися вперед, але не тут, у Селі, а десь в іншому місці. Доказом його сили став твій порятунок від сім'ї Варнави.

— Отже, тоді ти так думала всупереч господині, — сказав К. — А що змінилося відтоді?

— Я не знаю, — сказала Фріда й подивилася на руку К., що тримала її руку. — Можливо, нічого не змінилося. Коли ти так близько від мене і так спокійно про це питаєш, мені здається, що нічого не змінилося. Але насправді, — вона забрала свою руку, сіла навпроти К. і заплакала, не закриваючи обличчя руками, її вкрите сльозами обличчя було відкритим для К., ніби плакала вона не через себе, а тому не мала що приховувати, ніби плакала вона через те, що К. її зрадив і тепер мусить спостерігати жалюгідне видовище її плачу, — насправді все помінялося відтоді, як я почула твою розмову з цим хлопчиком. Як невинно ти почав, питаючи про домашні справи, про те і се. Мені пригадалося, як ти вперше прийшов до шинку, такий привітний, відкритий і так подитячому жадібно ловив мій погляд. Цієї миті усе повторилося, і я захотіла, щоб господиня була поряд, почула тебе й спробувала залишитися при своїх поглядах. Але потім, не пам'ятаю, як саме це трапилося, я раптом усвідомила, з якою метою ти говориш із цим хлопчиком. Співчутливими словами ти завоював його довіру, яку не так легко завоювати, а потім почав усувати подальші перешкоди на шляху досягнення своєї мети, яку я все краще усвідомлювала. Цією метою була жінка. З твоїх нібито стурбованих її здоров'ям слів прозирало тільки намагання залагодити власні справи. Ти зрадив цю жінку ще до того, як завоював її. Я почула у твоїх словах не лише

своє минуле, але й майбутнє. Мені здалося, що біля мене сидить господиня і пояснює мені все, а я з усіх сил намагаюся відмахнутися від її слів, хоча ясно усвідомлюю безглуздість своїх намагань, а при цьому зраджували вже не мене, — мене вже навіть зраджувати не було змісту, — зраджували цю іншу жінку. І коли я наважилася й запитала Ганса, ким він збирається стати, він відповів, що хотів би бути, як ти, отже, він уже цілком належав тобі, і між нами з ним не було різниці, цього хлопчика використали тут, у класі, мене — там, у заїзді.

— Усе, — сказав К., який уже встиг звикнутися із докорами, — усе, що ти говориш, — до певної міри правда. Це не брехня, але все це дуже вороже. Це позиція мого ворога, господині, але якщо ти дотримуєшся тієї ж думки, мене це тішить. У кожному разі, все це повчально, від господині можна багато чого навчитися. Мені самому вона такого не говорила, хоча загалом не стримувала себе, напевно, довірила цю зброю тобі, сподіваючись, що ти застосуєш її проти мене в особливо важку чи вирішальну мить. Якщо я тебе використовую, то вона використовує не менше. Але подумай, Фрідо, припустимо, все було саме так, як стверджує господиня, але все це було б жахливо тільки в тому разі, якщо ти мене не кохаєш. Тоді, і тільки тоді все виглядало б так, що я завоював тебе лестощами і мав на меті потім гендлювати своєю здобиччю. Можливо, це й входило в мої плани, коли я під руку з Ольгою з'явився перед тобою, щоб викликати твоє співчуття. Господиня чомусь забула згадати це в списку моїх провин. А якщо все не так погано і не хижий звір тебе викрав, а ти сама пішла мені назустріч, як і я пішов назустріч тобі, то ми знайшли одне одного і в обіймах забули про все. Скажи, Фрідо, що тоді? Тоді це означає, що я займаюся не тільки своїми справами, а й твоїми, між ними немає різ-

ниці; а відмежовувати одне від другого може тільки ворог. Це стосується й Ганса. Коли ти говорила про розмову з цим хлопцем, то через власну вразливість сильно перебільшувала, бо наші з Гансом наміри якщо не зовсім збігаються, то, в кожному разі, перетинаються, між ними немає жодних суперечностей. Крім того, Ганс помітив і розбіжності в наших з тобою позиціях, ти недооцінюєш цього обережного маленького чоловічка, а навіть якби він нічого й не помітив, то від цього, я сподіваюся, ніхто не постраждає.

— Так важко в усьому розібратися, — сказала Фріда й зітхнула. — Звичайно, в мене не було недовіри до тебе. А якщо господиня навіяла мені щось подібне, я щасливо відкину це все і на колінах проситиму в тебе пробачення. Зрештою, я роблю це постійно, коли говорю злі слова. Щоправда, ти багато приховуєш від мене, приходиш і йдеш, я ніколи не знаю, звідки й куди. Коли Ганс постукав сюди, ти навіть вигукнув: «Варнава!». Краще б ти колись з такою любов'ю покликав мене, ніж тоді з незрозумілих для мене причин назвав це жахливе ім'я. Якщо ти мені не довіряєш, хіба можуть у мене не виникати якісь підозри? Тоді я залишаюся тільки під впливом шинкарки, слова якої підтверджує твоя поведінка. Звичайно, не в усьому, я не можу стверджувати, що вся твоя поведінка підтверджує її підозри. Хіба не задля мене ти вигнав помічників? Ти ж знаєш, як сильно я намагаюся знайти щось хороше для себе у всьому, що ти робиш або говориш.

— Насамперед, Фрідо, — сказав К., — я нічогосінько від тебе не приховую. Але як ненавидить мене господиня, як наполегливо намагається забрати тебе в мене, якими підлими методами при цьому користується, і як ти піддаєшся, Фрідо, як ти піддаєшся! Скажи мені, що я не розповів тобі? Те, що я намагаюся зустрітися з Кламмом, ти знаєш. Те, що ти мені

не можеш у цьому допомогти і тому я мушу давати собі раду сам, знаєш також. Те, що досі я не зміг досягнути мети, ти бачиш. Мої безрезультатні спроби й так достатньо мене при-нижують, невже я повинен принижувати себе вдруге, розпо-відаючи тобі про них? Невже я повинен хвалитися тим, як мерзнув на підніжці кламмівських саней, марно прочекавши півдня? Я поспішаю до тебе, щасливий, що не мушу більше про все це думати, і тут воно вихлюпується з тебе на мене новими погрозами. А Варнава? Так, я чекаю на нього. Він вістовий Кламма, не я призначив його.

— Знову Варнава! — вигукнула Фріда. — Я не вірю, що він хороший посланець.

— Ти маєш рацію, — погодився К. — Але він — єдиний, кого до мене посилають.

— Тим гірше, — сказала Фріда. — Тим обережнішим ти повинен бути з ним.

— Досі він не дав мені можливості для цього, — засмі-явся К. — Він приходить зрідка і приносить лише дурниці. Ці послання мають певну вартість тільки тому, що приходять від Кламма.

— Подумай сам, — сказала Фріда. — Твоєю метою більше не є сам лише Кламм. Можливо, це непокоїть мене найбільше. Те, що раніше ти намагався потрапити до Кламма, минаю-чи мене, було погано, але зараз, коли ти нібито відходиш од Кламма, це ще гірше, цього не передбачила навіть господиня. Вона вважає, що моє щастя, дуже сумнівне, але все-таки ре-альне щастя, закінчиться того дня, коли ти збагнеш, що всі твої надії на Кламма марні. Але ти вже навіть не чекаєш цього дня. Раптом приходить маленький хлопчик, і ти починаєш боротися з ним за його матір, так ніби це для тебе життєво важливо.

— Ти правильно збагнула суть моєї розмови з Гансом, — сказав К. — Так воно й було. Невже ти настільки забула своє попереднє життя (не рахуючи господині, звичайно, вона не дасть про себе забути), що вже не знаєш, як потрібно боротися за те, щоб пробитися нагору, особливо, якщо знаходишся глибоко внизу? Як потрібно використовувати найдрібнішу можливість, що дає надію? А ця жінка має зв'язок із Замком, вона сама сказала мені про це, коли я першого дня випадково забрів до Лаземана. Що може бути зрозумілішим, як просити її про пораду чи навіть допомогу? Якщо шинкарка добре знає всі перешкоди, пов'язані з доступом до Кламма, то ця жінка може знати дорогу, яка оминає перешкоди, вона ж сама прийшла нею сюди.

— Дорогу до Кламма? — запитала Фріда.

— Ясна річ, до Кламма, куди ж ще? — сказав К.

Потім підскочив.

— Уже час іти за сніданком.

Але Фріда наполегливо просила його залишитися, ніби це буде підтвердженням усього, що він сказав, аби потішити її. К. нагадав їй про вчителя, показав на двері, які кожної миті могли відчинитися з новим скандалом, пообіцяв повернутися якнайшвидше, їй навіть не треба самій розпалювати в печі, він зробить усе після повернення. І Фріда мовчки послухалася. Коли К. крокував крізь сніг, — уже давно час було відгортати його зі шкільної стежки, робота просувалася вперед неймовірно повільно, — він побачив біля загорожі одного з помічників, страшенно втомленого, який усе ще тримався за ґрати. Тільки один, а де другий? Невже К. вдалося перемогти хоча б одного? Але той, що залишився, ще був у цілком добрій формі, це стало видно, коли він миттєво пожвавився, побачивши К., і знову почав благально простягати руки та

тужливо закочувати очі. «Його незламність варта подиву, — сказав собі К., та відразу ж додав: — але так можна і замерзнути під парканом». К. нічим не видав своїх почуттів і тільки пригрозив помічникові кулаком, відкинувши будь-яку можливість примирення, тож помічник злякано відсунувся трохи назад зі свого місця. Але тут Фріда одчинила вікно, щоб провітрити перед розпалюванням печі. Помічник відразу ж перестав звертати увагу на К. і кинувся до вікна, яке його, очевидно, притягувало з невідпорною силою. Обличчя Фріди виражало розгубленість від дружніх почуттів до помічника, а одночасно було з прохальною безпомічністю звернене до К., простягнула руку з вікна, і цей жест був не зовсім зрозумілим, вагався між прагненням захиститися і по-дружньому привітати. Помічника це не зупинило. Тоді Фріда квапливо зачинила вікно, хоча залишилася стояти біля підвіконня, поклавши руку на засув, з похиленою набік головою, великими очима й застиглою посмішкою. Чи знала вона, що цим більше приваблює, ніж відлякує помічника? Але К. більше не озирався, він поспішав і хотів якомога швидше повернутися назад.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Під вечір, коли вже починало сутеніти, К. нарешті розчистив стежку в садку. Розкидав сніг по обидва боки доріжки й міцно втрамбував його — на цьому призначену на сьогодні роботу було завершено. Він стояв сам-один у брамі, що вела до саду. Помічника він ще кілька годин тому витурив і спровадив на досить велику відстань, той заховався десь за садками й будиночками так, що важко було його відшукати, і більше не з'являвся. Фріда була вдома і, напевно, вже прала,

а може, все ще мила кішку Гізи. З боку вчительки доручити цю роботу Фріді було знаком великої довіри. Само по собі завдання неприємне й принизливе, і К. не погодився б на це, якби для них не було настільки важливим використовувати будь-яку можливість налагодити стосунки з Гізою після стількох промахів у роботі. Учителька задоволено стежила за тим, як К. приніс із горища дитячу ванночку, нагрів води, і кішку обережно занурили в купелю. А потім Гіза повністю довірила купання Фріді, бо прийшов Шварцер, той самий, з яким К. познайомився першого вечора, привітався, продемонстрував певну ніяковість у зв'язку з обставинами, за яких відбулося це знайомство, а також перебільшену зневагу, яку годилося відчувати до шкільного прислужника. Потім вони з Гізою пішли до іншої кімнати, де були й досі. Як розповіли К. у заїзді «Біля мосту», Шварцер, хоча й був сином каштеляна, давно мешкав у Селі, бо закохався в Гізу. Завдяки своїм зв'язкам він навіть отримав звання помічника вчителя, але вважав, що це означає лише обов'язок відвідувати майже всі заняття Гізи, на яких він або сидів за партою разом з іншими учнями, або ж, з більшою охотою, на підніжжі кафедри, біля Гізиних ніг. Він нікому не заважав, діти давно до нього звикли, це було нескладно, Шварцер майже ніколи з ними не розмовляв, бо не любив і не розумів дітей, проводив замість Гізи тільки спортивні заняття і був цілком задоволений можливістю жити поблизу коханої, дихати з нею одним повітрям, відчувати тепло її тіла. Для нього було найбільшим задоволенням сидіти біля Гізи й перевіряти зошити. Вони й сьогодні цим займалися. Шварцер приніс великий стос зошитів, — учитель завжди віддавав їм ще й свої, — і поки надворі ще було світло, К. бачив, як вони вдвох нерухомо сидять поруч, щочка до щочки, працюють за столиком біля вікна. Зараз вид-

нілося лише миготіння двох свічок. Цю пару поєднувало серйозне мовчазне кохання. Тон у їхніх стосунках задавала Гіза, в неї був досить важкий характер, і часом вона вибухала, ставала нестерпною і дозволяла собі поведінку, якої сама не потерпіла б ні від кого; тому жвавий і рухливий Шварцер змушений був слухатися її, ходити й говорити повільно, багато мовчати. Та було помітно, що більше ніж достатньою нагородою за все це було для нього саме існування Гізи, її мовчазна присутність і простота. При цьому вона, можливо, взагалі його не кохала, в кожному разі, в її круглих, сірих, у прямому значенні слова нерухомих очах, в яких оберталися одні зіниці, не вдавалося прочитати відповіді на ці запитання. Видно було тільки те, що вона покійно терпіла його присутність, хоча й не вважала великою честю для себе кохання каштелянського сина. Вона носила своє повне, пишне тіло з незмінним спокоєм незалежно від того, чи Шварцер стежив за ним своїм поглядом, чи ні. Натомість Шварцер приносив їй свою постійну жертву, залишаючись у Селі; гінців від свого батька, які час від часу приходили, щоб забрати його з собою, він одсилав із таким обуренням, ніби самі спогади про Замок і про синівські обов'язки, викликані їхнім приходом, уже завдавали відчутної й непоправної шкоди його щастю. Але загалом у нього не бракувало вільного часу, бо Гіза ошчасливлювала його своєю присутністю лише під час занять та перевірки зошитів і чинила так зовсім не з розрахунку, а тому, що понад усе цінувала зручність, тож любила бути на самоті, найкраще почувалася в себе вдома, розлігшись на канапі, поряд із кішкою, яка їй не заважала, бо вже майже не могла рухатися. Тому більшість часу Шварцер вештався по Селі без діла. Але навіть це йому подобалося, бо давало нагоду, з якої він часто користався, заходити на вулицю Льовенґассе, де

мешкала Гіза, підніматися до її кімнатки під дахом, слухати під вічно замкненими дверима, а потім поспішати геть, почувши, що в кімнаті панує винятково ідеальна й незбагненна тиша. Ясна річ, наслідки такого способу життя часом ставали відчутними і для нього, хоча цього ніколи не траплялося в присутності Гізи. Вони виявлялися в недоречних вибухах чиновницької зарозумілості, яка не дуже пасувала до його теперішнього статусу, й переважно ці вибухи не закінчувалися нічим добрим, як К. встиг пересвідчитися.

Дивовижним було тільки те, що про Шварцера говорили все-таки з певною пошаною, принаймні в заїзді «Біля мосту». Говорили навіть тоді, коли йшлося про речі радше сміховинні, аніж важливі, ця пошана стосувалася також Гізи. Але Шварцер не мав права вважати, що він, як помічник учителя, стоїть вище за К., такої переваги в нього зовсім не було. Шкільний прислужник — дуже важлива особа для вчителів, і навіть таких, як Шварцер, тому його не можна безкарно зневажати. А якщо такої зневаги неможливо уникнути через чиєсь особливе службове становище, то потрібно хоча б дати протилежній стороні можливість також проявити своє ставлення. К. збирався подумати про це при нагоді, тим більше, що Шварцер завинив перед ним і ця провина не зменшилася від того, що наступні дні показали правильність поведінки Шварцера. Не варто забувати, що такий прийом міг налаштувати і всіх інших на відповідне ставлення до К. Не встиг К. з'явитися в Селі, як із легкої руки Шварцера на ньому відразу ж сконцентрувалася увага всієї канцелярії, а на ту мить це було цілком зайвим, адже К. був ще зовсім чужим тут, не мав ані знайомих, ні притулку, втомився від довгої дороги, почувався беззахисним і перевтомленим, лежав на сіннику і міг стати легкою жертвою першого-ліпшого чиновника.

А якби цієї ночі йому дали відпочити, наступного дня все могло б скластися вже по-іншому, спокійніше, без зайвого розголосу. Ніхто б про нього не знав і не мав ніяких підозр, він міг би спокійно зупинитися в кого-небудь переночувати, як це робили інші мандрівники. Усі побачили б, що він може бути корисним і старанним, про це пішла б чутка, і швидше за все він би невдовзі знайшов собі десь місце наймита. Ясна річ, у Замку про це теж довідалися б. Але це виглядало б зовсім по-іншому: одна справа, коли посеред ночі через нього потурбували центральну канцелярію або ж того, хто опинився цієї миті біля телефону, і з показною скромністю, але тим не менше достатньо настирливо вимагали негайного прийняття рішення, і вимагав Шварцер, якого нагорі, мабуть, не надто цінують; зовсім інша справа була б, якби замість всієї цієї метушні К. наступного дня сам з'явився в години прийому до сільського старости, все як годиться, скромно постукав у двері, зареєструвався б як подорожній, що вже знайшов собі притулок в одного з місцевих мешканців і напевно завтра знову вирушить у дорогу, хіба що випадково, хоча це й малоімовірно, знайде собі роботу. Ясна річ, лише на кілька днів, бо довше він залишатися не збирається. Так або приблизно так все відбувалося б без Шварцера. Канцелярія так само опрацьовувала б його справу, але спокійно, в робочому порядку, без наполегливого втручання зацікавленої особи, а останні чиновники, зрозуміло, ненавидять найбільше. Отже, його, К., провини в цьому всьому не було, винен був Шварцер. Але Шварцер — син каштеляна, а крім того, поводив себе коректно, тому всю провину зіпхнули на К. Причина ж того, що трапилося, могла бути цілком сміховинна. Наприклад, поганий настрій Гізи того дня, тому Шварцер не міг спати і тинявся посеред ночі, щоб помститися К.

за свої страждання. З іншого боку, можна було б сказати, що К. багато чим завдячує такій поведінці Шварцера. Завдяки цьому стало можливим те, чого К. ніколи б не досягнув самотійно, не наважився б досягнути, і що зі свого боку навряд чи попустило б начальство, а саме, що від самого початку, без обхідних маневрів, він встановив безпосередній контакт із адміністрацією, наскільки це взагалі можливо. Але цей подарунок мав і неприємні наслідки. Хоча частково це звільнило К. від брехні й переховування, зате зробило його беззахисним, ускладнило боротьбу і могло б закінчитися повною зневірою, якби не усвідомлення того, що різниця в його можливостях і можливостях канцелярії настільки величезна, що найбільша брехня й підлабузництво, на які він був здатен, не можуть змінити цієї переваги хоча б трохи на його користь. Але цією думкою К. тільки заспокоював себе, Шварцер усе одно залишався винним перед ним. Він заподіяв К. велику кривду, але, можливо, допоможе чимось у майбутньому, бо К. і надалі потребуватиме допомоги в найдрібніших речах, найпростіших кроках. Наприклад, зараз, коли Варнава, здається, знову його підвів.

Заради Фріди К. цілий день зволікав із тим, щоб піти до Варнави додому й запитати, що трапилося. Аби не розмовляти з Варнавою в присутності Фріди, К. пішов працювати на вулицю, а тепер залишався тут уже після роботи, виглядаючи гінця, але той не прийшов. У К. не залишалося іншого виходу, аніж піти до сестер. Він пробуде там лише коротку мить, з порогу запитає і відразу ж повернеться назад. К. встромив лопату в сніг і пішов. Поки дійшов до дому Варнави, сильно задихався, не переводячи подиху, коротко постукав, різко відчинив двері і, незважаючи на те, що робилося всередині, запитав:

— Варнава ще не приходив?

Тільки тепер він помітив, що Ольги не було, обоє старих сиділи, як і попереднього разу, за віддаленим столом у темряві й намагалися збагнути, що ж відбувається біля дверей. Вони повільно повертали голови в бік К., а на лаві біля печі під ковдрами лежала Амалия, яка злякано схопилася при його появі, а тепер трималася рукою за чоло й намагалася отямитися. Якби Ольга була тут, вона відразу б відповіла, і К. міг би піти геть, а так йому довелося зробити ще кілька кроків до Амалиї, подати їй руку, яку вона мовчки потиснула, і попросити заспокоїти наляканих батьків та стримати їх на місці, що вона зробила кількома словами. К. довідався, що Ольга рубає дрова в Замку, Амалия страшенно змучена, — вона не сказала, від чого, — змушена була лягти незадовго до його приходу, а Варнави ще немає, але незабаром повинен бути, бо він ніколи не залишається на ніч у Замку. К. подякував і збирався вже йти, коли Амалия запитала, чи він не хоче зачекати на Ольгу. У К. вже не було на це часу. Тоді Амалия поцікавилася, чи він уже сьогодні розмовляв із Ольгою, К. здивовано заперечив і запитав, чи Ольга повинна повідомити йому щось важливе. Амалия зробила роздратовану міну, мовчки кивнула К. на прощання і знову лягла на своє місце. З лави вона подивилася на нього, ніби дивуючись, що він усе ще тут. Її погляд знову був холодним, ясним і нерухомим, він не був спрямований безпосередньо на того, на кого вона дивилася, а ніби повз нього, зовсім трохи, майже непомітно, але саме це й заважало у спілкуванні з нею. Причиною була не слабкість, зверхність чи брехливість, а радше сильна потреба самотності, яка перемагала всі інші відчуття. Можливо, сама Амалия могла усвідомити цю потребу тільки в такі моменти. К. здавалося, що він пам'ятає, як цей погляд уразив його ще

під час знайомства, можливо, що й те неприємне враження, яке справила на нього вся сім'я, пояснювалося саме цим поглядом, який сам по собі не відштовхував, але був гордим і прямим у своєму відчуженні.

— Ти завжди така сумна, Амаліє? — запитав К. — Тебе щось непокоїть? Можеш сказати, що саме? Я тільки зараз збагнув, що ніколи раніше не бачив такої селянки, як ти. Ти народилася тут, у Селі?

Амалія відповіла ствердно, ніби К. поставив тільки останнє запитання, а потім сказала:

— Отже, ти таки зачекаєш на Ольгу?

— Не знаю, чому ти постійно питаєш одне і те ж, — відповів К. — Я не можу залишитися надовше, бо вдома на мене чекає наречена.

Амалія піднялася на ліктях, вона вперше чула про існування нареченої. К. назвав ім'я. Амалія була з нею незнайома. Вона запитала, чи знає Ольга про заручини. К. думав, що знає, Ольга бачила їх із Фрідою, а крім того, в Селі такі новини швидко поширюються. Але Амалія запевнила К., що Ольга цього не знає і напевно дуже засмутиться, бо здається, закохалася в К. Ольга нічого не казала про це, вона завжди дуже стримана, але закоханість легко помітити. К. був переконаний, що Амалія помиляється. Амалія посмінулася, і ця посмішка, хоча й сумна, просвітлила нахмурене обличчя, змусила німоту заговорити, зробила відчуженість привітною. Ця посмішка відкрила таємницю, відкрила щось, що досі приховувалося, і хоча це можна було заховати назад, але вже не до кінця. Амалія сказала, що вона точно не помиляється, більше того, вона переконана, що й К. небайдужий до Ольги, що всі його візити нібито через якісь доручення до Варнави насправді пояснювалися бажанням зустріти Ольгу.

Але тепер, коли Амалія все одно про все знає, він не мусить більше поводити себе так стримано і може приходити частіше. Вона хотіла йому сказати тільки це. К. похитав головою і повторив про свої заручини. Амалія, здавалося, не надто перейнялася цим повідомленням, для неї вагомішими доказами були спостереження за К., поки він стояв перед нею. Вона лише запитала, коли К. познайомився з цією дівчиною, бо ж він лише кілька днів у Селі. К. розповів про вечір у «Панському дворі», на це Амалія сказала, що відразу не радила вести туди К., і попросила підтвердити це Ольгу, яка з повним оберемком дров саме зайшла до хати, свіжа й рум'яна з морозу, бадьора і сильна, ніби робота вилікувала її після важкого перебування в чотирьох стінах. Ольга кинула дрова на землю, невимушено привіталася з К. і відразу ж запитала про Фріду. К. кинув погляд на Амалію, але та, здається, не бачила жодних доказів своєї помилки. Трохи роздратований цим, К. розповів дещо детальніше, ніж завжди, про Фріду, про важкі умови життя в школі, де вони намагаються вести якесь домашнє господарство, забувся впродовж розповіді і вже не поспішав додому так сильно, як на початку, а потім іще більше втратив пильність і на прощання запросив сестер приходити до них у гості. На цьому місці він, щоправда, злякано замовк, після чого Амалія відразу, не даючи йому сказати ні слова, прийняла запрошення, до неї змушена була приєднатися й Ольга. К. усвідомлював нагальну необхідність якомога швидше попроситися й почував себе неспокійно під поглядом Амалії, але все-таки наважився зізнатися, що запрошення це було досить необдуманним і зроблено з особистої симпатії, та, на жаль, він змушений відмовитися від своїх слів, бо Фріда з якихось незрозумілих для нього міркувань дуже вороже ставиться до сім'ї Варнави.

— Ніяка це не ворожість, — сказала Амалия, піднялася з лавки й кинула ковдру позаду себе. — І нічого серйозного тут немає, просто всі так ставляться. А тепер іди, біжи до своєї нареченої, я бачу, як ти поспішаєш. Не бійся, що ми прийдемо, я сказала це жартома, зі злості. Але ти можеш приходити до нас частіше, для цього немає ніяких перешкод, завжди можна послатися на якесь доручення для Варнави. Більше того, я полегшу тобі завдання, бо навіть якщо Варнава принесе тобі з Замку якесь повідомлення, то не побіжить з ним потім ще й до тебе, до школи, щоб передати. Бідний хлопчик не може так багато ходити, бо знищить себе на службі, тому ти змушений будеш сам приходити й забирати свої повідомлення.

К. ще не чув, щоб Амалия так багато говорила за один раз, і ці її слова звучали інакше, ніж завжди, в них була якась зверхність, і це помітила навіть Ольга, яка б мала давно звикнути до сестри. Ольга стояла трохи збоку, у своїй звичній позі, склавши руки, злегка розставивши ноги і трохи нахилившись уперед, вона уважно дивилася на Амалию, а та не зводила очей із К.

— Це помилка, — сказав К. — Велика помилка, якщо ти думаєш, що для мене прихід Варнави не важливий. Моє найбільше, а можливо, і єдине бажання, — налагодити стосунки з адміністрацією. І Варнава повинен допомогти мені в цьому, я покладаю на нього великі надії. Одного разу він уже сильно підвів мене, але в цьому була більше моя, аніж його провина. Це трапилося, коли я тільки прибув сюди і думав залагодити все за допомогою невеличкої вечірньої прогулянки, а в тому, що неможливе виявилось неможливим, звинуватив Варнаву. Це вплинуло навіть на моє враження від вас, від вашої сім'ї. Але це в минулому, зараз я, здається, краще вас розумію, ви

навіть... — К. шукав відповідного слова, але не міг відразу знайти і задовольнився першим-ліпшим. — Ви, можливо, навіть доброзичливіші, ніж усі решта в цьому Селі, принаймні з тих, кого я знаю. Але ти, Амаліє, помиляєшся, коли недооцінюєш якщо не службу твого брата, то принаймні значення його роботи для мене. Можливо, Варнава не розповідає тобі про свої справи, тоді все гаразд, я більше не маю що сказати. Але, можливо, ти про все знаєш, а мені здається, що це саме так, — тоді це погано, бо означає, що твій брат мене обманює.

— Не хвилюйся, — сказала Амалія. — Я ні про що не знаю, і ніщо не примусить мене дати втягнути себе в це, навіть задля тебе, бо для тебе я багато що готова зробити, ти ж сам сказав, що ми люди доброзичливі. Справи мого брата стосуються тільки його, я про них нічого не знаю, окрім того, що випадково чую десь у Селі. Зате Ольга може тобі про все розповісти, вона довірена особа Варнави.

І Амалія пішла геть. Вона трохи пошепоталася з батьками, а потім зникла на кухні, не попрощавшись із К., ніби знала, що він залишиться ще надовго і прощатися з ним не потрібно.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

К. стояв посеред хати з виразом легкої розгубленості на обличчі. Ольга, підсміюючись, потягнула його на лавку біля печі. Вона виглядала щасливою, що може посидіти з ним удвох, але це було спокійне, позбавлене ревнощів щастя. І саме ця відсутність заздрості, а разом із нею й суворості, справляла дуже приємне враження. К. із задоволенням дивився в ці голубі очі, не спокусливі, не владні, а злякано-спо-

кійні, злякано-впевнені. Здавалося, всі застереження Фріди та господині не примусили його бути обережним, а навпаки, викликали увагу й цікавість. І він сміявся разом із Ольгою, яка дивувалася, чому він назвав доброзичливою саме Амалию. У неї багато різного в характері, тільки доброзичливості немає зовсім. К. відповів, що ця похвала стосувалася, ясна річ, Ольги, але Амалия така владна, що не лише присвоює все, що говориться в її присутності, а й примушує погоджуватися з нею.

— Це правда, — сказала Ольга і вмить зробилася серйозніша. — Більша правда, ніж ти думаєш. Амалия молодша за мене, молодша й за Варнаву, але саме вона все вирішує в нашій сім'ї, як хороше, так і погане. Щоправда, вона несе це більше за інших, як хороше, так і погане.

К. здалося, що це перебільшення, адже щойно Амалия стверджувала, ніби не цікавиться справами свого брата, зате Ольга знає все.

— Я не вмю цього пояснити, — сказала Ольга. — Амалия загалом не турбується ні про кого, крім батьків, доглядає їх удень і вночі. Зараз вона також запитала, що б вони хотіли, і пішла на кухню готувати вечерю, задля них вона встала, хоча ще з обіду погано себе почуває і лежить тут, на лаві. Але хоча вона не цікавиться нашими справами, ми все одно залежимо від неї, ніби вона найстарша. Якби вона радила нам щось, ми б слухняно це виконували, але вона не радить, ми їй чужі. У тебе більше досвіду спілкування з людьми, ти прийшов іздалеку, хіба вона не видається тобі дуже мудрою?

— Вона мені видається дуже нещасною, — але як поєднується з вашою повагою до неї, наприклад, те, що Варнава служить вістовим, хоча Амалиї не подобається ця діяльність, навіть гірше, вона зневажає таку службу?

— Якби він знав, що зможе виконувати якусь іншу роботу, то давно покинув би це заняття, яке йому зовсім не подобається.

— Хіба він не вчився на шевця? — запитав К.

— Так, — відповіла Ольга. — І він працює на Брунсвіка. А якби захотів, то постійно мав би замовлення й непогані заробітки.

— Тож, — сказав К., — чим це не гідна заміна служби?

— Служби гінця? — здивовано запитала Ольга. — Хіба ж він узявся за це через платню?

— Можливо, — відповів К. — Але ж ти сказала, що це йому не подобається.

— Не подобається, і з багатьох причин, — сказала Ольга. — Але ж це служба в Замку, точніше, до певної міри в Замку, так варто було б сподіватися.

— Як, — сказав К., — ви сумніваєтеся навіть у цьому?

— Ні, — відповіла Ольга. — Загалом ні. Варнава ходить до канцелярії, спілкується на рівних зі слугами, навіть бачить здалеку деяких чиновників, передає досить важливі листи. А часом йому навіть доручають усні повідомлення, це вже чимало означає, ми можемо пишатися тим, що у своєму юному віці він має такі досягнення.

К. кивав, він уже не думав про повернення додому.

— У нього є власна ліврея? — запитав він.

— Ти маєш на увазі куртку? — не зрозуміла Ольга. — Ні, її пошила для нього Амалія, коли він іще не був посланцем. Але ти наближаєшся до вразливого місця. Йому вже давно мали виділити не ліврею, бо ліврей у Замку не носять, а службовий одяг уже не раз обіцяли, та всі ці питання вирішуються в Замку дуже повільно. Це погано, бо ніколи не відомо, що саме означає така повільність. Вона може означати, що спра-

ва рухається офіційними каналами, але може означати й те, що такий рух іще навіть не розпочався, тобто, наприклад, для Варнави все ще триває випробувальний термін. Але ж так само це все може означати, що рух офіційними каналами давно завершився і розпорядження з якихось міркувань було відмінене, тому Варнава тепер ніколи не отримає свою форму. Детальніше дізнатися про це неможливо, хіба що пізніше, через тривалий проміжок часу. Тут є прислів'я на цю тему, можливо, ти його чув: «Офіційні рішення сором'язливі, як юні дівчата».

— Це дуже влучне спостереження, — сказав К., він ставився до цього ще серйозніше, ніж Ольга. — Хороше спостереження, рішення можуть мати з юними дівчатами ще й інші спільні риси.

— Мабуть, — сказала Ольга. — Я не знаю, що ти маєш на увазі, можливо, навіть щось позитивне. Але Варнава дуже хвилюється з приводу свого одягу, а оскільки ми з ним ділимося всіма проблемами, то я теж хвилююся. Ми марно шукаємо відповідь на питання, чому ж він ніяк не отримає форми. Та все не так просто. Наприклад, службовці, здається, взагалі не мають ніякого спеціального одягу. Наскільки відомо в Селі і як розповідає Варнава, чиновники ходять по Замку у звичайному, хоча й гарному вбранні. Зрештою, ти ж бачив Кламма. Варнава, ясна річ, до чиновників не належить, навіть до чиновників найнижчої категорії він і не прагне належати. Але слуги найвищого рангу, які ніколи не з'являються тут, у Селі, каже Варнава, теж не мають ніякої форми. На перший погляд, це мало б утішити нас, але така втіха — лише самообман, бо хіба ж Варнава — слуга вищої категорії? Звичайно, ні, і навіть за найкращого до нього ставлення такого стверджувати не можна. Ні, він не слуга вищої категорії, вже

хоча б тому, що з'являється в Селі і навіть живе тут. Слуги вищої категорії ще більш замкнуті, ніж чиновники, напевно, вони мають на це право, а може, стоять вище за деяких чиновників. Дещо свідчить на користь такого припущення: наприклад, вони менше працюють. Як стверджує Варнава, дуже приємно спостерігати за цими високими й сильними чоловіками, цими обранцями, які поволі пересуваються коридорами. Варнава завжди прошмигує повз них. Отже, про те, що Варнаву можна вважати старшим слугою, немає мови. Імовірно, що він належить до нижчої категорії слуг, але всі вони носять спеціальний одяг, принаймні коли з'являються в Селі. Це не можна назвати справжньою лівреєю, крім того, між окремими костюмами багато відмінностей, але за одягом відразу можна впізнати слугу із Замку, ти бачив таких людей у «Панському дворі». Найпомітніше в цьому одязі те, що він дуже вузький, селянин чи ремісник не зміг би в такому ходити. А у Варнави немає такого одягу. Це не те щоб соромно чи принизливо, із цим можна було б змиритися. Але змиритися непросто, особливо у важкі часи, тому періодично, і то доволі часто, ми з Варнавою починаємо в усьому сумніватися. Чи те, що робить Варнава, взагалі можна вважати службою в Замку, — питаємо ми себе в такі миті. Справді, він ходить до канцелярій, але хіба канцелярії — це вже справжній Замок? А навіть якщо так, то чи саме ті канцелярії, до яких має доступ Варнава? Він буває лише в частині з них, а за спеціальними перепонами містяться ще інші канцелярії. Йому не те що забороняють пройти далі, але як він може йти далі, якщо його керівництво тут, з ним поговорили й відправили назад. Крім того, там завжди й за всіма стежать, принаймні так вважається. І навіть якби він проникнув далі, хіба б це допомогло, якщо у нього немає там ніяких офіційних дору-

чень і він почувався б зайвим? Ці бар'єри також не можна уявляти собі як якісь чіткі межі, на цьому Варнава завжди наголошує. Перепони існують також у тих канцеляріях, куди Варнава заходить, деякі з них він минає дорогою, і з вигляду вони нічим не відрізняються від тих, за якими він ніколи не був. Тому не можна однозначно стверджувати, що канцелярії, у яких він ніколи не був, суттєво відрізняються від тих, до яких він має доступ. Але в лиху годину й таке спадає на думку. А потім сумніви множаться, і з цим нічого неможливо вдіяти. Варнава розмовляє з чиновниками й отримує доручення. Але що це за урядники і що за завдання? Зараз він говорить, що його призначили Кламмові, і той особисто дає Варнаві доручення. Таке досягнення можна було б вважати дуже великим, навіть старші слуги не завжди потрапляють аж так високо, це навіть занадто високо, і тому лякає. Сам подумай — бути призначеним особисто Кламмові, говорити з ним сам на сам. Але чи це справді так? Може, це правда, але чому ж тоді Варнава сумнівається, що той чиновник, якого називають Кламмом, насправді і є Кламм?

— Ти жартуєш, Ольго, — сказав К. — Не може існувати сумнівів щодо того, як виглядає Кламм, це ж усім відомо, навіть я його бачив.

— Звичайно, це не жарти, К., — відповіла Ольга, — а мої найсерйозніші тривоги. Але я говорю про це не для того, щоб мені стало легше на серці, а тобі важче, а розповідаю тобі, бо ти питав про Варнаву. Амалія звеліла мені розповісти, а крім того, мені здається, що тобі було б корисно знати більше. Я роблю це також і задля Варнави, щоб ти не покладав на нього надто великих надій, бо він підведе тебе і потім сам страждатиме від цього. Він дуже вразливий. Наприклад, сьогодні не спав усю ніч, бо вчора ввечері ти був ним неза-

доволений і сказав, що він ні на що не здатний і що тобі міг дістатися тільки такий нікудишній вістовий, як Варнава. Ці слова позбавили його сну. Ти напевно не помітив його хвилювання, бо посланці із Замку повинні вміти добре володіти собою. Але йому нелегко, навіть із тобою нелегко. Звичайно, ти вимагаєш від нього не надто багато, адже ти приніс із собою певні уявлення про те, як має працювати вістова служба, і будеш свої вимоги згідно з цими уявленнями. Але в Замку думають інакше, і твої очікування не можуть здійснитися, навіть якщо Варнава цілком пожертвує собою задля служби, до чого він часом, на жаль, виявляє схильність. Варто було б змиритися і не мати нічого проти, якби не питання, чи можна називати вістовою службою те, чим займається Варнава. Перед тобою він, ясна річ, не має права висловлювати своїх сумнівів. Якби він це зробив, то потрапив би в серйозну халепу, це означало б грубе порушення законів, яким він вважає себе підпорядкованим. І навіть зі мною він не може розмовляти вільно, я повинна виманювати в нього його сумніви пестощами й поцілунками. Та й тоді він усе ще не впевнений, чи ці сумніви справжні. У них із Амалією є щось спільне в крові. Але він і мені розповідає не все, хоча я єдина, кому він довіряє. Ми часом розмовляємо й про Кламма. Я ніколи не бачила Кламма, ти ж знаєш, Фріда мене не любить і жодного разу не дозволила подивитися в щілину. Але, звичайно, в Селі знають, як виглядає Кламм, дехто його бачив, усі про нього чули, і з цих свідчень очевидців, з чуток та деяких неперевіраних побічних джерел склався портрет Кламма, який, напевно, загалом правильний. Але тільки загалом. У деталях цей портрет постійно змінюється, можливо, навіть частіше, ніж сам Кламм. Він виглядає зовсім інакше, коли приїздить до Села і коли їде назад, інакше

перед тим, як випив пива, та інакше опісля, по-різному в години сну і неспанья, інакше наодинці і в розмові з кимось, а коли потрапляє нагору, в Замок, то змінюється до невпізнання. І навіть у Селі існують великі розбіжності між тим, що розповідають про його зовнішність різні люди. Відрізняється зріст, постава, повнота, форма бороди. Тільки в тому, що стосується одягу, повідомлення, на щастя, збігаються: він завжди носить один і той самий чорний сурдут із довгими полами. Звичайно, всі ці відмінності пояснюються зовсім не чудесами, враження кожної людини залежить від настрою в конкретний момент, від того, наскільки людина схвильована, від нескінченних обнадійливих злетів і зневірених падінь, що їх відчуває той, хто стоїть перед Кламмом. А крім того, візит переважно дуже короткий. Я переповідаю все це тобі зі слів Варнави, і на цьому можна було б заспокоїтися, якби справа стосувалася когось іншого. Але ми не можемо на цьому заспокоїтися, бо для Варнави життєво важливо знати, зі справжнім Кламмом він розмовляє чи ні.

— Для мене це не менш важливо, — сказав К., і вони підсунулися ближче одне до одного.

Невтішні новини, які розповіла Ольга, вразили К. Хоча, з іншого боку, він бачив винагороду за це в тому, що знайшов людей, ситуація яких була схожа до його власної, принаймні так здавалося на перший погляд. Він міг би тепер об'єднатися з ними і порозумітися значно краще, ніж із Фрідою. І хоча він майже втратив надію на успіх свого доручення, переданого Варнавою, та що гірше велося Варнаві, то ближчим він був до К. тут, унизу. К. не сподівався, що хоча б хтось у Селі може мати схожі до його власних прагнення, навіть такі нещасливі, як у Варнави та Ольги. Хоча це було ще дуже непевно й могло в подальшому виявитися чимось цілком протилежним;

не варто так швидко давати себе спокусити цій невинності Ольги, а також одразу вірити в чесність Варнави.

— Варнава дуже добре знає, — продовжувала Ольга, — всі розповіді про те, як виглядає Кламм. Багато з них він зібрав і порівняв між собою. Можливо, занадто багато. Одного разу сам бачив Кламма у Селі через віконце фіакра, принаймні думає, що бачив, отже, був достатньо підготований для того, щоб упізнати Кламма. Це важко пояснити, але, попри це, коли він прийшов до якоїсь канцелярії в Замку, де йому показали на одного з численних урядників та сказали, що це Кламм, Варнава не впізнав його і ще довго після того не міг звикнути, що саме це і є Кламм. Та якщо ти його запитаєш, чим цей чоловік відрізняється від уявлень про Кламма, він не зможе відповісти або ж опише чиновника в Замку, і цей опис чітко збігатиметься з тим, що ми й раніше чули про Кламма. «Варнаво, — говорю я йому, — чому ж ти тоді сумніваєшся, навіщо мордуєш себе?» Але він тільки знічено починає перераховувати всі особливі прикмети урядника із Замку, хоча, здається, тут він більше придумує, аніж пригадує. А крім того, всі ці прикмети страшенно несуттєві, — наприклад, особливості манери нахилити голову або ж якісь там розстібнуті гудзики на камізельці, — все це неможливо сприймати серйозно. Ще промовистішим мені видається те, як Кламм спілкується з Варнавою. Брат мені часто це описував і навіть малював. Переважно Варнаву приводять до великої канцелярської приймальні, але це не канцелярія Кламма, і взагалі не чиясь особиста канцелярія. По довжині ця кімната поділена навпіл перегородкою, що сягає від стіни до стіни, вузька частина приміщення, де ледь-ледь можуть розійтися двоє, — це приміщення чиновників, а ширшу частину займають прохачі, глядачі, слуги і вістоноші. На перегородці

лежать одна поряд із одною великі відкриті книги, біля кожної стоїть чиновник і читає. Але урядники не залишаються довго біля однієї книги, а міняються, причому не книгами, а місцями. Найбільше в процесі цього обміну Варнаву вражає те, як вони змушені тиснутися, проходячи один повз одного, бо кімната неймовірно вузька. Спереду, поблизу конторки, стоять нижчі столи, за ними сидять писарі, які нотують те, що надиктовують їм чиновники. Варнаву завжди дивує цей процес. Ніхто не віддає наказу до писання, і саме диктування відбувається неголосно, збоку майже непомітно, що службовець говорить, він ніби продовжує читати, як і раніше, але при цьому ще щось нашіптує, а писар усе чує. Часто чиновник диктує так тихо, що писар сидячи не годен нічого почути, тоді він підскакує, запам'ятовує текст, швидко повертається на місце й записує, потім знову підскакує і так далі. Це так дивно! Майже незбагненно. Зрештою, Варнава має достатньо часу спостерігати за всім, бо там, у передпокої, він часом стоїть годинами, а то й цілими днями, аж поки погляд Кламма не впаде на нього. І навіть після того, як Кламм уже побачив його, а Варнава по-військовому виструнчився, це ще нічого не означає, бо Кламм може знову заглибитися у свою книгу й забути про Варнаву, і так трапляється досить часто. Але що ж це за вістова служба, якщо вона не має ніякого значення? Мені стає недобре, коли Варнава вранці говорить, що сьогодні мусить іти до Замку. Я думаю про те, що цей похід, мабуть, не має ніякого змісту, цей день можна вважати втраченим, а цю надію марною. Навіщо це все? А тут лежить гора замовлень, за якими постійно питає Брунсвік.

— Добре, — сказав К. — Варнава мусить довго чекати, поки отримає доручення. Це зрозуміло, здається, тут забагато урядників, і не кожен може щодня отримувати по завдан-

ню. На це марно нарікати, бо це стосується, мабуть, кожного. Але, зрештою, і Варнава, мабуть, отримує доручення, навіть мені він приніс уже два листи.

— Можливо, — сказала Ольга. — Нам немає на що нарікати, особливо мені, адже я знаю все тільки з розповідей. І мені, дівчині, далеко не все зрозуміло, бо ж Варнава багато чого не розповідає взагалі. Але послухай, як виглядає справа з листами, наприклад із листами для тебе. Ці листи дає йому не власноручно Кламм, а писар. Трапляється це в довільний день і довільну годину, — саме тому ця служба й така виснажлива, попри позірну легкість. Адже Варнава постійно мусить бути готовим до того, що писар згадає про нього і його покличе. Кламм, здається, взагалі не бере в цьому участі, він читає собі спокійно свою книгу; а інколи, і то досить часто, Кламм протирає своє пенсне саме в ту мить, коли приходить Варнава, і тоді, можливо, бачить мого брата, якщо він узагалі бачить хоча б щось без пенсне, а Варнава в цьому сумнівається. Очі Кламма цієї миті майже заплющені, здається, що він спить та уві сні протирає скельця. Писар шукає в численних папках і стосах документів під столом листа для тебе, і цей лист написаний зовсім не зараз, а дуже давно, принаймні так виглядає конверт, мабуть, лист лежить там уже тривалий час. Але якщо це старий лист, то чому Варнава мусить так довго на нього чекати? І ти також? Та й сам лист, мабуть, давно застарів. І через це Варнава має славу поганого й повільного вістового. Писар, ясна річ, полегшує собі завдання, він просто віддає Варнаві листа й каже: «Від Кламма для К.». І все. Тоді Варнава задихано прибігає додому, тримаючи під сорочкою, на голому тілі, отриманого нарешті листа, ми сідаємо з ним тут на лаві, він розповідає, ми намагаємося зважити всі деталі й збагнути, чого йому вдалося досягти. Та врешті

приходимо до висновку, що вдалося дуже мало, та й те під питанням. І Варнава відкладає листа набік, не має ні найменшого бажання відносити його адресатові, хоча й спати йому не хочеться. Він береться за шевство і просиджує над цим цілу ніч. Так воно є, К., це мої таємниці, і тепер тебе напевно не дивує, чому Амалія ними не цікавиться.

— А що з листом? — запитав К.

— З листом? — перепитала Ольга. — Після того як я протягом якогось часу вмовляю Варнаву, а можуть минути дні, а то й тижні, він урешті бере листа і йде з ним до адресата. У таких речах він дуже залежний від мене. Я можу легше взяти себе в руки після того, як мине перше враження від його розповіді, а для нього це неможливо, бо ж він знає більше, ніж я. І тому я мушу час від часу повторювати йому: «Чого ти хочеш, Варнаво? Про яку кар'єру, про яку мету ти мрієш? Хіба ти хочеш піднятися так високо, що будеш змушений покинути назавжди нас усіх? Хіба це твоя мета? Можливо, я даремно так думаю, але як тоді пояснити твоє постійне незадоволення тим, чого ти вже досягнув? Озирнися довкола, хіба хоч хтось із наших сусідів піднявся так високо, як ти? Звичайно, їхнє становище інше, ніж у нас, і їм не потрібно намагатися вийти за межі своєї господарки, але навіть без порівнянь можна стверджувати, що в тебе все йде якнайкраще. Існують перешкоди, сумніви, розчарування, але це тільки підтверджує відому нам із самого початку істину, що тобі нічого не впаде з неба, а навпаки, за кожну дрібницю доведеться боротися. Це додатковий привід пишатися собою, а не впадати в зневіру. А крім того, хіба ти не борешся ще й за нас? Хіба це для тебе нічого не означає? Не додає тобі сили? А те, що я горда і часом навіть зарозуміла, бо маю такого брата, хіба це не дає тобі певності? Ти розчаровуєш мене, звичайно, не своїми

успіхами в Замку, а тим, що я не здатна підтримати тебе. Тобі дозволено ходити до Замку, ти постійно буваєш у канцеляриях, проводиш цілі дні в тому ж приміщенні, що й Кламм, ти офіційно визнаний вістовий, маєш право на службовий одяг, розносиш важливі повідомлення. Ось хто ти такий і що тобі дозволено, а потім ти повертаєшся до нас і замість того, щоб плакати від щастя в моїх обіймах, ти втрачаєш сміливість від одного погляду на мене. Ти в усьому сумніваєшся, тебе приваблює лише робота шевця, а листа, який забезпечить наше майбутнє, ти залишаєш лежати на лавці». Так я йому говорю і після того, як я повторюю це цілими днями, одного разу він зітхає, бере листа і йде. Але це, напевно, зовсім не під впливом моїх слів, а радше тому, що його знову тягне до Замку, а він не наважується повернутися туди, поки не передасть доручення.

— Але ж ти все слухно говориш, — сказав К. — Ти так правильно все описуєш, що це варте подиву. Як неймовірно ясно ти думаєш!

— Ні, — сказала Ольга. — Ти не так мене розумієш, і так само, напевно, я вводжу в оману Варнаву. Чого він досягнув насправді? Він має право заходити до канцелярії, але, здається, це ще ніяка не канцелярія, а лише її передпокій, а може, й ще гірше, — кімната, у якій тримають усіх, кому не можна заходити до справжніх канцелярій. Він розмовляє з Кламмом, але чи справді це Кламм? Можливо, це просто хтось, хто трохи нагадує Кламма? Мабуть, якийсь секретар, який трохи подібний до Кламма і з усіх сил намагається стати ще більш схожим, вважає себе важливою персоною і тому наслідує заспаний і замріяний вигляд Кламма. Цю його рису найлегше наслідувати, багато хто це копіює, але їм вистачає розуму не переймати інших його рис. А такий чоловік, як

Кламм, якого всі прагнуть побачити, але мало кому це вдається, виглядає в уяві людей дуже по-різному. Наприклад, Кламм має сільського секретаря Момуса. Що? Ти його знаєш? Він також нечасто з'являється на людях, але я кілька разів бачила його. Юний огрядний панич, хіба ні? І зовсім не схожий на Кламма. Та проте в Селі дехто готовий присягтися, що Момус — це Кламм і ніхто інший. Так люди самі себе заплутують. А в Замку хіба інакше? Хтось сказав Варнаві, що ось цей чиновник — це Кламм, і справді між ними існує якась подібність, але Варнава постійно сумнівається в цій схожості. І його сумніви часто підтверджуються. Хіба може Кламм штовхатися з іншими чиновниками в переповненій загальній кімнаті, та ще й носити за вухом олівець? Це дуже мало ймовірно. Часом Варнава буває в хорошому настрої і говорить трохи по-дитячому: «Цей чиновник виглядає дуже схожим на Кламма. Якби він сидів у власній канцелярії, за власним письмовим столом, а на дверях була б табличка з його іменем, — у мене б не виникало жодних сумнівів». Це наївно, але можна його зрозуміти. Ще зрозумілішим було б усе, якби Варнава міг запитати правду в людей там, нагорі, адже він розповідає, що довкола нього стоїть чимало народу. Навіть якщо їхні свідчення виявились би не набагато вірогіднішими, ніж того, хто колись, з власної ініціативи показав Варнаві Кламма, хоча Варнава про це й не просив, то й тоді в цих свідченнях можна було б знайти якусь зачіпку, порівняти їх між собою. Це не моя, а братова ідея, але він не наважується втілити її в життя; боїться, що порушить якусь невідому йому заборону і втратить роботу. Він не наважується навіть просто заговорити з кимось, настільки невпевнено себе почуває. Ця жахлива невпевненість дає мені більше уявлення про його статус, ніж усі описи. Яким сумнівним і загрозливим повин-

но йому здаватися все там, якщо він не наважується поставити навіть найбільш невинне запитання. Коли я думаю про це, не можу пробачити собі, що залишаю його самого в тих чужих кімнатах, де відбувається таке, що навіть відчайдуш і зовсім не боягуз Варнава тремтить від страху.

— Точно. І тут ти підходиш, як мені здається, до найважливішого, — сказав К. — Після всього, що ти розповіла, для мене це очевидно. Варнава надто юний для цієї роботи. Ніщо з його розповідей не можна сприймати серйозно. Оскільки нагорі він тремтить від страху, то не може спостерігати, а коли тут унизу йому доводиться розповідати про побачене, він вигадує заплутані казочки. Я не дивуюся цьому. Шанобливість у ставленні до влади у вас тут у всіх в крові, і її підтримують різними способами і з різних боків, а ви самі з усіх сил допомагаєте в цьому. Я не бачу в цьому нічого поганого, якщо влада хороша, чому б її не шанувати. Але тоді не варто посилати до Замку такого недосвідченого юнака, як Варнава, який ніколи не був поза межами власного Села, та ще й сподіватися почути від нього правдиві оповіді і трактувати кожне його слово як одкровення, ставити щастя всього свого життя в залежність від трактування цих одкровень. Важко придумати більш хибний шлях. Зрештою, я, так само як і ти, дав йому ввести себе в оману, покладав на нього завеликі надії, а через те пережив розчарування. Причиною цього стали тільки його слова, а отже — ніщо.

Ольга мовчала.

— Мені буде нелегко похитнути твою віру в брата, — продовжував К. — Я бачу, як сильно ти любиш його і як багато від нього очікуєш. Але це мусить статися, і насамперед задля твоєї любові і твоїх сподівань. Бо щось, я не знаю, що саме, — постійно заважає тобі визнати: все, чого Варнава

нібито досягнув, насправді було подаровано йому. Він має дозвіл заходити до канцелярії, чи, якщо тобі так більше подобається, — до їх передпокою, але з цього передпокою двері ведуть далі. І хоча на шляху існують перешкоди, але їх можна подолати, якщо мати відповідні здібності. Наприклад, мені, принаймні наразі, доступ до цього передпокою цілком закритий. Із ким Варнава там розмовляє, я не знаю, можливо, той писар — лише службовець найнижчого рангу. Але навіть у цьому разі він може відвести до вищого чиновника, а якщо ні, то принаймні може назвати ім'я цього чиновника, а якщо сам не знає цього імені, то точно знайомий із кимось, кому це ім'я відомо. Цей позірний Кламм напевно не має нічого спільного зі справжнім, схожість служить тільки для замилування сліпих очей Варнави, це швидше за все якийсь найнижчий урядник, а може, взагалі ніякий не чиновник, хоча якесь там завдання він має і щось там читає у своїй книзі, щось там шепоче писареві, щось думає собі, коли час від часу його погляд зупиняється на Варнаві. Але навіть якщо все це неправда, і цей чиновник, як і все, що він робить, нічого насправді не означає, то хтось-таки призначив його на це місце і мав при цьому певну мету. А отже, щось там все-таки існує. Варнава отримує певні пропозиції, має якісь повноваження і сам собі винен, коли все, чого він може досягнути, — це тільки сумніви, страх і безнадія. І це навіть при тому, що я змалював найбільш несприятливу ситуацію, а насправді все напевно значно краще. Бо ми маємо в руках листи, і хоча я не надто їм довіряю, та все-таки більше, ніж словам Варнави. Навіть якщо це старі, позбавлені вартості листи, які витягуються з купи таких самих старих листів навмання, приблизно як на ярмарку канарки витягують для бажаючих з купки папірців один, і в ньому написано пророцтво на все життя. І навіть

якщо це справді так, то все-таки ці листи якось пов'язані із моєю роботою, вони адресовані мені, а не комусь іншому, хоча навряд чи я можу мати від них якусь користь. Староста і його дружина підтвердили, що ці листи написані власноруч Кламмом, а також є приватними і не дуже зрозумілими листами, зате, на думку того ж таки старости, мають велике значення.

— Так сказав староста? — запитала Ольга.

— Саме так, — відповів К.

— Я розповім це Варнаві, — швидко сказала вона. — Це підбадьорить його.

— Але його не потрібно підбадьорювати, — заперечив К. — Піднести його дух означає тільки посилити в ньому переконання, що він має рацію і повинен діяти, як досі, але таким чином він ніколи нічого не досягне. Ти можеш скільки завгодно заохочувати людину із зав'язаними очима побачити щось крізь тканину, але вона ніколи не зможе цього зробити, хоч би як старалася. Тільки після того, як очі розв'яжуть, все стане видно. Варнава потребує допомоги, а не підтримки. Сама подумай: там, нагорі, — влада у її незбагненній величч, — поки я не прибув сюди, мені здавалося, що я маю про неї приблизні уявлення, але зараз я усвідомлюю, наскільки наївною була ця думка. Отже, Варнава постає перед владою там, нагорі, сам-один, цій його самотності можна поспівчувати, ця честь ще завелика для нього, навіть якщо він усе своє життя проведе там, сховавшись у темному куточку якоїсь канцелярії.

— Ти тільки не думай, — сказала Ольга, — що ми недооцінюємо, наскільки важке завдання взяв на себе Варнава. Нам не бракує шанобливого ставлення до адміністрації, ти сам так сказав.

— Але це не та шанобливість, — сказав К. — Ваша поштивість скерована у неправильному напрямку, тому при-
нижує замість того, щоб шанувати. Хіба можна називати
повагою те, що Варнава розтринькує дароване йому право
доступу до певного місця, бо проводить там цілі дні в повній
бездіяльності? Або те, що він спускається донизу і знеслав-
лює тих, перед ким щойно тремтів, підозрює їх в обмані?
Або ж коли від втоми чи зневіри зволікає з виконанням
отриманих доручень? Це вже ніяка не повага. Але цей докір
іде далі і стосується також тебе, Ольго, я не можу тебе цього
позбавити. Ти послала Варнаву до Замку чи принаймні не
стримала його, знаючи всі слабкості його характеру й не-
доліки юного віку, хоча й стверджуєш, що дуже шанобливо
ставишся до влади.

— Усе, в чому ти мені дорікаєш, — відповіла Ольга, —
я повторю собі давно. Не те, що я послала Варнаву до Замку,
в цьому немає моєї провини, він сам пішов, я не посилала
його. Але я повинна була усіма можливими засобами —
примусом, лестощами, переконаннями — стримати його від
цього. Я повинна була його зупинити, але навіть якби мож-
на було повернутися в той день, коли приймалося рішення
і я відчувала б важке становище Варнави і всієї нашої сім'ї
так само сильно, як тоді і як зараз, і якби Варнава знову, усві-
домлюючи всі небезпеки й відповідальність, із посмішкою
обережно вивільнився б із моїх обіймів і пішов, я й сьогодні
не стримувала б його, попри весь досвід, набутий за цей час,
і думаю, ти на моєму місці теж не зміг би інакше. Ти не знаєш
нашої біди, тому несправедливий до нас, і насамперед до Вар-
нави. Тоді в нас було більше надії, ніж зараз, але навіть тоді ця
надія була достатньо слабкою, наша біда була великою, і ве-
ликою залишилася. Фріда нічого тобі про нас не розповідала?

— Тільки натякала, — сказав К. — Нічого конкретного, але вже сама згадка про вас дратує її.

— І господиня нічого не розповідала?

— Ні, нічого.

— І ніхто, окрім того?

— Ніхто.

— Звичайно, хто ж може розповісти про нас. Кожен щось про це знає. Правду, як її собі уявляють люди, або ж якийсь поголос, почутий від когось чи придуманий самостійно. Кожен думає про нас більше, ніж потрібно, але ніхто не скаже й слова, всі бояться про таке говорити. І мають рацію. Дуже важко розповідати про це, навіть тобі, К., і можливо, почувши цю історію, ти теж підеш геть і не захочеш більше нас знати. Хоча тебе це, здається, найменше стосується. І тоді ми втратимо тебе, а ти для мене тепер, мушу зізнатися, важиш більше, ніж досі Варнавіна служба. Але все-таки ти мусиш про все дізнатися, бо це мене мучить цілий вечір, та й інакше ти не матимеш уявлення про наше становище і продовжуватимеш несправедливо ставитися до Варнави, що мене теж турбує. Без цього ми з тобою не зможемо досягнути повного взаєморозуміння, ти не зможеш ні допомогти нам, ні прийняти нашої, важливої для тебе допомоги. Але залишається тільки одне питання: чи хочеш ти взагалі про це знати?

— Чому ти питаєш? — сказав К. — Якщо це необхідно, я хочу знати, але чому ти про це питаєш?

— Через забобони, — відповіла Ольга. — Бо ми втягуємо тебе у свої справи, а ти ні в чому не винен, ще менше, ніж Варнава.

— Розповідай мерщій, — сказав К. — Я нічого не боюся, а ти перебільшуєш небезпеку, бо полохлива, як і всі жінки.

Таємниця Амалії

— Вирішуй сам, — сказала Ольга. — Зрештою, ця історія виглядає дуже простою, і не кожен відразу розуміє, що в ній може бути важливого. У Замку є один високий чиновник на ім'я Сортіні.

— Я вже чув про нього, — сказав К. — Мене викликали сюди не без його участі.

— Не думаю, — заперечила Ольга. — Сортіні майже не з'являється на людях. Ти не плутаєш його часом із Сордіні, пишеться через «д»?

— Твоя правда, — погодився К. — То був Сордіні.

— Так, — сказала Ольга. — Сордіні дуже відомий як один із найстаранніших чиновників, про нього багато говорять. Натомість Сортіні дуже відлюдкуватий і ніхто про нього нічого не знає. Близько трьох років тому я побачила його вперше і востаннє. Це було третього липня, на свято пожежників. Замок теж брав у цьому участь і подарував пожежникам нову помпу. Сортіні частково займається справами пожежників (хоча можливо, він просто когось заміняв, чиновники часто заміняють один одного, і тому важко буває встановити, хто за що відповідає), він брав участь і в передачі помпи. Ясна річ, були й інші представники Замку — чиновники і слуги. Сортіні, як звичайно, ховався за спинами присутніх. Це такий невисокий, кволий і заглиблений у свої думки чоловік. Єдине, що помітили всі, хто взагалі зауважив його присутність, було те, як розташовані зморшки на його чолі. У нього дуже багато зморщок, хоча йому не більше сорока, і всі вони у формі віяла розходяться від носа до чола, я ніколи ще такого не бачила. Отже, було свято пожежників. Ми з Амалією чекали цього дня кілька тижнів, нам перешили по-новому святкові

сукні, особливо гарною вийшла сукня Амалії — біла спереду призбирана блузка, кілька рядів мережив, мати позичила їй усі свої мережки, я тоді страшенно заздрила Амалії і перед святом проплакала півночі. Аж коли вранці до нас зайшла господиня заїзду «Біля мосту»...

— Господиня? — перепитав К.

— Так, — відповіла Ольга. — Ми з нею дружили. Вона прийшла й підтвердила, що Амалія виглядає краще, ніж я, і щоб втішити мене, позичила своє намисто з богемського гранату. Коли ми були вже готові, Амалія стала переді мною, всі захоплено подивилися на неї, а батько сказав: «Згадаєте мене, сьогодні Амалія знайде нареченого». Тоді я, сама не знаю чому, зняла з шиї мою гордість, намисто, і віддала його Амалії. Я більше їй не заздрила, а просто схилилася перед її перемогою і вважала, що кожен повинен схилитися. Мабуть, нас тоді вразило, що вона виглядає не так, як завжди, бо не можна було назвати її справді гарною. Але цей її похмурий погляд, який вона відтоді зберегла назавжди, ішов десь високо понад нами, і всі мимоволі схилилися перед нею. Це помітили навіть Лаземан із дружиною, які зайшли за нами.

— Лаземан? — запитав К.

— Так, Лаземан, — відповіла Ольга. — Ми обов'язково мали з'явитися на святі, без нас навіть не могли розпочати, бо батько був третім інструктором пожежної команди.

— Твій батько був тоді ще таким міцним?

— Батько? — перепитала Ольга, ніби не зрозуміла, про що йдеться. — Три роки тому він був іще відносно молодим. Наприклад, під час пожежі в «Панському дворі» вінис на собі одного досить важкого чиновника на ім'я Галатер. Я бачила це на власні очі. Хоча насправді ніякої пожежі не було, просто поліно випало з печі й почало диміти. Але

Галатер злякався, покликав з вікна на допомогу, приїхали пожежники, і мій батько мусив його винести, хоча вогонь давно загасили. Галатер дуже мало рухається, тому в подібних випадках повинен бути обережним. Я розповідаю все це задля батька, бо відтоді минуло не більше трьох років, а подивися, як він сидить.

Тільки тепер К. побачив, що Амалия вже повернулася, але була далеко, біля столу батьків. Вона годувала матір, яка не могла рухати хворими на ревматизм руками, і вмовляла батька ще трохи зачекати з їжею, зараз вона займеться й ним. Але її слова не мали бажаної дії, бо батько дуже жадібно намагався дістатися до свого супу, перемагав тілесну слабкість і хотів сьорбати рідину з ложки або ж просто з тарілки, а коли йому не вдавалося ні перше, ні друге, роздратовано бурчав. Ложка була давно порожня, коли потрапляла до рота, а рот ніяк не міг зачерпнути супу з тарілки, бо заважали довгі вуса, суп розливався на всі боки, але батькові не діставалося ні краплі.

— І це зробили з ним три роки? — запитав К., хоча старі і вся дальня частина кімнати продовжували викликати в нього тільки огиду, а не співчуття.

— Три роки, — повільно повторила Ольга. — Точніше, всього кілька годин урочистостей. Святкування відбувалося на галявині перед Селом, біля річки. Коли ми прийшли, там уже стояв великий людський натовп, зібралось багато людей із сусідніх сіл, від галасу паморочилося в голові. Спочатку ми з батьком пішли до нової помпи, він так тішився, коли її побачив, ця помпа примусила його відчутти себе щасливим, він почав обмацувати її і пояснювати нам її дію, дратувався, якщо хтось виявляв недостатню цікавість або в чомусь не погоджувався із батьком. Коли він хотів показати щось під помпою, ми всі повинні були згинатися і майже заповзати

під низ, Варнава відмовився лізти, і його відлупцювали. Тільки Амалію не обходила пожежна помпа, вона стояла поряд у своїй гарній сукні, і ніхто не наважувався їй щось сказати. Я час від часу підходила до неї й брала за руку, але вона мовчала. Я досі не можу знайти пояснення, чому ми тоді так довго стояли біля помпи і помітили Сортіні тільки тоді, коли батько нарешті зміг відійти. Чинownik, здається, стояв біля помпи вже довгий час, спершись на ручку. Там був жахливий галас, гірший, ніж завжди буває під час свята. Замок подарував пожежникам кілька сурм, на цих інструментах навіть дитина без особливих зусиль може видавати страшенно гучні звуки. Коли чуєш їх, здається, що почалася війна, до цього звуку неможливо звикнути, кожного разу мимоволі здригаєшся. Оскільки сурми були зовсім нові, кожен хотів зіграти на них, а з нагоди народного свята всім дозволяли. Довкола нас зібралися кілька таких сурмачів, можливо, їх привабила Амалія. У цьому гармидері важко було зосередитися, а ще й батько вимагав цікавитися помпою, тому не дивно, що ми так довго не помічали Сортіні, якого доти жодного разу не бачили.

— Он стоїть Сортіні, — нарешті тихенько прошепотів батькові Лаземан.

Батько низько вклонився і подав нам знак, що ми повинні зробити те саме. Не знаючи Сортіні особисто, батько давно поважав його як фахівця в пожежній справі і часто розповідав про нього вдома. Тому бачити перед собою живого Сортіні для всіх нас було цілком несподіваною і небуденною подією. Але урядник нами не цікавився, — так поводитьсь не тільки він, більшість чиновників виглядають на людях байдужими до всього. Крім того, він був утомлений, прийшов сюди тільки зі службового обов'язку. Багато чиновників вважають такі репрезентативні обов'язки обтяжливими,

але це не означає, що вони погано виконують свою роботу. Інші урядники і слуги, опинившись у Селі, змішалися з натовпом, але Сортіні залишився біля помпи і відганяв своїм мовчанням кожного, хто наважувався наблизитися до нього з якимось проханням чи лестощами. Таким чином, він помітив нас ще пізніше, ніж ми його. Уже аж тоді, як ми поштиво вклонилися і батько кинувся вибачатися, Сортіні подивився на нас, обвів поглядом усіх, одного за одним. Він був дуже змучений і зітхав, ніби його втомлювало, що нас так багато. Аж поки його погляд не застиг на Амалії. Він змушений був підняти на неї очі, бо вона набагато вища за нього. Тут він пожвавився і перестрибнув через руків'я помпи, щоб наблизитися до Амалії. Ми спершу неправильно його зрозуміли і збиралися всі на чолі з батьком підійти ближче, але він жестом зупинив нас і махнув рукою, щоб ми йшли собі геть. На цьому все закінчилося. Ми жартували з Амалії, що вона справді знайшла нареченого. Так нічого і не збагнувши, ми тішилися ціле пообіддя, тільки Амалія була більш мовчазна, ніж звичайно. «Вона по вуха закохалася в Сортіні», — сказав Брунсвік, він трохи грубуватий і ніколи не розумів таких людей, як Амалія, але цього разу нам його зауваження здавалося майже правильним. Ми всі, крім Амалії, поводили себе того дня дуже легковажно й були напідпитку від солодкого вина із Замку. Додому повернулися після опівночі.

— А Сортіні? — запитав К.

— Так, Сортіні, — повторила Ольга. — Його я мигцем бачила на святі ще кілька разів, він сидів на руків'ї помпи, склавши руки, аж поки за ним не приїхали з Замку. Він навіть не пішов подивитися на змагання пожежників, де батько, сподіваючись, що Сортіні його бачить, показав найкращий результат серед чоловіків свого віку.

— І ви більше ніколи про нього не чули? — запитав К. — Ти, здається, маєш до нього велику повагу.

— Так, повагу, — промовила Ольга. — І почути нам про нього ще довелось. Наступного ранку нас розбудив із п'яного сну крик Амалії. Усі відразу впали назад у свої ліжка, але я побігла до сестри. Вона була біля вікна і тримала в руці листа, що його приніс незнайомий чоловік, і тепер стояв на вулиці та чекав на відповідь. Амалія вже прочитала це коротке послання і стискала його в руці, що безсило повисла вздовж тіла. Сестра дуже подобалася мені такою втомленою. Я стала поряд із нею на коліна і прочитала листа. Не встигла дочитати, як вона забрала аркуш, коротко глянула на мене, але не змогла перемогти себе та прочитати ще раз. Підняла папірець, подерла його на шматки, викинула за вікно в обличчя чоловікові, що там стояв, і зачинила шибу. Це був той вирішальний ранок. Я називаю його вирішальним, але кожна мить попереднього пообіддя була такою ж важливою.

— А що було в листі? — запитав К.

— Так, цього я ще не сказала, — промовила Ольга. — Лист був від Сортіні, адресований дівчинці із гранатовим намистом. Я не можу точно відтворити його зміст, але там була вимога прийти до «Панського двору». Більше того, Амалія повинна була прийти відразу, бо вже за півгодини Сортіні треба було їхати геть. Лист був написаний у надзвичайно образливих виразах, мені доти навіть не доводилося таких чути, тому я більше здогадалася про зміст, ніж зрозуміла окремі слова. Якби хтось прочитав цього листа, не знаючи Амалії, він мав би подумати, що дівчина, якій його адресовано, давно збезчещена, навіть якщо вона ще цнотлива. Це не був любовний лист, у ньому не знайшлося жодного ласкавого слова. Навпаки, Сортіні обурювався тим, що вигляд Амалії відволік

його від справ. Пізніше ми вирішили, що Сортіні, напевно, збирався їхати до Замку ще звечора, але через Амалію залишився в Селі, а вранці, розлючений тим, що йому так і не вдалося забути дівчину, написав листа. Цей лист викликав би обурення кожної дівчини, але пізніше когось не настільки сміливого, як Амалія, слова погрози в ньому примусили б злякатися, та Амалія не знає страху ні за себе, ні за інших, вона відчула лише образу. Потім я залізла назад до ліжка, повторюючи уривок останньої фрази: «...і щоб ти негайно прийшла, бо інакше...» Амалія ж залишилася стояти біля підвіконня і дивилася на вулицю, ніби сподіваючись наступних гінців, з кожним із яких вона поводитиметься так само.

— Ось вони, чиновники, — нерішуче сказав К. — Отже, серед них є й такі екземпляри. А що зробив твій батько? Я сподіваюся, він написав обурену скаргу на Сортіні у відповідні інстанції, якщо не віддав перевагу коротшому і надійнішому шляхові до «Панського двору». Найжахливіше у всій цій історії зовсім не образа Амалії, яку було легко виправити, не знаю, чому ти приділяєш стільки уваги саме цьому. Хіба міг Сортіні таким листом назавжди зганьбити Амалію? А саме таке враження складається з твоєї розповіді. Адже це неможливо, честь Амалії легко було відновити, а за кілька днів усі забули б про цю пригоду. Сортіні зганьбив не Амалію, а себе самого. І мене лякає цей Сортіні і сама можливість такого зловживання владою. Те, що в цьому випадку не вдалося, бо було сказано надто грубо і прямо, виявилось занадто прозорим, та й Амалія показала себе здатною чинити належний опір, в тисячі інших випадків, набагато гірших, може бути успішно досягнуто. І цього не помітить ніхто, навіть та, яку збезчещено.

— Тихо, — сказала Ольга. — Амалія на нас дивиться.

Амалія закінчила годувати батьків і взялася роздягати матір, вона саме розв'язала їй пояс, поклала її руки собі на шию, трохи підняла матір і зняла спідницю, потім обережно посадила назад. Батько знову був незадоволений тим, що спочатку обслуговують матір, хоча так відбувалося лише тому, що мати була ще більш безпомічна, ніж він. Тому батько вирішив роздягнутися сам, можливо, цим він хотів покарати доньку за невиправдану, на його думку, повільність. Але хоча почав він із найлегшого й другорядного — завеликих пантофель, в яких його ноги вільно ковзали, — це йому ніяк не вдавалося, і він із хрипом змушений був відмовитися від своєї спроби і знову тихо спертися на спинку крісла.

— Ти не розумієш найважливішого, — сказала Ольга. — У всьому решта ти маєш рацію, але найважливішим було те, що Амалія не пішла до «Панського двору». Те, як вона обійшлася із вістовим, могло б ще зійти їй з рук. Це можна було б якось залагодити. Але те, що вона не пішла, означало вічне прокляття для нашої сім'ї. Та й поведінка її з вістоношею була неприпустимою, офіційно це навіть висунули на перший план.

— Як! — вигукнув К. Але змушений був стишити голос, бо Ольга благально склала руки. — Ти, її сестра, хочеш сказати, що Амалія повинна була послухатися Сортіні й піти до нього?

— Ні, — заперечила Ольга, — Боже збав від подібних думок. Як ти міг таке подумати? Я не знаю іншої людини, яка настільки має рацію у всіх своїх вчинках, як Амалія. Якби вона пішла до «Панського двору», я б також вважала це правильним вчинком. Але те, що вона не пішла, було героїзмом. Якби я отримала подібного листа, відверто зізнаюся, я б пішла. Просто не витримала б страху перед покаранням, це

змогла тільки Амалія. Існували різні, м'якші можливості виходу з ситуації. Наприклад, інша на її місці вирішила б подбати про свою зовнішність, і за цим заняттям пройшло б трохи часу, а з'явившись до «Панського двору», вона довідалась би, що Сортіні вже немає. Може бути й таке, що він поїхав відразу після того, як послав вістового, це навіть дуже ймовірно, адже настрої чиновників такі мінливі. Але Амалія так не зробила, вона взагалі нічого не зробила. Була надто сильно ображена і відповіла не роздумуючи. Навіть якби вона тільки вдавала, що слухається, наприклад переступила поріг «Панського двору», то можна було б уникнути найгіршого звинувачення, у нас тут є дуже розумні адвокати, вони з нічого зроблять все що завгодно, але в цьому випадку навіть жалюгідного «нічого» не знайдеш. Більше того, додавалася ще зневага до листа Сортіні й образа вістового.

— Але яке звинувачення? — запитав К. — До чого тут адвокати? Хіба можна було оскаржити чи покарати Амалію за злочинні дії Сортіні?

— Ясна річ, — відповіла Ольга, — можна було. Звичайно, не йшлося про судовий процес за всіма правилами, та й покарання як такого не було, до неї вжили інших засобів. До неї й до всієї нашої сім'ї. Ти й сам починаєш розуміти, наскільки страшним виявилось це покарання. Тобі воно видається несправедливим і нечуваним, але ніхто в Селі з тобою не погодиться. Твоя думка дуже корисна для нас і мала б нас втішити, якби вона не ґрунтувалася на самих лише помилкових судженнях. Я можу тобі це легко довести, і вибач, бо повинна згадати при цьому Фріду. Між Фрідою і Кламмом, незалежно від завершення, — відбулося щось схоже, як між Амалією та Сортіні, і попри те, що на початку ти боявся цього, зараз уже вважаєш це правильним. І звичка тут ні до чого, вона не може

примусити настільки отупіти, коли йдеться про прості речі. Це просто відмова від попередніх помилок.

— Ні, Ольго, — заперечив К., — я не знаю, чому ти приписуєш суди Фріду, з нею все було зовсім інакше. Не плутай такі різні речі і розповідай далі.

— Будь ласка, — сказала Ольга, — не ображайся, якщо я наполягатиму на своєму порівнянні. Коли ти намагаєшся захистити Фріду від моїх слів, у тобі говорять лише рештки твоїх помилкових уявлень про наші порядки. Її не потрібно захищати, а лише похвалити. Якщо я порівнюю ці два випадки, то не маю на увазі, що вони однакові, вони так само схожі між собою, як біле з чорним. І Фріда в цьому випадку біла. Над Фрідою можна хіба що посміятися, як я це нерозумно зробила тоді в шинку, і потім сильно шкодувала. Але навіть той, хто над нею сміється, робить це від зловтіхи або заздрості, але посміятися над нею можна. Амалію ж можна тільки зневажати, якщо тебе, ясна річ, не пов'язують із нею родинні зв'язки. Тому це справді дуже різні випадки, як ти правильно зауважив, але все-таки мають дещо спільне.

— Нічим вони не схожі, — сказав К. і похитав головою, не погоджуючись. — Не чіпай Фріди, вона не отримувала такого листа, як Амалія від Сортіні, і Фріда справді кохала Кламма. А той, хто сумнівається, може її запитати, вона й досі його кохає.

— Хіба це велика різниця? — запитала Ольга. — Ти думаєш, Кламм не міг надіслати Фріді щось подібне? Коли чиновники встають з-за письмового столу, вони всі однакові і через неувважність бувають дуже брутальними, може, не всі, але більшість. Лист до Амалії міг бути написаний саме в такому стані, мабуть, Сортіні в цей час перебував у полоні якихось власних думок і зовсім не зважав на те, що пише.

Що ми знаємо про думки чиновників? Хіба ти не чув або тобі не розповідали, яким тоном Кламм розмовляв із Фрідою? Кламм славиться своєю брутальністю; він може мовчати кілька годин, а потім скаже таке, що людину аж пересмикне. Про Сортіні в цьому плані нічого невідомо, бо він і сам маловідомий. Про нього знають переважно тільки те, що його прізвище схоже на Сордіні. Якби не це, про нього взагалі б ніхто нічого не знав. Навіть коли йдеться про фахівців із пожежної справи, його часто плутають із Сордіні, бо той — справжній фахівець і часто використовує подібність прізвищ, щоб перекинути на Сортіні частину своїх репрезентаційних обов'язків, а самому спокійно працювати. А якщо в серці такої недосвідченої людини раптом спалахує кохання до сільської дівчини, то це, ясна річ, виражається інакше, аніж коли закохується сусідський помічник столяра. Крім того, варто пам'ятати, що між чиновником і донькою шевця все-таки лежить велика відстань, яку потрібно подолати. Сортіні спробував це у такий спосіб, хтось, можливо, робив би по-іншому. Загалом вважається, що всі ми належимо до Замку і між нами немає ніякої різниці. Напевно, у більшості випадків це правда, але, на жаль, ми не раз, і то переважно тоді, коли це особливо важливо, отримували можливість переконатися, що насправді все зовсім не так. У кожному разі після всього цього тобі, мабуть, буде простіше збагнути, чому Сортіні вчинив саме так, і його вчинок не виглядатиме аж таким страшним. Його поведінка і справді набагато зрозуміліша, наприклад за Кламмову. І навіть людині, яка спілкується із Сортіні досить близько, витримати це спілкування набагато легше, ніж тому, хто опинився поряд із Кламмом. Навіть найніжніший лист від Кламма набагато неприємніший, ніж найбрутальніший від Сортіні. Зрозумій мене правильно, я ні

в якому разі не засуджую Кламма, а лише пояснюю своє порівняння, бо ти протестуєш проти нього. Кламм командує жінками, як йому захочеться, сьогодні одній звелить прийти, завтра — іншій. Жодну з них не терпить надто довго, і як наказує прийти, так само й виганяє геть. Ох, Кламм не буде завдавати собі праці і братися за писання листа. Тож хіба порівняно з цим все ще виглядає чудовиськом Сортіні, який живе замкнуто і про стосунки якого з жінками щонайменше нічого не відомо? Сортіні, який раптом сідає і своїм гарним чиновницьким почерком пише листа, нехай навіть і брутального? І якщо з цього не випливає висновку про те, що Кламм чимось кращий за Сортіні, а радше навпаки, то що може змінити тут Фрідине кохання? Оцінити ставлення жінок до чиновників, на мою думку, дуже складно, а точніше, дуже легко. Тут ніколи не бракує кохання. Не існує також нещасливого чиновницького кохання. І це ніяка не похвала для дівчини, якщо про неї говорять, — я маю на увазі не лише Фріду, — що вона віддалася чиновнику тільки тому, що кохала його. Вона кохала його і йому віддалася, але в цьому немає нічого вартого похвали. Ти можеш закинути мені, що Амалія не кохала Сортіні. Можливо, це й правда, вона не кохала його, або навпаки, кохала, — хто може про це знати? Навіть вона сама не може. Як вона може бути певна, що не кохала його, якщо відкинула його почуття так рішуче, як цього ще ніколи не траплялося з жодним чиновником? Варнава каже, що вона досі часом здригається від жесту, яким три роки тому зачинила вікно. І це справді так, тому її ні про що не можна питати. Вона порвала з Сортіні і не знає нічого більше, тільки це. Кохає вона його чи ні, над цим вона не замислюється. Але нам відомо, що жінки завжди кохають чиновників, які звернуть на них увагу, бо просто не можуть інакше. Жінки

закохані в чиновників ще до того, як на них звернуть увагу, навіть якщо й заперечують це. А Сортіні не лише звернув увагу на Амалію, він перестрибнув через руків'я пожежної помпи, коли побачив її, перескочив ногами, які задерев'яніли від роботи за письмовим столом! Але ти скажеш, що Амалія — виняток. Так, вона — виняток і довела це, коли відмовилася йти до Сортіні, цього вже достатньо, щоб виділитися. Але якщо вона ще й не кохає Сортіні, то цього, мабуть, уже забагато навіть для незвичайної дівчини, в таке неможливо повірити. Того пообіддя ми, ясна річ, мало що помічали, але навіть попри всю свою неухважність запідозрили, що Амалія закохана, і це про щось таки свідчить. І якщо тепер подивитися на все це вкупі, то яка різниця між Фрідою та Амалією? Єдина — Амалія відмовилася робити те, що зробила Фріда.

— Можливо, — погодився К. — Але для мене основна різниця в тому, що Фріда — моя наречена, тоді як Амалія обходить мене лише тому, що вона сестра Варнави, вістового із Замку, тому їхні долі, можливо, переплітаються. Навіть якби якийсь службовець вчинив із нею настільки несправедливо, як це мені видалося на початку твоєї розповіді, це б мене дуже схвилювало, але й тоді більше як офіційний казус, аніж приватна біда Амалії. Після твоєї оповіді картина міняється, хоча ця зміна й надалі для мене незбагненна. Але оскільки ти це розповідаєш, а тобі я довіряю, то все виглядає переконливо. Тому я хотів би облишити цю історію, я не пожежник, чому мене має цікавити Сортіні. Але мене хвилює Фріда і виглядає дивним, що ти, якій я повністю довіряю та надалі довірятиму, постійно намагаєшся наговорювати на Фріду і робиш спроби викликати в мене підозри щодо неї, хоча й не прямо, а через історію Амалії. Не думаю, що ти чиниш так навмисно, тим більше з поганими намірами, інак-

ше я б давно пішов геть. Ти дієш так під тиском обставин, любиш Амалію і тому намагаєшся підняти її вище за інших жінок, а оскільки в самій Амалії не бачиш достатньо такого, що варте було б звеличення, то допомагаєш собі приниженням інших жінок. Те, що зробила Амалія, — дивно, але що більше ти про це розповідаєш, то менш зрозуміло, чи був її вчинок величним, чи навпаки, — жалюгідним; мудрим чи впертим, героїчним чи боягузливим. Що саме спонукало Амалію вчинити саме так? Вона навіки замкнула це у своєму серці, і ніхто цього ніколи звідти не видобуде. Натомість Фріда не зробила нічого дивовижного, навпаки, просто пішла за покликом свого серця, і кожному, хто вирішив би цим зацікавитися, відразу все стало б зрозуміло. Можна дізнатися про це всю правду, і немає потреби пліткувати. Але я не прагну ні принижувати Амалію, ні захищати Фріду. Просто хочу пояснити тобі своє ставлення до Фріди, бо все, що скероване проти неї, загрожує й моему існуванню. Я прибув сюди за власним бажанням і за власним бажанням залишився тут. Але всім, що трапилося потім, і насамперед своєю перспективою на майбутнє, бо якою б туманною вона не була, але вона існує, — усім цим я завдячую Фріді, і цього неможливо заперечити. Мене взяли на роботу землеміром, але це була лише ілюзія, лише гра. Мене позбавили притулку, зі мною й зараз продовжують вести якусь гру, але ця гра вже значно складніша, і це суттєво, напевно, я набув у їхніх очах більшої ваги. У мене є хоча й жалюгідний, але все-таки дім, мізерна, але посада, і справжня робота. У мене є наречена, яка заміняє мене на роботі, коли я мушу залагоджувати інші справи, я одружуся з нею й стану членом сільської общини. Крім того, я маю не лише офіційний, а й досі не використаний приватний зв'язок із Кламмом. Хіба цього

не досить? А коли я приходжу до вас, з ким ви вітаєтеся? Кому ти довіряєш історію своєї сім'ї? Від кого ти сподіваєшся, навіть якщо ймовірність успіху й мізерна, хоч якоїсь допомоги? Не від мене ж, землеміра, якого, наприклад, ще минулого тижня Лаземан і Брунsvік силою випхали зі свого дому. Ти сподіваєшся цієї допомоги від чоловіка, що вже володіє певними засобами впливу, і цим я завдячую Фріді. А вона настільки скромна, що якби ти намагалася запитати її про щось подібне, не захоче нічого знати. Але після всього сказаного здається, що Фріда у своїй невинності досягнула більшого, ніж Амалія попри всю свою зарозумілість. Бо як мені здається, ти хочеш допомогти Амалії. І де ти шукаєш таку можливість? Саме у Фріди, а не в когось іншого.

— Хіба я справді так погано говорила про Фріду? — запитала Ольга. — Я цього аж ніяк не хотіла і зовсім інше мала на увазі. Але наше становище таке, що ми посварені з усіма, а щойно спробуєш комусь поскаржитися, і тебе заносить невідомо куди. Маєш рацію, зараз між нами і Фрідою велика різниця, і це потрібно підкреслити. Три роки тому ми були бюргерськими доньками, а сирота Фріда — служницею в заїзді «Біля мосту», ми проходили повз неї й не дивилися в її бік. Ясна річ, ми були надто зарозумілими, але так нас виховали. А того вечора в «Панському дворі» ти побачив, як усе виглядає тепер: Фріда з нагайкою в руці, а я в натовпі слуг. Але насправді все набагато гірше. Фріда може нас зневажати, і це відповідає її статусові, а обставини спонукають до цього. Та хто нас тільки не зневажає! Кожен, хто ставиться до нас презирливо, відразу просувається нагору. Ти знаєш наступницю Фріди? Її звати Пепі. Я познайомилася з нею лише позавчора ввечері, досі вона була покоївкою. Вона пішла набагато далі за Фріду в зневажливому ставленні до мене. Пепі побачила мене

з вікна, коли я йшла по пиво, підбігла до дверей і зачинила їх, я змушена була довго просити її й пообіцяти стрічку зі свого волосся, аж поки вона відчинила. А коли я зняла стрічку й віддала, вона відкинула її геть у куток. Що ж, вона може мене зневажати, бо я часом залежна від її милості, а вона працює за шинквасом у «Панському дворі». Звичайно, вона там лише тимчасово і не має необхідних здібностей, щоб працювати там постійно. Достатньо лише послухати, як із нею розмовляє господар, і порівняти з тим, як він розмовляє із Фрідою. Але це не заважає Пепі ставитися з погордою до Амалії, хоча одного погляду Амалії достатньо, щоб викинути крихітну Пепі разом з усіма її кісками і фальбанками геть із кімнати з такою швидкістю, на яку її товстенькі ніжки самі по собі не здатні. А які огидні теревені мені знову довелося вислуховувати про Амалію, аж поки за мене не заступилися гості, хоча зробили вони це так само, як ти бачив попереднього разу.

— Яка ти залякана, — сказав К. — Я лише хотів поставити Фріду на те місце, якого вона заслуговує, але зовсім не мав наміру принизити вас, як ти це зараз трактуєш. Ваша сім'я також має в моїх очах щось особливе, я вже казав це. Але чому це має давати підставу зневажати вас, я не розумію.

— Ох, К., — зітхнула Ольга. — Я боюся, що й ти це зрозумієш. Хіба ти не можеш збагнути, що поведінка Амалії із Сортіні дала перший поштовх для такої зневаги?

— Це дивно, — сказав К. — Така поведінка Амалії може заслуговувати на захоплення або осуд, але не на зневагу. Та якщо її з якихось невідомих мені міркувань і зневажають, то чому це поширюється на вас, безневинну сім'ю? Те, що Пепі тебе зважає, це нечувано, і я обов'язково їй віддячуся, коли наступного разу потраплю до «Панського двору».

— Якщо ти збираєшся, — сказала Ольга, — боротися з усіма, хто нас принижує, на тебе чекає важка робота, бо все це тягнеться з Замку. Я дуже добре пригадую ранок наступного дня. Прийшов Брунсвік, який тоді працював у батька шевчуком. Батько дав йому роботу і відіслав додому. Ми снідали, і всі, окрім нас із Амалією, були дуже пожвавлені та веселі. Батько розповідав про свято, в нього було повно планів стосовно пожежної команди, бо в Замку є свої пожежники, які прислали на свято делегатів, і з ними було досягнуто певних домовленостей. Присутні панове побачили, чого варті сільські пожежники, і їхні відгуки були дуже позитивними, сільську пожежну команду порівнювали з командою Замку, і порівняння було на нашу користь, говорилося про необхідність створення ще однієї пожежної команди для Замку, і потрібні були інструктори з Села. На ці місця претендували певні люди, але батько сподівався, що виберуть саме його. Він говорив про це й сидів за столом у своїй звичній лагідній манері, розставивши руки на півстола, визирав із відчиненого вікна до неба, а його обличчя було юним і сповненим надії, я ніколи більше не побачу його таким. Тоді Амалія сказала зі зверхністю, якої ми в ній раніше не помічали, що не варто надто довіряти подібним словам, чиновники люблять при нагоді сказати щось приємне, але забувають це відразу ж, хоча люди раз по раз потрапляють у цю пастку. Мати зробила їй зауваження за ці слова, батько посміявся над її удаваною мудрістю й досвідченістю, але потім затнувся, ніби шукав щось, відсутність чого помітив тільки тепер. Але все було на місці, і він сказав: Брунсвік торочив щось про вістового і подертого листа, питав, чи ми не знаємо, кого це могло б стосуватися і що там такого трапилося. Ми мовчали. Варнава, який тоді був

ще зовсім юним і поводив себе, як грайливе ягнятко, сказав щось особливо немудре чи зухвале, тема помінялася, і всі забули батькові слова.

Покарання для Амалії

— Та невдовзі нас засипали запитаннями про історію з листом. Приходили друзі і недруги, знайомі і незнайомі, але ніхто не затримувався, а найближчі друзі прощалися з найбільшим поспіхом. Лаземан, завжди такий поважний і повільний, квапливо зазирнув до нашої хати, ніби тільки збирався впевнитися в її розмірах, з порогу роззирнувся довкола. Це було схоже на якусь жахливу дитячу гру, Лаземан тікав, а батько відмахувався від інших людей, що його обступили, і намагався наздогнати його, добіг до порогу, а потім зупинився. Брунsvік прийшов і чесно заявив батькові, що хоче працювати самостійно. Молодець, зумів використати момент. Замовники приходили й шукали в батька в коморі своє взуття, яке віддали ремонтувати. Спочатку батько намагався переконати замовників, і ми підтримували його, як могли, але він потім покинув свої спроби, і лише мовчки допомагав людям шукати. У книзі замовлень викреслювався рядок за рядком, запаси шкіри, які нам здали, поверталися назад, борги віддавалися без найменшого скандалу, всі були дуже задоволені, коли швидко й назавжди розривали з нами всі стосунки. Навіть якщо люди при цьому опинялися в програші, на це не зважали. І нарешті, як це неважко було передбачити, з'явився Зеєман, начальник пожежної дружини, ця сцена досі стоїть у мене перед очима. Зеєман — великий, хоча й трохи згорблений, із хворими легенями, вічно серйозний. Зеєман не вміє сміятися, і тепер стоїть перед моїм

батьком, яким завжди захоплювався, якому в дружній бесіді обіцяв посаду свого заступника, і ось прийшов повідомити, що пожежна дружина прощається з батьком і просить повернути диплом. Люди, які були в нас на той момент, усе облишили й оточили двох чоловіків тісним колом. Зеemannу бракує слів, він мовчки поплескує батька по плечі, так, ніби намагається вибити слова, які сам хоче сказати, але не може підібрати. При цьому він сміється, чим напевно хоче заспокоїти себе і всіх присутніх, але оскільки сміятися він не вмів і ніхто ще не бачив, як він посміхається, нікому не спадає на думку, що це сміх. Але батько до того часу був уже занадто втомленим і зневіреним, аби комусь допомагати, він виглядав надто кволим навіть для того, щоб узагалі замислюватися над тим, що відбувається. Ми всі були однаково знесилені, але наша юність примушувала нас не вірити в можливість такої повної катастрофи. Ми все ще сподівалися, що після цієї нескінченної низки відвідувачів нарешті прийде хтось, хто підтримає нас і поверне все назад. Зеemann в наших тодішніх наївних очах найкраще надавався для цього. Ми напружено очікували, що от-от із цього безперервного сміху нарешті вирветься якесь зрозуміле слово. Над чим можна було сміятися в цій ситуації? Хіба що над дурнуватою несправедливістю, яка з нами трапилася. «Пане начальнику, пане начальнику, скажіть ви нарешті всім цим людям», — думали ми собі й підходили ближче до нього, але він тільки ніяково топтався на місці. Нарешті почав говорити, хоча не так у відповідь на наші потаємні бажання, як із метою задовольнити підбадьорливі або злі вигуки оточення. Ми все ще сподівалися. Він почав із великих похвал для батька. Назвав його гордістю дружини, недосяжним зразком для молоді, незамінним членом команди, без якого вона майже не має

шансів успішно існувати далі. Було б чудово, якби він на цьому зупинився! Але він говорив далі. І якщо члени дружини все-таки вирішили попросити батька піти у відставку, ясна річ, тільки тимчасово, то він повинен зрозуміти серйозність причин, які їх до цього змусили. Можливо, все було б інакше, якби не блискучі досягнення батька на вчорашньому святі. Та саме ці досягнення привабили до себе особливо пильну увагу адміністрації, тепер пожежна дружина опинилася в полі зору і мусить ще більше, ніж раніше, дбати про незаплямованість своєї репутації. А якщо було ображено вістового, то що ж тут може вдіяти дружина? Іншого виходу не існує, і тому він, Зеeman, узяв на себе важку місію повідомити про все батькові. Батько не повинен іще більше ускладнювати йому це завдання. На цьому Зеeman відчув неймовірне полегшення, він позбувся свого важкого обов'язку. Упевнений, що все зроблено, він більше не зловживав надмірною тактовністю, показав пальцем на диплом на стіні і покликав батька пальцем до себе. Батько кивнув і пішов за дипломом, але в нього так сильно тремтіли руки, що він не зміг зняти його з цвяшка. Я стала на стільчик і допомогла йому. І цієї миті всьому остаточно настав кінець. Батько навіть не витягав диплом із рамки, а віддав Зееману все, як було. Потім сів у куток, не рухався і ні з ким більше не говорив. Ми повинні були самі давати раду з відвідувачами.

— А в чому ти бачиш тут вплив Замку? — запитав К. — Наразі я не помітив ніякого втручання. Усе, що ти розповіла досі — бездумний страх людей, зловтіха через нещастя ближнього, зрадлива дружба, — речі, які зустрічаються на кожному кроці. А з боку твого батька — принаймні так мені видається, — дріб'язковість. Бо що таке диплом? Підтвердження його здібностей, які залишилися при ньому? Тим краще. Він

ускладнив начальнику завдання саме тим, що відразу ж на другому слові кинув тому під ноги свій диплом. Але найбільш показовим видається мені те, що ти жодним словом не згадуєш Амалії, яка завинила у всьому і яка, мабуть, тихенько стояла собі ззаду і спокійно спостерігала за цим спустошенням.

— Ні, — сказала Ольга. — Тут нікому ні в чому не можна дорікнути, ніхто не міг би вчинити інакше, усе це вплив Замку.

— Вплив Замку, — повторила Амалія, яка непомітно підійшла знадвору, батьки були вже в ліжку. — Розповідають історії про Замок? Усе ще сидите тут удвох? Ти ж збирався відразу йти назад, К., а зараз вже наближається десята. Тебе цікавлять такі історії? Тут є чимало людей, які тільки цим і живуть, вони сідають одне навпроти одного і мучать себе навзаєм, але ти, як мені здається, не належиш до таких людей.

— Ні, — заперечив К. — Саме до них я й належу. Натомість люди, яких такі історії не хвилюють і які примушують хвилюватися інших, не справляють на мене надто сильного враження.

— Добре, — сказала Амалія. — Але людська цікавість буває різна. Наприклад, я чула про одного юнака, який цілими днями й ночами думав тільки про Замок, більше нічого його не цікавило. Усі переживали, щоб він не з'їхав з глузду, бо всі його думки були звернені догори, до Замку. Але врешті з'ясувалося, що думав він не стільки про Замок, скільки про доньку якоїсь прибиральниці однієї з канцелярій, і після того, як здобув її серце, все налагодилося.

— Думаю, цей чоловік мені сподобався б, — сказав К.

— Я сумніваюся, — відповіла Амалія, — що тобі сподобається цей чоловік, але, можливо, — його дружина. Та не буду вам заважати, я лягаю спати й мушу вимкнути світло.

Бо хоча батьки вже сплять, але за годину найміцніший сон уже минеться, і тоді їх може розбудити будь-що. На добраніч.

І справді вмити стало дуже темно, Амалія, вочевидь, примостилася десь біля батьківського ліжка.

— Хто цей юнак, що про нього вона розповідала? — запитав К.

— Не знаю, — відповіла Ольга. — Можливо, Брунsvік, хоча це ніби й не зовсім про нього, мабуть, хтось інший. Її не завжди легко зрозуміти, бо ніколи невідомо, серйозно вона говорить чи жартує. Переважно вона говорить серйозно, хоча це й звучить іронічно.

— Облиш ці припущення! — сказав К. — Як ти потрапила в таку сильну залежність від неї? Це трапилося ще до вашого нещастя? Чи вже після? І хіба в тебе не виникало бажання звільнитися від неї? Ця залежність має якесь конкретне пояснення? Вона ж наймолодша, а отже, повинна всіх слухатися. Винна вона чи ні, але це вона накликала біду на сім'ю. І замість щодня просити в кожного з вас пробачення за скоєне, вона тримає голову вище за всіх, ні про що не турбується, тільки опікується батьками, і то робить їм велику ласку. Вона не хоче бути ні в що посвяченою, як сама говорить, а коли врешті розмовляє з вами, то переважно серйозно, хоча це й звучить іронічно. Можливо, її влада пояснюється красою, про яку ти часом згадуєш? Але ви всі троє дуже схожі між собою. А те, чим вона від вас обох відрізняється, свідчить не на її користь. Коли я побачив її вперше, мене злякав її тупуватий холодний погляд. А крім того, хоча вона й наймолодша, це зовсім не помітно в її зовнішності, бо вона виглядає, як ті позбавлені віку жінки, які майже не старіють, але зате ніколи не бувають по-справжньому юними. Ти бачиш її щодня, тому не помічаєш твердості в її обличчі. Саме тому, подумавши,

я не можу надто серйозно сприймати й симпатії Сортіні до неї, можливо, своїм листом він хотів її тільки покарати, а не покликати?

— Про Сортіні я не хочу говорити, — сказала Ольга. — З урядниками із Замку можливо все, незалежно від того, йдеться про найвродливішу чи найбридкішу дівчину. Але в усьому решта ти цілком помиляєшся стосовно Амалії. Послухай, у мене немає особливих причин переконувати тебе змінити своє ставлення до неї, але я таки намагаюся і роблю це задля тебе. Амалія стала причиною нашої біди, це справді так, але навіть батько, якого все це зачепило найболючіше і який ніколи особливо не стримувався у словах, тим більше вдома, тож навіть батько ніколи, і в найтяжчі часи, не дорікнув Амалії жодним словом. І зовсім не тому, що схвалював її поведінку. Як міг він, великий шанувальник Сортіні, погодитися з таким, він не здатен був цього збагнути. Батько залюбки пожертвував би задля Сортіні собою і всім, що в нього було. Хоча, звичайно, й не так, як це трапилося, коли Сортіні нібито розізлився на нас. Нібито, бо після того ми нічого більше про Сортіні не чули. Якщо доти він жив замкнуто, то тепер здається, що його взагалі більше немає. Бачив би ти Амалію тоді. Ми всі знали, що ніякого конкретного покарання не буде. Від нас просто всі відвернулися. У Селі і в Замку. Але якщо відчуженість людей була помітною, то про Замок не було відомо нічого конкретного. Зрештою, якщо ми раніше не відчували ніякого сприяння з боку Замку, то як тепер повинні були б помітити відсутність такої підтримки? І ця тиша була нестерпною. Навіть те, що люди нас цуралися, було не так страшно, вони ж робили це не з якихось переконань, можливо, й не мали нічого серйозного проти нас, тоді нас і близько ніхто так не зневажав, як сьогодні. Усі просто ро-

били вигляд, що не знають нас, із самого лише страху, і чекали, що буде далі. Небезпека бідності з самого початку теж нам не загрожувала, всі боржники заплатили, розрахунки були на нашу користь. Якщо бракувало їжі, потай приносили родичі. Була пора збору врожаю. У нас не було своєї землі, а наймати нас ніхто не наважувався, тож ми вперше в житті були приречені на байдкування. І ми сиділи всі разом за зачиненими вікнами в липневу та серпневу спеку. Нічого не відбувалося. Жодних викликів, жодних повідомлень, жодних новин, жодних візитів. Нічого.

— Але, — сказав К., — якщо нічого не діялося і навіть не передбачалося ніякого покарання, чого ж ви тоді боялися? От дивні люди!

— Як би тобі це пояснити, — замислилася Ольга. — Ми не майбутнього боялися, а страждали від того, що відбувалося, саме в цьому й було покарання. Люди в Селі тільки й чекали, що ми повернемося до них, що батько знову відчинить свою майстерню, що Амалия, яка шила дуже гарні сукні, хоча й тільки для найбагатших, знову матиме замовлення. Усім, ясна річ, було прикро за те, що вони зробили. Якщо цілком поважна сім'я в Селі раптом опиняється в повній ізоляції, від цього страждають усі. Вони почували себе так, ніби виконали свій обов'язок, коли зреклися нас. На їх місці ми зробили б те саме. Вони й не знали до пуття, про що йдеться. Просто до «Панського двору» повернувся вістун із повною жменею пошматованого паперу. Фріда бачила, як він ішов і повертався, вона перекинулася з ним кількома словами і відразу ж усім розповіла те, про що змогла довідатися. Але зробила це зовсім не з ненависті до нас, а з почуття обов'язку, як зробив би кожен на її місці. А тепер усі були б не проти, якби історія закінчилася щасливо. Якби ми раптом прийшли з повідомлен-

ням, що все гаразд, що, наприклад, трапилася помилка, яку вже виправили, або ж що провина справді була, але її пробачили за попередні заслуги. Людям би вистачило навіть звістки, що нам завдяки зв'язкам із Замком пощастило якимось чином залагодити справу. Із великою радістю нас прийняли б назад. Були б поцілунки, обійми, святкування, я бачила подібні речі багато разів у інших випадках. Але навіть і без цього можна було б обійтися. Якби ми просто вийшли на вулицю та запропонували людям відновити старі зв'язки, ні словом не згадуючи історію з листом, цього теж було б цілком достатньо, люди з радістю відмовилися б від обговорення цієї історії. Бо тут, крім страху, людям було ще страшенно незручно. Отож від нас і відвернулися, щоб нічого не чути про все це, не говорити, не думати, не мати до цього ніякого стосунку. І якщо Фріда розповіла всім про це, то не зі зловтіхи, а лише аби захистити себе і всіх, звернути увагу громади: тут щось трапилося, і від цього бажано триматися якомога далі. Справа була не в нашій конкретній сім'ї, а в цій справі, а наша сім'я постраждала, бо вплуталася в цю справу. Людям вистачило б і того, щоб ми просто вийшли до них, показали своєю поведінкою, що забули минуле, подолали його, не має значення, яким чином. Треба було, щоб громада переконалася: справу цю дійсно забуто й до неї вже ніколи не треба буде повертатися, незалежно від того, що саме її викликало. Ми всюди знайшли б готових підтримати нас, навіть якби самі забули про все тільки наполовину. Нас би зрозуміли й допомогли повернутися до нормального існування. Але замість цього ми сиділи вдома. Я не знаю, чого ми чекали, можливо, рішення Амалії, адже того ранку вона захопила владу в сім'ї і міцно тримала її в руках. Без особливих обговорень, без наказів, без прохань, фактично самою лише мовчанкою. Усі

інші мали про що порадитися й від ранку до вечора перешіптувалися між собою, а час від часу батько раптом кликав мене до себе в нападі раптового страху, і я проводила біля його ліжка півночі. Часто ми шепталися вдвох із Варнавою, який дуже мало розумів у цій історії і постійно вимагав, щоб йому пояснювали, ставив одні й ті ж запитання. Він відчував, що в його житті не буде безтурботного періоду юності, який настав для його однолітків. Ми сиділи з ним, як зараз із тобою, К., і забували, що настала ніч, а потім знову ранок. Мати була найслабшою, напевно тому, що вона відчувала не лише загальне страждання, а й окремі страждання кожного з нас. Ми спостерігали в ній зміни, яких боялися кожен для себе, хоча й підозрювали, що їх не уникнути. Її улюбленим місцем був куточок дивану, — у нас давно вже немає того дивану, — він стоїть у великій кімнаті Брунсвіка. Мати сиділа там, і було невідомо — дрімає вона чи веде нескінченні розмови сама з собою, як на це вказували її губи, що беззвучно рухалися. Ми обговорювали історію з листом постійно, без кінця й краю, всі відомі нам деталі й непевні припущення, один поперед одного намагалися придумати найкращий вихід із ситуації, це було зрозуміло й неминуче. Але це було погано, бо так ми заглиблювалися у все, від чого намагалися втекти. І яка була користь від усіх цих навіть найблискуліших планів? Жоден із них неможливо було втілити в життя без Амалії, без неї все це перетворювалося на позбавлені сенсу приготування. Вони ставали безглуздими, бо не доходили до неї, а якби й дійшли, то не зустріли б нічого, окрім мовчання. На щастя, сьогодні я розумію Амалію краще, ніж тоді. Вона несла більше, ніж ми всі; неможливо збагнути, як вона витримала це все і залишилася живою. Мати потерпала за нас усіх, бо весь тягар упав насамперед на неї, вона мучилась

недовго. Чи страждає вона ще й зараз, невідомо, бо її свідомість давно потьмарилася. Амалія ж не лише страждала, вона усвідомлювала суть усієї справи. Ми бачили тільки наслідки, вона знала причину. Ми сподівалися на якісь дрібні полегкості, в неї не було сумніву в тому, що все давно вирішено. Нам залишалися перешіптування, їй — тільки мовчання. Вона стояла віч-на-віч з правдою, жила з цим, витримала, тоді й тепер. Наскільки легше було нам усім у нашій біді, аніж їй. Щоправда, ми змушені були залишити наш дім, у нього вселився Брунсвік. Нам виділили цю халупу, в кілька заходів ми перетягли сюди візками наше майно, ми з Варнавою тягли візки, Амалія й батько підштовхували нас іззаду. Мати, яку ми перевезли сюди насамперед, щоразу зустрічала нас тихим скигленням, сидячи на скрині. Ці виснажливі перетягування візка були дуже принизливими, бо ми на кожному кроці зустрічали вози зі збіжжям, і люди мовчки відверталися од нас, але я пригадую, як ми з Варнавою навіть під час цього переїзду продовжували обговорювати наші турботи й плани, тому часом зупинялися, захоплені розмовою, аж поки батько не гукав нам ззаду «Гей!», нагадуючи про обов'язки. Та всі ці розмови після переселення ніяк не вплинули на наше життя, хіба що тепер ми відчули бідність. Родичі припинили нам допомагати, наші власні запаси майже вичерпалися, і саме тоді почала розвиватися зневага до нас у тій формі, в якій ти її бачив. Усі помітили, що нам не вистачить сили виплутатися з історії з листом, і не пробачили нам цього. Ніхто не сумнівався, що наша доля справді важка, хоча ніхто точно не знав, яка вона насправді. Усі усвідомлювали, що на нашому місці навряд чи краще витримали б це випробування, але тим необхіднішим здавалося їм цілковито відмежуватися од нас. Якби ми перемогли це все, нас би цінували ще більше, ніж

раніше. Але ми не змогли досягнути успіху, і те, що досі здавалося тимчасовим, тепер стало остаточним: нас викинули зі свого кола. Про нас більше не говорили як про людей, наше прізвище не називалося. Якщо потрібно було згадати про нас, говорили тільки про Варнаву, найбезневиннішого. Навіть наша халупа отримала погану славу, і якщо ти пригадаєш власне перше враження, то напевно погодишся, що й тобі здалося, ніби ця зневага виправдана. Пізніше, коли до нас приходили люди, вони крутили носом через цілком невинні речі, наприклад, через те, що маленька гасова лампа висить над столом. А де ж їй ще висіти, як не над столом, хоча декому це й здавалося жахливим. А якщо ми вішали лампу в іншому місці, в людському ставленні нічого не мінялося. Усе, що в нас було і чим були ми самі, викликало в людей зневагу.

Клопотання

— І що ж ми робили протягом цього часу? Найгірше з усього, що могли б придумати. За що нас варто було зневажати більше, аніж за те, що насправді примусило людей ставитися до нас презирливо. Ми зрадили Амалію, не виконали її мовчазного наказу. Ми не могли більше так жити, не могли більше витримати безнадії і почали кожен по-своєму випрошувати або ж домагатися від Замку прощення. Хоча знали, що надії не існує, що ми не можемо нічого виправити, що із Замком нас поєднував тільки Сортіні, чиновник, який колись добре ставився до батька, але тепер, у зв'язку зі всіма подіями, став для нас недоступним. Та незважаючи на це ми взялися до роботи. Першим був батько, він почав усі ці безглузді походи з клопотаннями до старости, до секретарів, до адвокатів, до писарів. Переважно його не пускали до прийма-

лень, але якщо лестощами або випадково йому таки вдавалося домогтися аудієнції, ми страшенно тішилися кожній такій новині і радісно потирали руки, — та його швидко випроваджували й ніколи більше не впускали. Крім того, відповідати йому було надзвичайно легко, в Замку це завжди легко. Чого він хотів? Що в нього трапилося? За що він хоче просити пробачення? Коли й хто в Замку поворухнув проти нього хоча б пальцем? Звичайно, він збіднів, утратив замовлення і таке інше, але все це траплялося на кожному кроці, звичайна справа для майстрового люду, питання попиту та пропозиції, хіба Замок повинен дбати про такі речі? Загалом Замок дбає про все, але не можна ж так грубо втручатися в природні процеси розвитку задля приватних інтересів однієї людини. Хіба Замок повинен вислати до Села чиновників, які розшукають замовників батька і примусять їх повернутися? Але ж ні, — заперечував батько, — ми обговорювали з ним усі ці речі дуже детально перед і після кожного його походу, ховалися в кутку, нібито від Амалії, а вона все бачила й не заважала. Але ж ні, — заперечував батько, — він скаржитися зовсім не на бідність. Усе, що він втратив, — дрібниці, він легко здобуде все це знову, якщо його пробачать. «Але що потрібно пробачити?» — питали його. Досі не було ніякої заяви, в кожному разі, її немає в протоколах, точніше, в офіційно доступних адвокатам протоколах, у зв'язку з цим проти нього не було застосовано ніяких санкцій і не планується в майбутньому. Чи було висунуто офіційне звинувачення? Батько не знав. Можливо, відбулося втручання якогось офіційного органа? Про це батькові нічого не відомо. Отже, якщо він нічого не знає і нічого не трапилося, чого ж він вимагає? Що йому потрібно пробачити? Хіба що беззмистовне забирання часу в чиновників, а от якраз цього робити не можна. Але батько

продовжував клопотатися. Тоді він усе ще був дуже сильним, а вимушене байдикування вивільнило йому купу часу.

— Невдовзі я поверну Амалії її честь, — тихенько, щоб не чула Амалія, казав він нам із Варнавою по кілька разів на день.

Але говорилося це тільки задля неї, бо насправді він думав не про відновлення честі, а про повне прощення. А для того, щоб отримати це прощення, він спочатку повинен був установити провину, хоча відповідні установи й відмовляли йому в цьому. Він не міг позбутися думки, — і це доводило, що він потроху божеволів, — нібито провину від нього приховують, бо він надто мало платить. До того часу він сплачував тільки офіційно встановлені суми, але й це було обтяжливо для наших статків. Тепер він вирішив, що повинен платити більше, хоча це, ясна річ, було помилково, бо хабарями в нашій адміністрації нічого не досягнеш, хоча їх і беруть, аби уникнути зайвих розмов. Але ми не хотіли позбавляти батька надії, тож погодилися з ним. Ми продавали все, що в нас ще залишилося, а на той час це були вже найнеобхідніші речі, аби дати батькові засоби для його клопотань. І досить довго кожного ранку відчували заспокоєння від того, що батько, вирушаючи в дорогу, мав можливість перебирати в кишені хоча б кількома мідяками. Ми самі змушені були голодувати цілий день, а єдиним набутком за наші кошти було те, що батько отримував нову надію. Хоча це навряд чи було добре. Він виснажив себе у своїх походах, а те, що без грошей давно б закінчилося, тяглося в нескінченність. За додаткову платню батькові насправді нічим не могли допомогти, але час від часу який-небудь писар намагався відробити хабар і робив вигляд, що проводитьимуться розслідування. Натякав, що певні сліди вже знайдено, і над справою працюватимуть далі

не з професійного обов'язку, а лише з поваги до батька. Це не викликало в батька жодних підозр, навпаки, його віра в чиновників тільки поглиблювалася. Він повертався з кожною такою безглуздою обіцянкою, ніби приносив до хати благословення. І було дуже боляче спостерігати за тим, як він із вимученою посмішкою і вираченими очима за спиною Амалії намагається нам натякнути, що порятунок Амалії, який найбільше здивує її саму, завдяки його зусиллям вже дуже близький, хоча наразі ми ще повинні тримати це все в суворій таємниці. Так тривало б, звичайно, ще довго, якби ми не втратили всі можливості діставати для батька гроші. На той момент Брунsvік після численних прохань узяв Варнаву до себе помічником, щоправда, з умовою забирати замовлення і приносити готову роботу вечорами, коли стемніє. Треба визнати, що Брунsvік у цьому пішов на певний ризик для своєї справи, зате платив Варнаві дуже мало за бездоганно виконану роботу. Цієї платні вистачало тільки на те, щоб урятувати нас від голодної смерті. Дуже обережно, після тривалої підготовки ми повідомили батька про припинення грошових дотацій, та батько сприйняв це дуже спокійно. Розумом він був нездатен збагнути безнадійність своїх зусиль, та постійні розчарування його теж добре втомили.

Хоча він і сказав, — він розмовляв тепер уже не настільки зрозуміло, як раніше, колись він вимовляв слова аж занадто чітко, — що йому не вистачило зовсім трохи грошей, завтра або ще сьогодні він би все дізнався, а тепер усе пропало, пропало через брак коштів і таке інше. Але тон, яким він це сказав, свідчив, що він сам собі не вірить. Крім того, в нього відразу з'явилися нові плани. Оскільки йому не вдалося довести провини, і тому офіційним шляхом нічого не досягнути, то тепер він повинен цілковито покласти на прохан-

ня і звертатися до кожного чиновника особисто. Серед них, безумовно, є й такі, що мають добре співчутливе серце. Хоча на роботі їм не дозволено цього показувати, але якщо застати їх несподівано в позаробочий час, то можна на них уплинути.

Тут К., який досі слухав Ольгу, затамувавши подих, раптом перебив її питанням:

— Ти вважаєш це все неправильним?

І хоча подальша розповідь мала б дати йому відповідь, він хотів знати вже.

— Ні, — відповіла Ольга. — Про співчуття й подібні речі не може бути й мови. Навіть нам із Варнавою це було зрозуміло, попри нашу юність і недосвідченість. Батько також знав про це, але забув, як поступово забув і багато іншого. Згідно з новим планом, він збирався стояти на дорозі, де проїжджають чиновницькі карети, і намагатися якимось чином передати до Замку своє прохання про прощення. Відверто кажучи, цей план був позбавлений найменшого глузду, навіть якби трапилося неймовірне, і прохання справді дійшло б до вух якого-небудь урядника. Хіба один-єдиний чиновник може дати цілковите прощення? Це могло б бути справою усієї адміністрації, але й вона не може дати цілковитого прощення, а тільки висловити свій осуд. Та навіть якби котрийсь із посадовців вийшов із карети і захотів розібратися в суті справи, хіба він зміг би щось збагнути з нерозбірливого бурмотіння бідного, втомленого і зістарілого батька? Чиновники — люди дуже освічені, але освіта їхня спеціалізована. У всьому, що стосується його фаху, кожен чиновник з одного речення може вивести цілий ряд думок, але те, що перебуває в юрисдикції іншого відділу, можна пояснювати годинами, він увічливо киватиме у відповідь, але не збагне жодного слова. Усе це речі само собою зрозумілі: хто хоч раз намагався

докопатися до суті в якихось дрібних офіційних справах, що торкаються його самого і на які чиновники просто занижують плечима, усвідомлює, що міг провести за цим усе своє життя і так нічого й не з'ясувати. Але навіть якби батько потрапив на уповноваженого в цій справі чиновника, той усе одно нічого не вирішив би без попередньої документації, тим більше посеред дороги, бо ж він не може дати прощення, а тільки офіційно залагодити справу, тобто відправити батька назад до відповідних інстанцій, у яких той уже потерпів поразку. Як низько впав батько, коли намагався втілити в життя такий план! Якби існувала найменша можливість щось залагодити в такий спосіб, ця дорога була б забита прохачами, але оскільки такої можливості не існує і щоб збагнути це, достатньо мати елементарну шкільну освіту, то дорога порожня. Хоча, можливо, саме це й підсилювало батькову надію, а він сам тримався за неї з останніх сил. І це було йому дуже потрібно, адже здорова психіка не потребувала б аж таких глибоких розмірковувань, їй достатньо було б одного тверезого погляду, щоб усвідомити безнадійність цих зусиль. Коли урядники їдуть до Села або назад, до Замку, то зовсім не для розваги. Як у Селі, так і в Замку на них чекають справи, тому вони їдуть дуже швидко. Їм також не спадає на думку визирати з вікон і шукати очима прохачів, їхні карети набиті документами, які чиновники вивчають дорогою.

— Але я зазірав до повозу чиновника, — сказав К. — І не бачив там ніяких документів.

У розповіді Ольги для нього відкрився такий великий і майже неправдоподібний світ, що К. не міг відмовити собі в задоволенні доторкнутися до нього своїми дрібними спостереженнями і пересвідчитися в існуванні цього світу та своєму власному існуванні.

— Можливо, — сказала Ольга. — Але тоді це ще гірше, бо означає, що чиновник має занадто важливі справи, аби відволіктися од них хоча б на мить, а документи такі цінні чи об'ємні, що їх неможливо взяти з собою. Такі службовці взагалі мчать галопом. У кожному разі, для батька в них часу немає. А крім того, до Замку є кілька під'їздів. Часом популярності набуває один із них, і тоді більшість повозів їздить через нього, потім настає черга іншого, і всі намагаються потрапити туди. Наразі невідомо, за якими правилами відбуваються ці зміни. Одного ранку о восьмій усі карети скупчуються на одному в'їзді, через десять хвилин — на другому, потім — на третьому, а ще за півгодини знову повертаються до першого і решту дня заїжджають тільки сюди, хоча щомиті все може помінятися. Біля Села всі ці дороги сходяться, але там уже всі карети мчать, як шалені, тоді як біля Замку темп ще трохи повільніший. Подібно до того, як неможливо передбачити закономірність виїзду карет з тих чи інших воріт, неможливо знати й кількості цих карет. Часто бувають дні, коли взагалі ніхто не їздить, а потім раптом з'являється цілий натовп. І тільки уяви собі нашого батька у всьому цьому безладі. У своєму найкращому костюмі, який незабаром стане єдиним, батько щодня виходить із дому з нашим благословенням. Він бере з собою крихітний значок — нагороду пожежної дружини, яку залишив собі не зовсім законно, і чіпляє її вже за Селом, у Селі не наважується, хоча відзнака ця настільки маленька, що її неможливо розгледіти вже на відстані двох кроків. Та на думку батька, це мало б звертати на нього увагу чиновників, що проїжджають повз. Недалеко від входу в Замок розташована садиба такого собі Бертуха, який займається постачанням овочів до Замку, там, на крихітному виступі кам'яної загорожі, батько обрав собі місце для че-

кання. Бертух не протестував, бо раніше дружив із батьком і був одним із його постійних замовників. Одна нога Бертуха трохи покалічена, і він переконаний, що тільки батько вміє пошити йому зручне взуття. Там батько проводив усі дні, йому було байдуже, що осінь видалася похмура й дощова. Щоранку о певній годині його рука вже лежала на клямці дверей і він махав нам на прощання. Увечері повертався й ховався в кутку, промоклий наскрізь, — здавалося, щодня він горбиться все більше. Спочатку розповідав нам про свої дрібні пригоди. Наприклад, що Бертух співчуває йому як старий друг і тому перекинув ковдру через паркан. Або коли йому здалося, що він упізнав чиновника в кареті, яка промчала повз. Чи що його впізнав візник і жартома зачепив нагайкою. Пізніше він уже нічого не розповідав, напевно, втратив надію чогось досягнути, а просто вважав своїм обов'язком, своєю нудною професією ходити туди і проводити там цілий день. Тоді в нього почалися ревматичні болі, наближалася осінь, сніг випав досить рано, у нас взагалі зима починається рано, а він усе сидів то на мокрому від дощу камінні, то в снігу. Уночі батько стогнав від болю, вранці часом сумнівався, чи варто йому йти, але перемагав себе і збирався. Мати хапала його за руки й не хотіла відпускати, він почав побоюватися, бо тіло часом відмовлялося його слухатися, і дозволив матері ходити з ним, так і вона захворіла. Ми часто до них приходили, приносили їжу, просто відвідували, намагалися переконати повернутися додому. Як часто ми знаходили їх там, притулених одне до одного, зіщулених, на вузькому камінці, вони загорталися в тоненьку ковдру, яка ледь накривала їх, а довкола була пустка, і тільки сірість снігу та туману, куди не кинь оком, — жодної живої душі, жодного повозу. Яке це було видовище, К., яке видовище! Аж поки одного ранку батько не

зміг устати з ліжка. Він був у відчаї, в гарячці йому наснилося, що саме зараз біля Бертуха зупинилася карета, з неї вийшов чиновник, пошукав батька біля загорожі, похитав головою і, роздратований, поїхав геть. При цьому батько так кричав, ніби хотів, щоб чиновник там, на горі, почув його і зрозумів, що його відсутність пояснюється поважними причинами. І ця відсутність затяглася надовго, він більше не повернувся на свій пост і багато тижнів змушений був провести в ліжку. Амалія обслуговувала батьків, доглядала за ними, давала ліки, робила все необхідне й відтоді, з короткими перервами, займається цим і досі. Вона знається на лікувальних травах, які заспокоюють біль, майже не потребує сну, ніколи не лякається, не зупиняється ні перед чим. Її терпіння нескінченне, вона робить усе, що потрібно для батьків. Поки ми нічим їй не допомагали і просто тинялися без діла, вона залишалася спокійною й мовчазною. А коли минули найважчі часи і батько зміг обережно підвестися з ліжка, підтримуваний справа і зліва, вона відразу поступилася — доручила батьків нам.

Плани Ольги

— Тепер потрібно було знайти батькові роботу, на яку він був ще здатний і яка дала б йому впевненість, ніби він служить справі зняття провини з нашої сім'ї. Знайти таке заняття було нескладно, бо майже будь-яка діяльність могла сприяти досягненню мети не гірше, ніж сидіння біля саду Бертуха. Та мені пощастило придумати щось особливе, це й мені самій давало якусь надію. Щоразу, коли в канцелярії чи поміж писарями заходила розмова про нашу провину, йшлося тільки про образу вістового Сортіні, далі цього ніхто не наважувався заглиблюватися. Отже, якщо загал буцімто

знає тільки про образу вістуну, то, можливо, вдасться створити враження, ніби провину пробачено, помирившись із цим посланцем. Наскільки нам було відомо, ніякої письмової скарги нікуди не надійшло, отже, цим не займається ніяка відповідна інстанція, тому вістовий має повне право приватно вирішувати справу, і йдеться тільки про те, щоб він особисто нам пробачив. Усе це було лише про людське око і не могло мати ніякого вирішального значення, та батько втішиться й цим, а всіх посередників, які так його мучили, тепер можна було б трохи поганяти. Насамперед потрібно було знайти вістового. Коли я розповіла про свій план батькові, він спочатку дуже розізлився, на той момент він узагалі став надзвичайно впертим, а крім того, під час хвороби переконав себе, що ми постійно ставали йому на заваді саме тоді, коли все от-от мало успішно завершитися. Спочатку припинили підтримувати його грошима, потім не давали встати з ліжка, очевидно, він потроху втрачав здатність адекватно сприймати дійсність. Я ще навіть не встигла розповісти до кінця, а мій план уже було відкинуто. Батько вважав, що мусить продовжувати чекати біля саду Бертуха, а оскільки він більше не в змозі самотійно діставатися туди щодня, ми повинні завозити його на візку. Та я продовжувала наполягати, й потроху він погодився зі мною, в моєму плані його не влаштувала тільки занадто велика залежність від мене, адже я бачила вістового, а він — ні. Зрештою, слуги всі дуже схожі між собою, тому я не була надто певна, чи зможу впізнати потрібного. Ми почали ходити до «Панського двору» і шукати там серед слуг. Це був слуга Сортіні, а сам Сортіні більше не спускався до Села, але чиновники часто міняють слуг, тож посланця напевно можна було знайти серед присутніх уже як слугу іншого пана. А якщо ні, то хоча б дізнатися про ньо-

го від інших слуг. Для цього потрібно було щовечора приходити до «Панського двору», а нас ніде не приймали надто охоче, тим більше там, платити нам теж не було чим. Але виявилось, що й з нас може бути користь. Ти бачив, як важко доводилося Фріді зі слугами. Переважно це спокійні люди, яких легка служба розбестила й зробила лінивими. «Нехай тобі ведеться як слугі», — говорять чиновники, і справді слугам у Замку живеться по-панськи, вони відчують себе там господарями, вміють це цінувати, їхнє існування тихе й поважне відповідно до законів, які вони самі собі встановили. Я багато разів у цьому пересвідчувалася, а часом навіть тут серед слуг можна знайти залишки такої поведінки, тільки залишки, бо закони Замку в Селі вже не діють із такою силою. Тут слуги враз перетворюються на інших людей, стають диким некерованим стадом, яке слухається не законів, а тільки своїх інстинктів. Їхнє нахабство не знає меж, і це велике щастя для Села, що їм дозволяється виходити за межі «Панського двору» тільки за спеціальним дозволом, а в самому шинку доводиться їх приборкувати. Фріді це давалося важко, і вона була рада, коли я їй допомагала. Понад два роки я щонайменше двічі на тиждень проводжу ніч зі слугами у стайні. Раніше, коли батько ще міг ходити до «Панського двору», він ночував десь у шинку і чекав на новини, які я приносила вранці. Їх було небагато. Вістового ми так і не знайшли, він, здається, досі служить Сортіні, а той його дуже цінує, тому слуга перемістився разом із Сортіні до віддалених канцелярій. Переважна більшість слуг не зустрічала його після того випадку, а навіть якщо хтось стверджував, ніби бачив, то це швидше за все була помилка. Так мій план провалився, хоча й не цілком: знайти вістового ми не змогли, батька зовсім dokonали ці походи до шинку, ночівля там, а можливо, й співчуття до

мене, наскільки він ще здатен був на такі речі, і він уже понад два роки перебуває в такому стані, як зараз, хоча все одно почуває себе краще, ніж мати, смерть якої може настати з дня на день і затримується тільки завдяки надлюдським зусиллям Амалії. Зате в «Панському дворі» я налагодила своєрідний зв'язок із Замком. Не зневажай мене за те, що я не шкодую про свою поведінку. Напевно, ти сумніваєшся, що цей зв'язок може бути аж таким важливим. І маєш рацію, бо він зовсім не важливий. Зараз я знайома з багатьма слугами, майже з усіма, чії господарі протягом останнього часу побували в Селі. І якби я коли-небудь потрапила до Замку, то не буду там чужою. Звичайно, це тільки слуги в Селі, в Замку вони зовсім інші і напевно не впізнають нікого, а тим більше нікого, з ким мали справу в Селі. Навіть якщо в стайні вони сто разів присягалися, що дуже зрадіють нашій зустрічі в Замку. Я вже переконалася, як мало важать подібні обіцянки. Але не це найважливіше. Мій зв'язок із Замком існує не лише через слуг. Я сподіваюся, що, можливо, хтось, хто спостерігає за мною і моїми діями згори, а керівництво численними службами — це найважливіша частина адміністративної роботи в Замку, — тож я маю надію, що ця людина, можливо, ставитиметься до мене поблажливіше, ніж до інших, і що я, хоча й жалюгідним чином, але все-таки продовжую справу свого батька і намагаюся боротися за відновлення честі нашої сім'ї. Якщо подивитися на це під таким кутом зору, то, можливо, мені можна пробачити те, що я беру в слуг гроші і використовую їх на потреби нашої сім'ї. І ще одного я досягла, хоча ти й вважаєш це моєю провиною. Я дізналася, як можна проникнути в служби Замку, обійшовши важкі й тривалі процедури, необхідні для того, щоб бути офіційно зарахованим у штат. Щоправда, тоді не можна вважатися справжнім

службовцем, зате можна стати напівофіційним і напівдопущеним. У такому разі не матимеш ні обов'язків, ні прав, і те, що не матимеш обов'язків, — найгірше. Але зате матимеш інші переваги, бо дізнаєшся про різні okazji: можна отримати інформацію про певні сприятливі нагоди і скористатися ними, можна випадково знайти якусь роботу, навіть без статусу службовця. Наприклад, слуги немає на своєму місці, і покличуть тебе, тоді ти раптом перетворюєшся на когось, ким ще мить тому не був, — на працівника Замку. Коли може трапитися така нагода? Часом відразу, щойно ти зайшов і ще не встиг озирнутися, а перспектива вже тут, і далеко не кожен здатен це збагнути і вхопитися за цю можливість, наприклад новачкові це важко. А часом на таку okазію треба чекати ще довше, ніж на офіційне зарахування на службу. Така напівдопущена людина вже ніколи не зможе стати справжнім, офіційно зарахованим працівником. Тут є над чим поміркувати, але все це стає несуттєвим, якщо згадати, що офіційно зарахованих добирають дуже суворо і член сім'ї з не надто доброю репутацією не має жодних шансів пройти ці перевірки. А якщо хтось такий усе-таки вирішить спробувати щастя, він багато років тремтітиме зі страху, чекаючи на результат, зі всіх боків чутиме здивовані запитання, як йому спало на думку почати таку безнадійну справу, і не втрачатиме надії, бо як йому жити інакше. А через багато років, можливо аж у глибокій старості, дізнається, що йому відмовлено, що все втрачено і його життя пройшло марно. Тут, ясна річ, також трапляються винятки, тому люди так легко потрапляють у пастку. Буває, що беруть на роботу саме скомпрометованих, бо деякі чиновники мимоволі дуже любляють запах провини і нічого не можуть із собою вдіяти. Під час приймальних іспитів вони не здатні себе стримати й жадібно втягують

повітря, приношуючись, із перекривленими ротами, виряченими очима, така людина виглядає для них надзвичайно апетитно, і вони змушують себе суворо дотримуватись приписів у своїх книгах із законами, щоб не піддатися спокусі. Часом, щоправда, це не допомагає людині отримати посаду, а лише затягує до нескінченності всі формальності, необхідні для цієї процедури, і ці формальності не закінчуються навіть після смерті такої людини, їх лише тимчасово зупиняють. Таким чином, будь-яке зарахування на посаду, як офіційне, так і нелегальне, пов'язане з масою прихованих і явних небезпек, тому, перш ніж наважитися на це, варто добре продумати кожен крок. Але тут ми з Варнавою нічого не пропустили. Щоразу, коли я поверталася з «Панського двору», ми сідали з ним разом, я розповідала останні новини, які мені були відомі, ми цілими днями їх обговорювали, і робота в руках Варнави часом зупинялася надовше, ніж було варто. І тут я можу у твоїх очах знову бути винною. Бо я знала, що не можна особливо довіряти оповідям слуг. Знала, що вони завжди дуже неохоче розповідали про Замок, постійно намагаючись змінити тему, і потрібно було майже випрошувати в них кожне слово, але потім, коли розпалювалися, починали верзти всілякі дурниці, вдавати із себе важливих персон, намагалися переплунути один одного в перебільшеннях і вигадках, і в цьому дикому галасі темної конюшні, де один перебивав іншого, від правди залишалися хіба що ледь вловимі натяки. Але я переповідала Варнаві все так, як запам'ятала, а він жадібно всотував у себе все почуте і вимагав продовження, не здатний відрізнити правду від вигадки і спраглий усього, пов'язаного із Замком, що було недоступним йому у зв'язку із ситуацією нашої сім'ї. І справді, мій новий план був розрахований на Варнаву. У слуг уже не можна було ви-

питати нічого нового. Вістового Сортіні знайти не вдалося і напевно не вдасться, бо ходили чутки, що Сортіні разом зі слугою існували все більш відлюдькувато, їхню зовнішність та імена вже почали забувати, і часом мені доводилося дуже довго описувати їх, аж поки людина з великими труднощами згадувала, про кого йдеться, хоча більше нічого сказати не могла. А що стосується мого життя зі слугами, то я не мала впливу на ставлення інших до цього, могла тільки сподіватися, що це оцінять належно, по справедливості, і що завдяки цьому з нашої сім'ї буде знята хоча б маленька частка провини. Я не отримала ні підтвердження, ні спростування своїх надій. Але продовжувала цим займатися, бо не бачила жодних інших можливостей досягнути чогось у Замку. А для Варнави я такий шанс бачила. З розповідей слуг я могла здогадатися, якщо хотіла, а я дуже сильно цього прагнула, що той, кого візьмуть на службу до Замку, може домогтися для своєї сім'ї досить багато. Хоча наскільки варто вірити цим розповідям? Важко було сказати напевно, але зрозуміло, що не надто сильно. Бо хіба варто довіряти запевненням слуги, якого я ніколи більше не побачу, а якщо й побачу, навряд чи він мене впізнає, коли цей слуга обіцяє допомогти моєму братові влаштуватися на службу до Замку або щонайменше підтримувати Варнаву вже після того, як він якимось чином сам потрапить до Замку. Наприклад, привести його до тями, бо кажуть, що під час зарахування на службу претенденти на ту чи іншу посаду часто не витримують надто довгого чекання і втрачають свідомість. Тоді їм кінець, якщо про них не подбають друзі. До розповідей про такі речі, можливо, й варто прислухатися, але обіцянкам, які при цьому даються, вірити не можна. Та як примусити Варнаву збагнути це? Хоча я застерігала його від довіри цим обіцянкам, вже того, що я пе-

реповідала їх йому, було достатньо, аби він заходився втілювати в життя мій план.

Те, що я говорила від свого імені, майже не справляло на нього враження, він цікавився лише розповідями слуг. Так я фактично залишилася сама. З батьками ніхто, крім Амалії, порозумітися вже не міг, а що більше я присвячувала себе новому втіленню старих батькових планів, то чужішими ставали ми з Амалією. У твоїй присутності чи перед кимось іншим вона розмовляє зі мною, але наодинці — ніколи. Для слуг у «Панському дворі» я лише забавка, яку вони з усіх сил намагаються зламати. За два роки мені не вдалося обмінятися ні з ким із них жодним щирим словом, я бачила від них тільки підступність, брехню та вигадку. Залишався один Варнава, але він був ще надто юний. Коли я бачила блиск у його очах під час моїх розповідей, лякалася, але продовжувала говорити, бо надто багато було поставлено на карту. Зрештою, я не мала таких великих, хоча й марних планів, як батько, в мене не було його чоловічої рішучості, мені йшлося тільки про пробачення образи вістового і про те, щоб мені зарахували цю скромність як заслугу. За допомогою Варнави я хотіла іншим шляхом дістатися мети, якої не змогла досягнути власними силами. Цього разу успіх мав бути гарантованим. Оскільки ми образили посланця і сполохали його з ближніх канцелярій, що може бути природнішим, як запропонувати в особі Варнави нового вістуна, доручити йому роботу ображеного і цим дати можливість покривдженому залишатися в дальніх службах так довго, скільки він захоче, скільки потребуватиме для того, щоб забути образу. Але я добре усвідомлювала, що за всієї скромності цього плану в ньому була якась погорда. Могло скластися враження, ніби ми збираємося диктувати адміністрації, як їй вирішувати кадрові

питання, або ніби сумніваємося, що адміністрація самостійно спроможна знайти найкраще рішення ще до того, як нам узагалі спаде на думку, що тут потрібне якесь втручання. Але потім я подумала, що адміністрація не може потрактувати мої наміри настільки неправильно, а тим більше мати щодо мене таке сильне упередження, аби варто було від самого початку, не вдаючись у деталі, вважати всі мої зусилля приреченими на невдачу. Тому я продовжувала рухатися в обраному напрямку, а запал Варнави зробив своє. У цей період Варнава став настільки зверхнім, що почав вважати роботу шевця надто брудною для себе. Адже він майбутній співробітник канцелярії. Він дозволяв собі навіть достатньо рішуче вступати в суперечку з Амалією, коли вона часом, хоча й досить рідко, робила йому зауваження. Я пробачила йому цю швидкоплинну втіху, бо радість і зверхність, як це нескладно було передбачити, зникли першого ж дня, коли він пішов до Замку. Тоді й почалася ця незрозуміла служба, про яку я тобі вже розповідала. Дивовижним було те, як легко, з першого разу, Варнава потрапив до Замку, точніше, до тієї канцелярії, яка стала, так би мовити, його робочим місцем. Я мало не збожеволіла від такого успіху і, коли Варнава ввечері, після повернення додому, розповів мені все, побігла до Амалії й цілувала та обіймала її так сильно, аж вона заплакала від переляку та болю. Від хвилювання я нічого не могла сказати, тим більше, що ми з нею так давно не розмовляли, тому я відклала розповідь на наступний день. Але наступного дня розповідати вже не було чого. Те, чого вдалося досягнути так швидко, стало єдиним успіхом. Протягом двох років Варнава жив цим монотонним і тривожним життям. Слуги нас підвели. Я дала братові з собою короткого листа, у якому просила заопікуватися ним і нагадувала слугам про колишні обіцянки. Варнава,

побачивши якогось слугу, відразу ж виймав і простягав йому листа. Я припускаю, що часом йому траплялися на шляху слуги, які мене не знали, правда й те, що манера Варнави мовчки показувати листа, — він не наважувався заговорити там, нагорі, — драгувала. Але все одно те, що ніхто не хотів допомогти, було підло. І для нас стало справжнім порятунком, коли один зі слуг, якому, мабуть, не вперше потрапив на очі цей лист, зім'яв його й викинув у смітник. Хоча ми, ясна річ, давно могли й самі себе так звільнити. Слуга міг би ще додати: «Ви теж так поводитися з листами». Але хоча для нас цей час і був утраченим, Варнаві він пішов на користь, якщо можна вважати корисним те, що він передчасно подорослішав, рано змужнів, став серйознішим і поміркованішим. Часом мені сумно бачити його й порівнювати з тим хлопчиком, яким він був ще два роки тому. Але при цьому він не став мені опорою, не почав опікуватися мною, як міг би робити на його місці зовсім дорослий чоловік. Без мене він навряд чи потрапив би до Замку, але відтоді, як опинився там, став незалежним. Я єдина, кому він довіряє, але й мені він розповідає лише невелику частину того, що має на серці. Варнава багато говорить про Замок, але з цих розмов, із цих дрібниць, про які він каже, неможливо збагнути, як усе це могло так сильно його змінити. Насамперед неможливо зрозуміти, чому, подорослішавши там, нагорі, він раптом утратив свою дитячу сміливість, яку він зберігав найдовше з нас усіх. Звичайно, беззмістовне простоювання день у день, щоразу однакове, без жодної надії на якісь зміни, — все це виснажує й примушує у всьому сумніватися, а також робить нездатним ні на що, окрім цього безглузлого стояння. Але чому він не опирався цьому раніше? Тим більше, що досить швидко збагнув, наскільки я мала рацію, коли постійно нага-

дувала йому: потішити своє марнославство в Замку не зможе, а єдине, чого можна досягнути, — це трохи покращити становище нашої сім'ї. У Замку все влаштовано дуже скромно, це не стосується лише різних забаганок слуг, тому марнославна людина змушена реалізувати себе в роботі, і нагородою їй стає лише робота, а про шанобливість доводиться цілком забути, бо для дитячих забав там не місце. Хоча Варнаві здалося, як він мені розповідав, що там він чітко побачив, якою великою була влада й мудрість навіть тих сумнівних чиновників, у кімнатах яких він мав право перебувати. Як вони диктували — швидко, із напівзаплющеними очима, як різкими жестами, без єдиного слова, одним лише помахом пальця відганяли слуг, а ті замість бубоніти щось собі під ніс, як звичайно, важко дихали та щасливо посміхалися. Або як один із чиновників, знайшовши у своїй книзі важливе місце, стукав по ній, і всі решта, наскільки дозволяла тіснява приміщення, бігли до нього й витягали шії до тексту. Усе це дуже сильно вплинуло на формування в мого брата високої думки про цих людей, і в нього склалося враження, що якби справа зайшла так далеко, аж хтось із урядників помітив би Варнаву і перекинувся з ним кількома словами не як із чужим, а як із колегою по канцелярії, хоча й нижчим за рангом, це могло б надзвичайно допомогти нашій сім'ї. Але настільки далеко справа ще не зайшла, а сам Варнава не наважується зробити нічого, аби посприяти такому розвиткові подій, хоча добре усвідомлює, що горе нашої сім'ї змушує його взяти на себе нелегкі обов'язки батька родини, незважаючи на юний вік. А тепер останнє: минулого тижня з'явився ти. У «Панському дворі» я чула, як хтось говорив про це, але не звернула уваги. Казали, що прибув землемір, та я навіть не знала, хто це такий. Наступного вечора Варнава прийшов додому раніше,

ніж завжди, — переважно я о певній порі виходжу йому назустріч. Він побачив, що Амалія вдома, і витягнув мене на вулицю, поклав голову на моє плече й заплакав. Він став знову маленьким хлопчиком, як колись. З ним трапилося щось, до чого він ще не доріс. Ніби перед ним раптом відкрився цілком новий світ, усі радощі, небезпеки й новизну якого він не здатен досягнути. А при цьому він всього-на-всього отримав завдання передати тобі листа. Але це було його перше доручення, перша робота, яку він мав виконати.

Ольга замовкла. Стало тихо, і чути було тільки важке дихання батьків, яке часом переходило в хрип. Не наголошуючи на своїх словах, К. промовив, ніби хотів лише доповнити розповідь Ольги:

— Ви всі ламали комедію переді мною. Варнава передав мені листа як досвідчений і дуже зайнятий вістовий, а ти й Амалія, цього разу ви з нею об'єдналися, робили вигляд, ніби служба вістоноші і передавання листів — це для нього справа другорядна і робить він це тільки поміж іншим.

— Не плутай нас між собою, — сказала Ольга. — Після цих двох листів Варнава знову перетворився на щасливу дитину, попри всі сумніви, які викликає в нього робота в Замку. Ці вагання належать тільки йому й мені, але перед тобою він відчуває честь виступати в ролі справжнього посланця і поводить себе так, як, згідно з його уявленнями, повинні поводити себе справжні посланці. Наприклад, перед тим як він пішов до тебе, я змушена була протягом майже двох годин допасовувати його штани, щоб вони хоча б трохи нагадували вузьку службову форму, хоча тебе з цього погляду відносно нескладно ошукати. Тепер шанси Варнави отримати справжню форму, безумовно, зростають. Це що стосується Варнави. Амалія справді зневажає вістову службу, а тепер,

коли Варнава досягнув хоча б невеликого успіху, про що легко довідатися з наших посиденьок та перешіптувань у кутку, вона ставиться до цієї служби ще з більшою погордою, ніж раніше. Амалія завжди говорить тільки правду, не дай увести себе в оману, якщо ти в цьому сумніваєшся. А якщо я при тобі зневажливо відгукувалася про службу вістового, то зовсім не з метою ошукати тебе, а зі страху. Два листи, які пройшли через руки Варнави, — це перший, хоча й достатньо сумнівний знак милості, який наша сім'я отримала за останні три роки. І цей поворот долі, якщо це справді поворот долі, а не обман, — а обмани трапляються значно частіше, ніж повороти долі, — пов'язаний із твоєю появою в селі. Тому ми потрапили в певну залежність від тебе, можливо, ці два листи — тільки початок і діяльність Варнави вийде далеко поза межі роботи посланця, який обслуговує лише тебе. Ми сподіваємося на це, поки вистачить наших сил, але наразі все зосереджено тільки на тобі. Там, нагорі, ми повинні задовольнитися тим, що нам дають, але тут, унизу, можна спробувати самим утрутитися в хід подій. Тобто завоювати твою симпатію або принаймні уникнути твоєї неприхильності. І найважливіше — захищати тебе всіма доступними нам засобами, щоб ти не втратив зв'язку із Замком, який, можливо, змінить наше життя. Як зробити це найкраще? Як досягнути того, щоб ти не мав жодних сумнівів у нашій порядності, коли ми намагаємося тісніше спілкуватися з тобою, бо ти чужий тут і зрозуміло, що все довкола викликає твої підозри, до того ж небезпідставні. Поза тим, нас зневажають, а ти залежиш від загальної думки, бо перебуваєш під впливом інших людей, насамперед своєї нареченої. Як нам пробитися до тебе і мимоволі не піти проти твоєї нареченої, що образило б тебе. А повідомлення, які я уважно прочитала, перш ніж ти їх от-

римав, — Варнава як вістовий не дозволив собі цього, — ці повідомлення на перший погляд видаються не надто важливими, застарілими, їхня важливість утрачена вже тому, що тебе скеровують до старости. Як нам поводитися перед тобою за таких обставин? Якщо б ми підкреслили важливість цих листів, то виглядали б підозріло, перебільшуючи значення таких дрібниць, тобто передавали б тобі ці послання, але при цьому переслідували б власну, а не твою мету. Більше того, це могло б зменшити вагомість самих листів у твоїх очах, і таким чином тебе було б ошукано. Але якби ми взагалі не надавали цим листам значення, теж виглядали б непереконливо. Бо навіщо ми тоді займаємося передаванням таких непотрібних листів, чому наші дії суперечать нашим словам, навіщо ми ошукуємо не лише тебе, адресата, а й тих, хто довірив нам передати листи. Адже доручено нам було це не для того, аби ми знецінювали послання своїми поясненнями. А дотримуватися середини між цими двома крайнощами, тобто ставитися до листів адекватно, неможливо, бо вони постійно міняють ступінь своєї важливості, роздумувати над ними можна нескінченно, і момент припинення цих міркувань визначається тільки випадковістю, а тому й самі оцінки стають випадковими. А коли до цього додається ще й страх за тебе, справа стає взагалі заплутаною, тож не будь надто суворим до моїх слів. Наприклад, одного разу приходить Варнава і каже, що ти був незадоволений ним, а він із переляку і, на жаль, не без відчуття ображеної вістунської гідності, запропонував відмовитися од виконання своїх обов'язків. У такому випадку я здатна ошукувати, брехати, шахраювати, готова на будь-яке зло, якщо воно допоможе виправити ситуацію. Але все це було б, принаймні так мені здається, не лише задля Варнави, а й задля тебе.

Постукали. Ольга пішла до дверей і відчинила. Темряву розігнув промінчик світла від кишенькового ліхтарика.

Пізній гість пошепки щось запитав і пошепки отримав відповідь, але не захотів задовольнитися цим і намагався проникнути всередину. Ольга більше не могла його стримувати й покликала Амалію, напевно сподіваючись, що та зробить усе можливе, аби не потривожити сон батьків, і вижене непроханого гостя. І справді, Амалія заквапилася до виходу, відсунула Ольгу, вийшла надвір і зачинила за собою двері. Вона пробула там дуже недовго і відразу ж повернулася назад, так швидко вдалося їй досягнути того, що для Ольги виявилось нездійсненним.

Від Ольги К. довідався, що гість шукав його, це був один із помічників, якого послала Фріда. Ольга вирішила захистити К., бо якщо він вирішить потім розповісти Фліді про свій візит сюди, то це його справа, але не варто допускати, щоб помічник застав його тут. К. схвалив таке рішення. Але відмовився од пропозиції Ольги залишитися на ніч у них і дочекатися Варнави. Загалом він був не проти залишитися, бо година була дуже пізня, а з сім'єю Варнави, хотів він того чи ні, він уже відчував себе настільки зв'язаним, що переночувати тут здавалося чимось цілком логічним, хоча з деяких міркувань це й було соромно. Тож К. відмовився, його налякав візит помічника. Він не міг збагнути, як Фріда, знаючи його ставлення до помічників, яких він ледь навчив боятися себе, могла знову настільки зблизитися з ними, що наважилася послати одного по К., а другий, вочевидь, залишився при ній. К. запитав Ольгу, чи в неї є нагайка, нагайки не було, зате знайшлася добра вербова різка, К. взяв різку і запитав, чи існує запасний вихід із будинку. Такий вихід був у дворі, але спершу потрібно було перелізти через паркан сусідського

саду, звідки можна потрапити на вулицю. К. вирішив піти цим шляхом. Поки Ольга вела його через двір до паркану, він квапливо намагався заспокоїти її й пояснив, що зовсім не ображається за дрібні неточності в її оповіді, навпаки, він дуже добре її розуміє, дякує за довіру до нього, — вона довела своє добре ставлення цілковитою відвертістю. К. звелів їй прислати Варнаву до школи відразу ж після його повернення, навіть якщо той прийде серед ночі. І хоча повідомлення Варнави — не його єдина надія, інакше справи виглядали б кепсько, але він у жодному разі не хотів би відмовлятися від цих листів, він триматиметься за них. Та важливіша за листи для нього сама Ольга, її він не забуде — її сміливість, обережність, мудрість і готовність до самопожертви задля сім'ї. Якби йому довелося обирати між Ольгою та Амалією, він не мав би сумнівів. І він тепло потиснув їй руку перед тим, як перелізти через паркан сусідського саду.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Опинившись на вулиці, К., наскільки це дозволяла нічна темрява, побачив помічника, який усе ще ходив туди-сюди перед будинком Варнави, часом зупинявся й намагався посвітити ліхтариком крізь зашторені вікна хатини. К. покликав його, той не надто злякався, облишив шпигування за будинком і підійшов ближче.

— Кого ти шукаєш? — запитав К. і перевіряв на власному стегні, чи добре гнеться різка.

— Тебе, — відповів помічник наближаючись.

— Хто ти? — раптом запитав К., бо йому здалося, що це не його помічник.

Чоловік виглядав старшим, більш змученим, з обличчям повнішим, але вкритим зморшками, навіть його хода була зовсім не схожа на поривчасту, ніби наелектризовану ходу помічників. Він був повільний, трохи накульгував і виглядав аристократично хворобливим.

— Ти не впізнаєш мене? — запитав чоловік. — Я — Єремія, твій старий помічник.

— Ось воно що, — сказав К. і трохи витягнув з-за спини заховану перед тим різку. — Але ти сильно змінився.

— Це тому, що я один, — відповів Єремія. — Коли я сам, від мене тікає навіть юнацька життєрадісність.

— А де Артур? — запитав К.

— Артур? — перепитав Єремія. — Малий мазунчик. Він покинув службу. Ти був з нами трохи суворий і грубуватий. Його ніжна душа не витримала цього. Він повернувся назад до Замку і складає на тебе скаргу.

— А ти? — запитав К.

— Я зміг залишитися, — відповів Єремія. — Артур виступає і від мого імені.

— На що ж ви скаржитеся? — запитав К.

— На те, що ти не розумієш жартів. Що ми такого зробили? Трохи жартували, трохи сміялися, трохи під'юджували твою наречену — усе, зрештою, як і зазначено в угоді, згідно з якою нас Ґалатер послав до тебе.

— Ґалатер? — запитав К.

— Так, Ґалатер, — відповів Єремія. — Він тоді саме заступав Кламма. Коли він посилав нас до тебе, то сказав, — я запам'ятав усе дуже точно, бо тепер ми посилаємося саме на ці слова: «Ви йдете туди як помічники землеміра». «Але ж ми нічого не розуміємо в цій роботі», — сказали ми. А він: «Це не основне. Якщо буде потрібно, він вас навчить. Най-

важливіше полягає в тому, щоб ви його трохи розважили. Як мені повідомили, він ставиться до всього надто серйозно. Щойно прибув до Села і вже вважає себе кимось важливим, хоча насправді його прибуття ні про що не свідчить. Це ви повинні йому пояснити».

— І як? — запитав К. — Галатер мав рацію, і ви виконали завдання?

— Цього я не знаю, — відповів Єремія. — За такий короткий час це, здається, неможливо. Я знаю тільки те, що ти поводив себе надто брутально і ми скаржимося на це. Ніяк не збагну, чому ти не розумієш, що така робота, як наша, дуже важка, ти ж сам службовець, хоча й не працюєш у Замку. Страшенно несправедливо так свавільно, майже по-дитячому ускладнювати нам роботу, як ти це зробив. Ти безжально примусив нас мерзнути біля ґрат, мало не вбив Артура кулаком на матраці, — і це при тому, що він украй вразливий, достатньо одного неприємного слова, щоб він промучився цілий день, — а як ти ганяв мене по снігу мало не півдня, я годину після цього відхекувався. А я ж уже не такий юний!

— Любий Єреміє! — сказав К. — Ти маєш рацію в усьому, але тобі варто було б розповісти про це Галатерові. Він прислав вас на власний розсуд, я не просив його. І оскільки я не запрошував вас, то мав право відіслати назад, що, ясна річ, охоче зробив би мирним шляхом, а не силою, та ви, здається, були проти. До речі, чому ти відразу, коли ви прийшли до мене, не розмовляв так відверто, як зараз?

— Бо я був на службі. — відповів Єремія. — Це ж зрозуміло.

— А зараз ти більше не на службі? — запитав К.

— Уже ні, — відповів Єремія. — Артур повідомив у Замку про наш відхід зі служби, тобто розпочав процес офіційного звільнення.

— Але ж ти шукаєш мене, так ніби досі на службі, — сказав К.

— Ні, — заперечив Єремія. — Я шукаю тебе тільки для того, щоб заспокоїти Фріду. Коли ти покинув її задля сестри Варнави, вона була дуже нещасна. Не так через те, що втратила тебе, як тому, що ти її зрадив. До речі, вона давно це передбачала й сильно страждала. Я підійшов до вікна школи, щоб подивитися, чи ти раптом не схаменувся. Але тебе не було, тільки Фріда сиділа на шкільній парті і плакала. Тоді я пішов до неї, і ми домовилися. Уже все залагоджено. Я тепер працюю коридорним у «Панському дворі», а Фріда повертається до шинквасу. Для неї так краще. Їй не було ніякого сенсу виходити за тебе заміж. Та й ти не розумів, яку жертву вона хотіла принести задля тебе. Але ця безмежно добра істота все ще сумнівається, чи тебе часом не покривджено, чи ти й справді був у Варнави. І хоча не існувало жодного сумніву в тому, де ти міг бути, я все-таки пішов пересвідчитися в цьому; бо після всіх хвилювань Фріда заслуговує на те, щоб спокійно спати, та і я також. Тож я прийшов сюди й побачив не лише тебе, а й те, що дівчата ходять за тобою назирці. Особливо чорненька, справжня дика кішка, вона заступилася за тебе. Що ж, кожен має свій смак. Ти міг би й не завдавати собі клопоту вибиратися манівцями через сусідський сад, я знаю цю дорогу.

Отже, сталося те, що можна було передбачити, але чого неможливо було уникнути. Фріда покинула його. Можливо, це ще не остаточно, можливо, все не так погано, може, ще він зможе її повернути. Вона легко дає себе переконати кожному чужинцеві, навіть цим помічникам, які вважали, що їхнє становище таке саме, як і її, тому самі пішли геть і її намовили. Але достатньо буде К. тільки наблизитися до неї, нагадати

про все, що свідчить на його користь, і вона знову належатиме йому, достатньо тільки виправдати свій візит до дівчат тим успіхом, який це йому принесло. Але попри ці роздуми, якими він намагався заспокоїти себе, йому було тривожно. Ще так недавно він гордо розповідав Ользі, що Фріда — його єдина опора, а тепер з'ясувалося, що ця опора не надто міцна і, щоб похитнути її, не потрібно навіть втручання впливової особи. Достатньо цього не надто апетитного помічника, цього шматка м'яса, що часом справляє враження не зовсім свіжого, а проте викрав Фріду.

Єремія вже почав віддалятися, та К. покликав його знову.

— Єреміє, — сказав він, — я хотів би бути з тобою цілком відвертим, дай мені відповідь на одне-єдине питання. Ми більше не перебуваємо в стосунках пана і слуги, і не лише ти радієш із цього, але й я, отже, нам немає сенсу обманювати одне одного. У тебе на очах я ламаю різку, яка призначалася тобі, бо шлях через сад я обрав не зі страху, а щоб застати тебе несподівано і всипати різкою. Але не ображайся на мене за це, бо це вже в минулому; якби ти не був нав'язаним мені канцелярією слугою, а звичайним знайомим, ми, без сумніву, порозумілися б, хоча твій вигляд мене часом і дратує. І ми можемо зараз надолужити все втрачене в цьому плані.

— Ти думаєш? — запитав помічник, утомлено потер очі й позіхнув. — Я міг би пояснити тобі все детальніше, але не маю часу, мушу бігти до Фріди. Крихітка чекає на мене, вона ще не вийшла на роботу, бо господар послухав мене і дав їй трохи часу на відпочинок, хоча вона і рвалася відразу до праці, мабуть, щоб швидше все забути, тож ми хотіли б провести цей час разом. Що ж до твоїх слів, у мене немає ні підстав брехати тобі, ні бажання довіряти. Зі мною все трохи інакше, ніж із тобою. Поки я був на службі, ти був для мене дуже важ-

ливою особою, ясна річ, не завдяки твоїм особистим якостям, а через службові обов'язки, і я зробив би для тебе все, що б ти захотів, але тепер ти мені байдужий. І зламана різка зовсім мене не зворушує, а лише нагадує, якого брутального пана я мав, це не міняє мого ставлення до тебе.

— Ти так зі мною говориш, — сказав К., — ніби маєш цілковиту певність, що ніколи більше не муситимеш мене боятися. Але це не так. Я думаю, ти ще не звільнився від мене, бо так швидко тут нічого не вирішується.

— Часом навіть швидше, — заперечив Єремія.

— Часом, — сказав К. — Але наразі немає підстав думати, що саме так трапилося зараз, в кожному разі, ні ти, ні я не тримаємо в руках письмового повідомлення про це. Справа тільки розглядається, і я ще не втручався в її хід, але неодмінно це зроблю. І якщо все вирішиться не на твою користь, це означатиме, що ти недостатньо працював, аби твій пан був задоволений твоєю службою, і тоді, можливо, я поспішив зламати різку. Звичайно, Фріду ти відбив, і це окрило тебе, але при всій моїй повазі до тебе, навіть якщо ти мене більше й не поважаєш, достатньо буде кількох моїх слів до Фріди, щоб розвіяти всю ту брехню, за допомогою якої ти її переконав. А тільки брехня могла примусити Фріду відвернутися від мене.

— Ці погрози мене не лякають, — сказав Єремія. — Ти ж зовсім не хочеш мати мене своїм помічником, боїшся мене як помічника, ти взагалі боїшся помічників, бо тільки зі страху вдарив бідного Артура.

— Мабуть, — сказав К. — Але хіба від цього йому менше боліло? Можливо, в такий спосіб я тобі ще не раз покажу свій страх. І оскільки я бачу, що тобі робота помічника не подобається, то для мене, попри весь страх, найбільшим за-

доволенням буде змушувати тебе до цього. І тому цього разу я поставлю собі за мету, щоб мені призначили лише тебе самого, без Артура, тоді я зможу приділити тобі більше уваги.

— Ти думаєш, — сказав Єремія, — що я хоча б трохи боюся цього всього?

— Саме так я й думаю, — відповів К. — Трохи ти боїшся в кожному разі, а якщо ти розумний, то боїшся сильно. Бо чого ж ти тоді досі не пішов до Фріди? Скажи, ти кохаєш її?

— Кохаю? — сказав Єремія. — Вона хороша розумна дівчина, колишня коханка Кламма, отже, в будь-якому випадку вигідна партія. І якщо вона мене попросила звільнити її від тебе, чому б мені не зробити цього, тим більше, що тобі це не принесе ніякої шкоди, бо ти вже втішився із клятими сестрами Варнави.

— Тепер я бачу твій страх, — сказав К. — Панічний страх, ти намагаєшся обдурити мене. Фріда просила тільки про одне: звільнити її від здичавілих і по-тваринному хтивих помічників. Я, на жаль, не мав часу належно виконати її прохання, і ось наслідки моєї легковажності.

— Пане землемір, пане землемір! — закричав хтось із вулиці.

Це був Варнава. Він прибіг задиханий, але не забув уклонитися К.

— Мені вдалося, — сказав він.

— Що вдалося? — запитав К. — Ти передав моє прохання Кламмові?

— Це було неможливо, — відповів Варнава. — Я дуже старався, але це було неможливо, я пропхався наперед і простояв цілий день перед самим пультом, хоча мене й не викликали, я стояв так близько, що одного разу мене навіть відсунув убік писар, якому я заступав світло. Я навіть звертав

на себе увагу задертою вгору рукою, коли Кламм піднімав очі, що загалом заборонено, найдовше пробув у канцелярії, залишився там наодинці зі слугами, мав щастя ще раз побачити Кламма, який повернувся, але не через мене, він просто хотів щось уточнити у своїй книзі і незабаром знову пішов геть, врешті служка майже вимів мене мітлою, бо я не рухався з місця. Я розповідаю це все, щоб ти знову не казав, ніби незадоволений моєю службою.

— Чим же мені допоможуть всі твої старання, Варнаво, — запитав К., — якщо всі вони були марні?

— Але вони не були марні, — заперечив Варнава. — Коли я виходив зі своєї канцелярії, — я називаю її своєю, — то побачив, як із глибших коридорів повільно бредє якийсь пан. На цю мить усюди було вже порожньо, такої пізньої години всі розійшлися. Я вирішив почекати на нього, бо це була хороша нагода ще трохи затриматися. Я б залюбки взагалі не виходив звідти, щоб не передавати тобі погані новини. Та й завжди варто зачекати на когось із урядників. Це був Ерлангер. Ти не знаєш його? Він один із найголовніших секретарів Кламма. Невисокий кволий чоловік, злегка накульгує. Він одразу ж мене впізнав, бо має неймовірну пам'ять і добре знає людей, це всім відомо. Йому достатньо насупити брови, і він миттєво впізнає кожного, навіть тих, кого ніколи не бачив, про кого тільки чув або читав. Наприклад, мене він навряд чи коли-небудь бачив. Але хоча він одразу впізнає, питає так, ніби не зовсім певен:

— Ти часом не Варнава? — сказав він мені.

А потім запитав:

— Ти повинен знати землеміра, хіба не так? — і продовжив: — Це дуже добре, я зараз їду до «Панського двору». Нехай землемір зайде до мене. Я живу в п'ятнадцятій кімнаті.

Але він мусить прийти вже, бо я маю лише кілька зустрічей і о п'ятій вранці їду назад. Скажи йому, що для мене дуже важливо з ним поговорити.

І тут Єремія раптом кинувся бігти. Варнава, який досі майже не помічав його у своєму збудженні, запитав:

— Що хоче Єремія?

— Випередити мене в Ерлангера, — сказав К., наздогнав Єремію, вхопив його за рукав і промовив: — Тебе так раптово охопило бажання побачитися з Фрідою? Мене також, тому ходімо разом.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Перед заїздом у темряві стояла групка чоловіків, двоє чи троє з них мали в руках кишенькові ліхтарі, тому можна було роздивитися деякі обличчя. К. впізнав тільки одного — візника Герштекера. Той привітався з ним питанням:

— Ти все ще в Селі?

— Так, — відповів К. — Я прибув надовго.

— Мене це не обходить, — сказав Герштекер, голосно закашлявся й повернувся до інших.

Виявилося, що всі чекають на Ерлангера. Той уже прибув, але перед тим, як почати прийом, розмовляв із Момусом. Прохачі обговорювали те, що всередині чекати заборонено, тому доводиться мерзнути тут, на вулиці, в снігу. І хоча не було аж надто холодно, але примушувати людей годинами стояти серед ночі на вулиці жорстоко. Ясна річ, Ерлангер у цьому не винен, навпаки, він дуже приязний і, напевно, взагалі нічого про це не знає, а якби довідався, то, безумовно, був би обурений. Винна у всьому господиня, прагнення якої

підтримувати в заїзді ідеальний порядок уже стало майже хворобливим, вона не хоче, щоб у будинку одночасно перебували багато прохачів.

— Якщо вже так необхідно, щоб вони прийшли, — говорила вона, — тоді, на Бога, нехай заходять, але тільки один за одним.

І вона домоглася, щоб прохачі, які спочатку чекали просто в коридорі, перемістилися на сходи, далі — до шинку, пізніше — до передпокою, і врешті опинилися на вулиці. Але й цього їй виявилось замало. Вона не могла стерпіти відчуття, що у власному домі почуватється «як в облозі», так вона це називала. Вона не могла збагнути, навіщо взагалі потрібно приймати прохачів. «Щоб розводити бруд на сходах», — сказав їй одного разу хтось із урядників, напевно, розізлившись через таке питання, але для неї це все прояснило, і відтоді вона часто повторювала цей вислів. Вона хотіла, і тут її прагнення вже збіглися з побажаннями прохачів, щоб навпроти заїзду поставили спеціальну прибудову, де можна було б чекати на прийом. Її б найбільше влаштовувало, якби прийоми і допити відбувалися поза її заїздом, але службовці були проти, а якщо службовці з чимось не погоджувалися, шинкарка, ясна річ, не мала шансів досягнути свого, хоча у всіх дрібніших питаннях вона встановила справжню маленьку диктатуру, по-жіночому ніжну й наполегливу. Що ж стосується допитів, то їхній господині й надалі доведеться терпіти в «Панському дворі», бо урядники із Замку не мають бажання залагоджувати свої службові справи поза межами заїзду. Вони завжди поспішають, дуже неохоче бувають у Селі і не мають ні найменшого бажання затримуватися тут ні на мить довше, ніж необхідно, тому тільки задля збереження домашнього миру і спокою в за-

їзді аж ніяк не можна вимагати, щоб вони з усіма своїми паперами ходили до якогось іншого будинку, витрачаючи дорогоцінний час. Найбільше чиновникам подобається залагоджувати всі справи в шинку, або ж у своїх кімнатах за їжею, чи вже в ліжку, перед тим як заснути, чи вранці, коли вони бувають надто втомлені для того, щоб піднятися з ліжка, і хочуть ще трохи поніжитися. Таким чином, спорудження приймальні виявилось оптимальним вирішенням проблеми, хоча воно водночас стало й своєрідним покаранням для господині, над чим у Селі часто підсміювалися, адже таке будівництво вимагало численних нарад, тож коридори заїзду ніколи не порожніли.

Про все це негolosно спілкувалися між собою прохачі, і К. впало в око, що, незважаючи на багатьох незадоволених, ніхто не скаржився на те, що Ерлангер скликав людей посеред ночі. Він запитав про це й почув, що Ерлангеру ще й потрібно бути дуже вдячним. Те, що він взагалі приїхав до Села, свідчило про його добру волю й високу свідомість власного службового обов'язку. Якби він захотів, то міг би просто прислати когось зі своїх секретарів записати протоколи, і це б навіть більше відповідало правилам. Та він переважно не робить такого, хоче все почути та побачити сам, тому змушений жертвувати власними ночами, бо вдень у його службовому розпорядку немає місця для візитів до Села. На це К. зауважив, що навіть Кламм знаходить можливість приїхати до Села вдень чи й залишитися на кілька днів, хіба ж може бути так, що його секретар більш незамінний там, нагорі? Дехто доброзичливо посміхнувся на це, інші знічено мовчали, останніх було значно більше, тож К. не отримав відповіді. Тільки хтось один обурено зауважив, що, ясна річ, Кламм незамінний, як нагорі, так і в Селі.

Тут відчинилися двері, і з них вийшов Момус у супроводі двох слуг із лампами.

— Першими до пана секретаря Ерлангера потраплять, — сказав він, — Герштекер і К. Обидва присутні?

Вони зголосилися, але ще перед ними до будинку про-слизнув Єремія зі словами: «Я тут коридорний». Момус із посмішкою поплескав його по плечі. «Треба бути обережнішим із Єремією», — сказав собі К., хоча й усвідомлював, що Єремія був значно менш небезпечним, ніж Артур, який працював проти К. в Замку. Можливо, було б навіть розважливіше й далі давати їм мучити себе в ролі помічників, аніж відпустити безконтрольно розгулювати довкола й плести інтриги, до чого в них, здається, була неабияка схильність.

Коли К. проходив повз Момуса, той зробив вигляд, ніби щойно зараз упізнав у ньому землеміра.

— О, пане землемір, — сказав він. — Той, що так неохоче дає себе допитувати, тепер сам рветься на допит. Тоді, зі мною, це було б простіше. Але, ясна річ, нелегко вибрати кращий допит.

Коли К. зібрався зупинитися після цих слів, Момус додав:

— Ідіть, ідіть! Тоді мені потрібні були ваші відповіді, а зараз уже ні.

Але К. таки відповів, обурений поведінкою Момуса:

— Ви думаєте тільки про себе. Я не відповідатиму і ніколи не збирався відповідати на запитання просто тому, що хтось наділений якимись там службовими повноваженнями.

Момус запитав:

— А про кого ж нам думати, як не про себе? Хто тут іще? Ідіть!

У коридорі їх зустрів слуга і провів уже знайомим К. шляхом через двір, далі крізь браму і низький, злегка похи-

лий вхід. На горішніх поверхах мешкали високі службовці, а секретарів селили в цьому проході, серед них і Ерлангера, хоча він належав до найголовніших. Слуга загасив свій ліхтар, у коридорі було яскраве електричне освітлення. Усе тут виглядало маленьким, але вишуканим. Простір був використаний надзвичайно раціонально. Коридор рівно настільки високий, що дозволяв пройти, не нахилиючи голови. Обабіч тісно наліплені одні біля одних двері. Бічні перепони не досягали стелі, мабуть, із вентиляційних міркувань, бо кімнати в цьому глибокому, схожому на підвал, проході, напевно позбавлені вікон. Недоліком цих неповних стін був шум у коридорі й, очевидно, в кімнатах. Складалося враження, що багато кімнат заселені, в них ще не спали, чулися голоси, стукіт молотків, дзеленчання бокалів. Але тутешня атмосфера не скидалася на веселу. Голоси були приглушеними, з розмов долітали лише окремі слова, які нагадували не стільки уривки діалогів, скільки диктанти або читання вголос, а з тих кімнат, де чувся дзенькіт склянок і тарілок, не долинали жодного слова. Стукіт молотка нагадав К. чиясь розповідь про чиновників, які, аби відпочити від великого розумового навантаження, займаються у вільний час столяркою, складанням якихось тонких механізмів чи подібною діяльністю. Прохід був порожнім, тільки перед одними дверима сидів блідий і худорлявий чоловік у шубі, з-під якої визирала білизна, напевно, в кімнаті було надто важке повітря, тому він вийшов назовні і читав газету, хоча й не надто уважно. Час від часу він позіхав і кидав читання, нахилився вперед та роздивлявся коридор, можливо, очікував відвідувачів, які запізнювалися. Коли вони пройшли повз, слуга кивнув Герштекерові на чоловіка в шубі: «Пінцгауер!» Герштекер кивнув.

— Він уже давно не був унизу, — сказав він.

— Уже дуже давно, — підтвердив слуга.

Урешті вони підійшли до дверей, які нічим не відрізнялися од решти, але за ними, як повідомив слуга, жив Ерланґер. Слуга став К. на плечі і зазирнув крізь щілину до кімнати.

— Він лежить, — повідомив слуга, зістрибнувши донизу, — вбраний лежить на ліжку, але, здається, дрімає. Часом на нього нападає втома, особливо тут, у Селі, коли міняється звичний розпорядок. Мусимо зачекати. Коли він прокинеться, задзвонить. Хоча вже траплялося й таке, що він просипав увесь свій прийом у Селі, а відразу після пробудження змушений був їхати назад, до Замку. Робота, яку він тут виконує, суто добровільна.

— Краще вже спав би до ранку, — сказав Ґерштекер, — бо, коли після прокидання в нього залишається ще трохи часу для роботи, він дуже незадоволений тим, що заснув, намагається залагодити все якнайшвидше і не дає людині висловитися.

— Ви прийшли з приводу перевезень для будови? — запитав слуга.

Ґерштекер кивнув, відвів слугу убік і тихо заговорив до нього, але слуга майже не слухав, дивився кудись понад візником, бо був майже на голову вищий, і з серйозним виразом обличчя повільно гладив себе по волоссю.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Озираючись довкола, К. побачив у віддаленому кінці коридору Фріду, вона зробила вигляд, що не впізнала його, подивилася йому в обличчя застиглим поглядом, у неї в руках була таця із порожнім посудом. Він сказав слугі, що зараз

повернеться, і поспішив до Фріди, слуга, щоправда, не відреагував. Він узагалі, здається, погано сприймав на слух, бо його обличчя набувало тим більш відсутнього виразу, чим частіше до нього зверталися. К. підійшов до Фріди, вхопив її за плече, ніби знову заволодів нею, сказав кілька дріб'язкових фраз і запитально подивився в очі. Але вона не стала від цього менш напруженою і, неуважно переставляючи місцями посуд на таці, сказала:

— Чого ти від мене хочеш? Іди до них, ти знаєш, як їх звати. Ти прийшов від них, я бачу це по тобі.

К. не хотілося виправдовуватися й починати розмову з найгіршої, найбільш не вигідної для себе теми, тому він одразу ж почав про інше:

— Я думав, ти в шинку, — сказав він.

Фріда здивовано подивилася на нього й ніжно провела вільною рукою по його чолі та щоці. Здавалося, вона забула, як він виглядає, і тепер доклала неймовірних зусиль, щоб пригадати собі, її очі також набули відтінку цього старанного пригадування.

— Мене знову взяли на роботу в шинок, — повільно сказала вона, ніби те, що вона говорить, неважливо, але через неказане вона веде іншу розмову з К., і ця розмова значно важливіша.

— Ця робота не підходить мені, її може виконувати будь-яка дівчина, що вміє застеляти ліжка, мило посміхатися і не боїться залицянь пожильців, а ще й сама їх заохочуватиме до цього, кожна така дівчина може бути покоївкою. Але біля шинквасу — це зовсім інша справа. Мене відразу ж узяли назад до шинку, хоча я не надто гарно звідти пішла, зрештою, тепер у мене була протекція. Господар був щасливий, що я маю протекцію і що він без перешкод може знову взяти

мене на роботу. Мене навіть попросили повернутися, а якщо ти пам'ятаєш, які спогади пов'язують мене з шинком, то розумієш, що я маю на увазі. І я погодилася. Тут я лише на заміні. Пепі попросила не виставляти її на посміховисько й не примушувати негайно забиратися з шинку, тому ми дали їй ще двадцять чотири години попрацювати, адже вона старалася й робила все що могла.

— Це все дуже добре придумано, — сказав К. — Але ж ти вже одного разу через мене пішла з цієї роботи, а тепер, незадовго до нашого весілля, знову туди повертаєшся?

— Не буде ніякого весілля, — сказала Фріда.

— Бо я зрадив тобі? — запитав К.

Фріда кивнула.

— Послухай-но, Фрідо, — сказав К. — Про цю нібито зраду ми вже не раз розмовляли, і кожного разу ти врешті змушена була погодитися, що твої підозри безпідставні. Відтоді з мого боку нічого не змінилося, все залишилося невинним, а інакше й не може бути. Отже, щось змінилося з твого боку, через чийсь наклепи на мене або з інших причин. У кожному разі, ти кривдиш мене, бо подумай сама, як усе виглядає з цими двома дівчатами. Одна з них, темноволоса, — я майже соромлюся за те, що мушу виправдовуватися перед тобою за такі дрібниці, але ти вимагаєш цього, — ця темноволоса мені така ж неприємна, як і тобі, я тримаюся від неї подалі, наскільки це можливо, а вона полегшує це завдання, бо важко уявити собі когось більш замкнутого, ніж вона.

— Справді! — вигукнула Фріда, і ці слова вирвалися в неї ніби всупереч її бажанню. К. зрадив, що зміг подолати її байдужість, Фріда поводи́ла себе зовсім не так, як хотіла. — Ти можеш вважати її замкнутою, але вона найвulgарніша з усіх, кого я знаю. Ти називаєш її замкнутою і щиро так вважаєш,

хоча це звучить неймовірно, але я знаю — це не вдаване. Господиня заїзду «Біля мосту» казала про тебе: «Я ненавиджу його, але покинути його напризволяще теж не можу, як неможливо стриматися й не допомогти малій дитині, яка ще не вміє ходити, але хоче просунутися вперед».

— Цього разу послухайся її поради, — посміхнувся К. — Але ми можемо забути про цю дівчину, якою б вона не була — замкнутою чи вульгарною. Я не хочу чути про неї.

— Але чому ти називаєш її замкнутою? — наполягала Фріда. К. вирішив, що її зацікавленість свідчить на його користь. — Ти переконався в цьому чи просто хочеш принизити таким чином інших?

— Ні те, ні інше, — сказав К. — Я називаю її так із вдячності, бо вона полегшує мені завдання не помічати її, а якби вона частіше зверталася до мене, я не міг би примусити себе знову піти туди. А це було б великою втратою, адже я мушу ходити до них задля нашого з тобою спільного майбутнього, ти ж знаєш. І саме тому я повинен спілкуватися ще й з іншою дівчиною, яку ціную за її працьовитість, обережність і саможертвність, але про яку ніхто не може сказати, що вона спокуслива.

— Слуги думають інакше, — заперечила Фріда.

— Слуги багато про що думають інакше, ніж я, — сказав К. — Ти збираєшся робити висновки про мою невірність, посилаючись на хтивість слуг?

Фріда замовкла й дозволила К. забрати в себе з рук тацю та поставити на підлогу. К. взяв Фріду попід руку, і вони повільно ходили туди-сюди вздовж невеличкого коридора.

— Ти не знаєш, що таке вірність, — сказала вона, трохи опираючись його близькості. — Те, як ти ставишся до цих дівчат, не найважливіше, але те, що ти взагалі ходиш до цієї

сім'ї, повертаєшся звідти із запахом їхньої домівки на одязі, для мене жахливе приниження. Ти йдеш зі школи, не сказавши мені ні слова, і проводиш там півночі. А коли за тобою питають, ти дозволяєш цим дівкам вибріхувати тебе, пристрасно вибріхувати, особливо тій, незрівнянно замкнутій. Вибираєшся з їхнього дому таємною стежкою, можливо, аби ще й не зіпсувати репутацію цих дівчат, репутацію таких дівчат! Ні, ні слова більше про це!

— Про це ні слова, — погодився К. — Але повернімося до іншого, Фрідо. Про це, зрештою, більше й немає що сказати. Чому я ходжу туди, ти знаєш. Це нелегко мені дається, але я змушую себе. Ти не повинна ще більше ускладнювати мені це. Сьогодні я просто хотів зазирнути на мить і запитати, чи Варнава, який повинен був передати важливе повідомлення і давно повернутися, вже прийшов. Його ще не було, але він мав незабаром надійти, як мене запевнили, і це виглядало досить переконливо. Я не хотів, щоб він з'являвся в школі й травмував тебе своєю присутністю. Години минали, але він, на жаль, так і не з'явився. Зате нагодився інший, ненависний мені чоловік. Я не хотів, щоб він шпигував за мною, тому скористався запасним ходом через сусідський сад, але я не мав наміру й ховатися, тому потім на вулиці підійшов до нього з міцною вербовою різкою в руках, у цьому зізнаюся чесно. Це все, що я можу про це сказати, зате є інші теми для розмови. Наприклад, мої помічники, згадувати яких мені так само гидко, як тобі одну відому сім'ю. Порівняй твої стосунки з ними із моїм ставленням до цієї родини. Я розумію твою відразу до сім'ї Варнави і поділяю її. Я ходжу до них тільки в справах, часом мені навіть здається, що це несправедливо, і я їх просто використовую. Але натомість ти й помічники! Ти й не намагалася заперечувати, що вони чіпляються до тебе,

навпаки, зізналася, що це тебе приваблює. Я не ображався, бо розумів, що тут діють сили, які ти не в змозі подолати, і був щасливий, що ти принаймні намагаєшся опиратися, я допомагав тобі в цьому. І тільки тому, що я на кілька годин випустив справу з поля зору, сподіваючись на твою вірність, а окрім того, розраховуючи й на те, що будинок надійно зачинений, а помічників остаточно прогнано, — боюся, що я досі їх недооцінюю, — тільки через те, що я на кілька годин послабив контроль, такий собі Єремія, якщо бути точним, то вже не дуже здоровий підстаркуватий чоловіча зухвало дозволив собі зазирнути у вікно, і тепер через це я повинен утратити тебе, Фрідо, і почути замість привітання: «Ніякого весілля не буде». Хіба не я мав би дорікати в цій ситуації? Але ж я не дорікаю, все ще не дорікаю. — І К. знову здалося, що потрібно відволікти Фріду, тому він попросив принести йому щось перекусити, бо він нічого не їв з обіду. З очевидним полегшенням Фріда кивнула на знак згоди і пішла принести їжу, але не далі коридором, де, згідно з уявленнями К., мала б міститися кухня, а трохи вбік, на кілька сходинок нижче. Незабаром вона повернулася з тацею нарізаного холодного м'ясива й пляшкою вина, але це були лише рештки чиеїсь трапези. Щоб це приховати, нарізані шматочки були поспіхом знову викладені на тарілку, серед них залишилися забуті шкiрки від ковбаси, а три чверті пляшки було випито. К. нічого не сказав на це і з апетитом взявся за їжу.

— Ти була на кухні? — запитав він.

— Ні, у себе в кімнаті, — відповіла вона.

— Ти могла б узяти мене з собою, — зауважив К. — Ходімо туди, і я поїм сидячи.

— Я принесу тобі крісло, — сказала Фріда і зробила крок назад.

— Дякую, — зупинив її К. — Я не піду донизу, та й крісла не потрібно.

К. стримав Фріду, захопивши за руку, вона стояла мовчки з низько опущеною головою і вперто кусала губу.

— Ну так, справді, він унизу, — сказала вона. — А чого ти чекав? Він лежить у моєму ліжку, застудився на вулиці і тепер хворий, він майже нічого не їв. Загалом усе це твоя провина; якби ти не прогнав помічників і не ходив назирці за тими людьми, ми могли б зараз спокійно сидіти собі в школі. Але ти зруйнував наше щастя. Думаєш, Єремія наважився б коли-небудь викрасти мене, поки був на службі? Тоді ти нічогосінько не розумієш у тутешніх порядках. Він хотів до мене, мучився, бігав за мною, але це була тільки гра, як бавиться голодний пес, не наважуючись стрибнути на стіл. Так само і я. Мене тягнуло до нього, він був моїм другом дитинства, — ми бавилися разом на схилі Замкової гори, це були щасливі часи, ти ж ніколи не питав мене про минуле. Але все це не мало значення, поки Єремію стримувала служба, а мене обов'язки твоєї майбутньої дружини. А ти вигнав помічників і ще й пишався цим, ніби зробив щось для мене; хоча в певному розумінні так воно й було. З Артуром ти зміг тимчасово досягнути успіху, він дуже вразливий і не настільки пристрасний. Зате Єремія не зважає ні на які перешкоди. А крім того, ти майже знищив Артура ударом кулака посеред ночі, — той удар теж зруйнував наше щастя, — помічник утік до Замку, щоб скаржитися, і навіть якщо він незабаром повернеться, зараз його немає. Та Єремія залишився. На службі він боїться кожного погляду господаря, але поза службою він безстрашний. Прийшов і взяв мене. Ти покинув мене, а він, мій старий друг, був поряд, і я не змогла стриматися. Я не замкнула шкільні ворота, а він скористався цим, потім розбив вікно

і витягнув мене назовні. Ми втекли сюди, господар поважає його, а мешканці щасливі мати такого коридорного, тож нас узяли на роботу. Не він живе в мене, ми просто маємо спільну кімнату.

— Попри все я не шкодую, що прогнав помічників, — сказав К. — Якщо все було так, як ти описуєш, і твоя вірність пояснювалася тільки службовими обов'язками помічників, тоді добре, що все закінчилося. Сімейне щастя поміж двома дикими звірами, які стримуються тільки зі страху перед нагайкою, — невелика втрата. У такому випадку я вдячний сім'ї, що мимоволі розлучила нас.

Вони мовчали і продовжували ходити поряд туди-сюди, важко було сказати, хто першим робив крок. Фріда, здавалося, нервується через те, що К. більше не тримає її попід руку.

— Отже, все з'ясовано, — продовжив К. — Тепер ми можемо попрощатися, ти підеш до свого Єремії, який застудився, мабуть, ще в шкільному саду і якого ти, з огляду на його стан, уже надто довго залишаєш самого. А я повернуся до школи сам-один, або, оскільки самому мені там немає чого робити, піду куди-небудь в інше місце, де мені дадуть при-тулок. І якщо я зволікаю з цим, то лише з тої простої причини, що трохи сумніваюся в правдивості твоїх слів. У мене склалося цілком протилежне враження про Єремію. Поки він був на службі, то бігав за тобою, і не думаю, що довго стримувався б від того, аби колись накинутися на тебе. Але тепер він вважає, що покинув службу, і ситуація змінилася. Пробач, але я пояснюю собі це наступним чином: відтоді, як ти перестала бути нареченою його пана, ти вже не така приваблива для нього, як раніше. Можливо, ти й подруга його дитинства, але мені здається, що він не надто багато уваги приділяє таким речам, хоча я й знаю його лише з однієї

коротенької розмови сьогодні вночі. Я не розумію, чому ти вважаєш його пристрасною натурою. Його спосіб мислення здається мені дуже холодним. Він отримав щодо мене якийсь таємне розпорядження Галатера, що, мабуть, не свідчить на мою користь, і тепер намагається виконати його, демонструючи неймовірну старанність, але тут усі так ставляться до служби. У межах цього розпорядження був і наказ знищити наші стосунки. Він намагався досягнути цього різними способами, одним із яких була спроба спокусити тебе, іншим, — і тут йому допомагала господиня, — були вигадки про мою зраду. Його спроби виявилися успішними, допомогла і атмосфера, яка його оточує, пов'язана зі спогадами про Кламма. І хоча посаду він утратив, мабуть, це трапилося вже тоді, коли ця посада не була йому більше потрібна, тепер він пожинає плоди своєї праці і викрадає тебе через вікно, на цьому його місію виконано. Таке службове завзяття виснажило його, і він хотів би опинитися на місці Артура, який зовсім не скаржиться, а навпаки, отримує похвали й нові завдання. Але хтось мусить залишитися, щоб стежити за подальшим розвитком подій. Тому займатися тобою — це для нього дещо обтяжливий обов'язок. Тут немає і сліду від кохання, він сам мені в цьому зізнався. Звичайно, ти для нього хороша партія як колишня коханка Кламма, йому також приємно звити гніздечко у твоїй кімнаті і почуватися в ролі такого собі маленького Кламма. Але це все, ти сама нічого для нього не означаєш, і він вважає тебе тільки обтяжливим наслідком виконаного завдання. Саме тому він і прилаштував тебе тут, а сам залишився тільки тимчасово, поки не надійдуть нові накази із Замку і ти не вилікуєш його застуду.

— Ти намовляєш на нього! — сказала Фріда й стукнула своїми маленькими кулачками.

— Намовляю? — здивувався К. — Ні, я зовсім не збирався його обмовляти. Хоча, мабуть, я несправедливий до нього, таке можливо. Усе, що я сказав, — це не зовсім очевидні речі, їх можна трактувати й інакше. Але намовляти? Щоб зводити наклеп, потрібно мати якусь мету, наприклад боротися з ним за твоє кохання. Якби це було необхідно й обмова могла б допомогти, я, безумовно, скористався б цим засобом. І ніхто не міг би мене засуджувати, бо він, завдяки тому, хто його найняв, все одно має переді мною величезну перевагу. Тому я, цілковито полишений напризволяще, міг би дозволити собі невеличкий наклеп на нього. Це був би до певної міри невинний і, зрештою, марний спосіб захисту. Отже, залиш кулачки в спокої. — І К. взяв руки Фріди у свої, вона хотіла забрати їх, але зі сміхом і не надто докладаючи зусиль. — Але я не мушу намовляти, — сказав К. — Бо ти не кохаєш його, а тільки переконуєш себе в цьому і будеш мені вдячна, якщо я позбавлю тебе цієї облуди. Подумай сама, якби хтось хотів розлучити тебе зі мною, не силою, а старанним розрахунком, він мусив би діяти через обох помічників, цих нібито добросердих, дитинних, смішних, безвідповідальних хлопців, яких підіслали із Замку. Ще трохи дитячих спогадів, і все виглядає дуже мило, особливо коли врахувати, що я більше схожий на цілковиту протилежність до них, постійно бігаю в не цілком тобі зрозумілих, а часом і у справах, які тебе дратують, мушу спілкуватися з людьми, яких ти ненавидиш, і навіть якщо я нічим не завинив перед тобою, ця ненависть мусить торкатися й мене. Усе це дуже жорстоке, хоча й успішне використання недоліків наших стосунків. Кожні стосунки мають свої вади, наші також, ми існували раніше в дуже різних світах, а відтоді, як ми разом, життя кожного з нас цілковито змінилося, ми ще відчуваємося непевно в цьому, бо все за-

надто нове. Я говорю не про себе, бо це не дуже важливо, мені й так випав на долю величезний дарунок, відтоді як ти вперше зупинила на мені свій погляд. А звикнути до подарованого не так уже й важко. Але ти, окрім всього іншого, змушена була відірватися од Кламма, я не можу збагнути, що це для тебе означає, але приблизне уявлення в мене вже склалося. У тебе паморочиться в голові, і ти не можеш отямитися, не можеш знайти собі місця, і хоча я завжди був готовий підтримати тебе, я не завжди був поряд, а навіть якщо я був поряд, то твої мрії часто міцно тримали тебе в полоні, або це робив хтось жвавіший, наприклад господиня. Іншими словами, часом я відчував, як ти дивишся крізь мене, тужиш за чимось напівусвідомленим, бідна дитина. І в такі миті достатньо було поставити відповідних людей у тих місцях, куди був скерований твій погляд, і ти підкорялася їм, піддавалася омані, сприймаючи ці миттєвості, привиди, старі спогади, які безповоротно минули і віддаляються все більше, за своє справжнє теперішнє життя. Усе це було помилкою, Фрідо, нічим більшим, аніж останньою, правду кажучи, мізерною перепоною на шляху до нашого остаточного єднання. Схаменися, зберися з думками, навіть якщо ти вважаєш, що помічників підіслав Кламм, — це неправда, вони прийшли від Галатера. Хоча вони і змогли зачарувати тебе так сильно, що навіть у їхньому бруді й розпусти ти намагаєшся знайти сліди Кламма, як людина, що в купі гною шукає загублений колись коштовний камінь, але навіть якби він і лежав там, знайти його неможливо. Це всього-на-всього хлопці, такі як наймити зі стайні, тільки з гіршим здоров'ям, і коротке перебування на свіжому повітрі відразу ж кладе їх у ліжко із застудою, а вже відповідне ліжко вони знаходять собі з притаманною наймитам спритністю.

Фріда поклала голову на плече К., вони обійнялися і знову мовчки закрокували туди-сюди.

— Якби ми могли, — сказала Фріда повільно, тихо, майже замріяно, ніби знала, що ця мить спокою, поки вона може тримати голову на плечі К., буде дуже короткою, але вона прагнула насолодитися нею до останнього, — якби ми могли ще тієї ночі відразу виїхати звідси, давно були б у безпеці, завжди разом, твоя рука поряд із моєю, і її можна торкнутися. Мені дуже потрібно, щоб ти був поряд. Відколи ми познайомилися, я почуваю себе так самотньо без тебе. Повір мені, єдине, про що я мрію, — це те, щоб ти був біля мене. Усе інше неважливо.

І тут почувся голос звідкись збоку, це був Єремія, який стояв на найнижчій сходинці в нічній сорочці, закутаний у Фрідину хустину. Його волосся скуйовдилося, тоненька борідка була мокрою, ніби з-під дощу, широко відкриті очі виглядали змученими і виражали прохання та докір, темні щоки, плоть яких здавалася надто в'ялою, почервоніли, голі ноги дрижали від холоду, так що разом із ними тремтіли й довгі китиці хустини, він виглядав, ніби хворий, що втік із лікарні. При погляді на нього виникало тільки одне бажання — якомога швидше покласти його назад до ліжка. Так подумала й Фріда, тому покинула К. і побігла до хворого. Її близькість, дбайливість, із якою вона щільніше обмотала його хустиною, поспіх, із яким вона намагалася відвести його назад, до кімнати, трохи додали йому сили. Здавалося, ніби він щойно тепер впізнав К.

— О, пане землемір, — сказав він, а Фріда, що не хотіла більше дозволяти йому ніяких розмов, лагідно погладжувала його по щоці. — Вибачте, що потурбував, але я не дуже добре себе почуваю, тому мене можна зрозуміти. Здається, маю

високу температуру, тому мушу випити чаю і пропітніти. Ця клята решітка в шкільному садку, боюся, мені ще не раз доведеться про неї згадати. А потім, уже застуджений, я ще мусив бігати поночі. Часом доводиться непомітно для себе жертвувати власним здоров'ям задля речей, які насправді цього не варті. Але нехай вам, пане землемір, не перешкоджає моя хвороба, проходьте, будь ласка, до нашої кімнати, відвідайте хворого і скажіть Фріді все, що досі не встигли. Якщо розходяться двоє, які так звикли одне до одного, то в останні миті їм, ясна річ, потрібно багато про що поговорити, а третій, навіть якщо він лежить у ліжку і чекає на обіцяний чай, все одно не в змозі їх зрозуміти. Але проходьте всередину, я поводитимуся дуже тихо.

— Досить, досить, — сказала Фріда й потягла його за рукав. — У нього гарячка, і він не розуміє, що говорить. Але не йди, будь ласка, разом із нами, я тебе прошу. Це наша з Єремією кімната, точніше, навіть більше моя кімната, і я забороняю тобі туди заходити. Ти переслідуєш мене, К., навіть ти мене переслідуєш? Я ніколи не повернуся до тебе, чуєш, ніколи, мене аж пересмикує, коли я думаю про таку можливість. Іди до своїх дівок, мені розповідали, як вони сиділи довкола тебе в самих сорочках на лаві біля пічки і відганяли всіх, хто приходив забрати тебе звідти. Напевно, там тобі й місце, якщо тебе так сильно до них тягне. Я завжди намагалася втримати тебе і не пускати туди, хоча мені й не надто таланило в цьому, але то все в минулому, тепер ти вільний. Попереду чекає непогане життя. За одну з них, щоправда, доведеться поборотися зі слугами, але що стосується другої, то ні на небі, ні на землі не знайдеться нікого, хто тобі позаздрить. Цей зв'язок освячений наперед. Нічого не кажи, звичайно, ти можеш усе заперечувати, але

врешті-решт усе одно не зможеш виправдатися. Ти тільки подумай, Єреміє, він усе заперечував! — Вони порозумілися кивками і сміхом, і Фріда продовжила: — Але навіть якби він усе спростував, що б він зрештою цим досягнув, чому це повинно мене непокоїти? Як там усе між ними було, це їхня справа, але не моя. А я мушу доглядати тебе, аж поки ти не одужаєш і не станеш знову таким, яким був до того, поки К. не почав знущатися над тобою через мене.

— Отже, ви справді не підете з нами, пане землемір? — запитав Єремія, але його відразу ж потягла геть Фріда, яка вже більше не озиралася в бік К. Унизу було видно маленькі двері, ще нижчі, ніж решта дверей у коридорі, не лише Єремія, а й Фріда змушена була нахилитися, щоб пройти крізь них, — усередині було світло і тепло, ще якусь мить звідти було чути перешіптування, мабуть, Фріда ніжно переконувала Єремію лягти в ліжку, а потім двері зачинилися.

Тільки тепер К. помітив, як тихо зробилося у коридорі, не лише в тій частині, де він був із Фрідою і яка, здається, належала до підсобних приміщень, а в усьому довгому коридорі, вздовж якого були розміщені кімнати, що з них раніше долинав галас. Отже, урядники нарешті поснули. К. також був дуже втомлений, можливо, через це він і не боронився перед Єремією так, як мав би. Можливо, варто було наслідувати помічника, який явно перебільшував серйозність своєї хвороби. Його жалюгідний вигляд пояснювався зовсім не застудою, він був таким завжди, і тут не допоможе жодне лікувальне зілля. Треба було зробити те саме і виставити напоказ свою величезну втому, опуститися на підлогу в коридорі, що вже само по собі було б великою полегкістю, трохи подрімати, можливо, тоді про нього теж би потурбувалися. Але справа закінчилася для К. не так вигідно, як для Єремії, який

чесно виграв у цьому двобої за співчуття, та й у всіх інших баталіях. К. був настільки втомленим, що почав подумувати, чи не зайти йому до котроїсь із цих кімнат, багато з яких, очевидно, були порожніми, і виспатися там у чудовому ліжку. Це могло б стати частковою винагородою за неприємності, що його спіткали. У нього був і снодійний напій. На таці, яку залишила Фріда, була невеличка карафа рому. Не боячись, що вертатися звідси буде важко, К. випив карафу до дна.

Тепер він нарешті відчув себе достатньо сильним, аби постати перед Ерлангером. Пошукав двері кімнати секретаря, та оскільки Герштекера і слуги ніде не було видно, а всі двері виглядали однаковими, то не зміг знайти. Але К. здавалося, що він пам'ятає, в якому місці коридора були потрібні двері. Тому він вирішив зазирнути до однієї з кімнат, яка видалася йому саме тією, що її він шукав. Цей візит не мав би бути надто небезпечним, адже якщо двері вели до Ерлангера, то він вислухає К., якщо ж у кімнаті мешкає хтось інший, можна буде вибачитися і піти геть, а якщо, й це було найбільш імовірно, мешканець кімнати спить, прихід К. залишиться незауваженим. Найгірше буде, якщо кімната виявиться порожньою, тоді К. не зможе протистояти спокусі лягти в ліжко і добряче виспатися. Він іще раз подивився праворуч і ліворуч уздовж коридора, чи не з'явився там раптом хтось, хто міг би дати йому необхідні пояснення й позбавити від сумнівів, але коридор був тихим і порожнім. К. послухав під дверима, але в кімнаті нікого не було чути. Він постукав так тихенько, щоб нікого не розбудити, і, коли на його стукіт ніхто не озвався, обережно прочинив двері. Йому назустріч неголосно скрикнули.

Це була невеличка кімната, більшу частину якої займало ліжко, на нічному столику горів електричний світильник,

біля нього стояв саквояз. У ліжку хтось неспокійно во-
рушився і шепотів у щілину між простирадлом і ковдрою:

— Хто там?

Тепер К. вже не міг просто собі вийти і роздратовано по-
дивився на величезне, але, на жаль, не порожнє ліжко, тоді
згадав питання і назвав себе. Це справило непогане вражен-
ня, чоловік у ліжку трохи зсунув ковдру з обличчя, та все ще
був наляканий і готовий у разі якоїсь халепи вмить заховати-
ся назад. Але потім він рішуче відкинув ковдру і випростався
на ліжку. Це точно був не Ерлангер. Маленький доглянутий
чоловічок, обличчя якого мало в собі певну суперечливість,
бо щоки були по-дитячому круглими, очі не менш по-дитя-
чому радісними, але зовсім не дитячими були високе чоло,
гострий ніс, маленький рот, губи ледь-ледь дотягувалися,
щоб прикрити його, а зрізане підборіддя, здавалося, от-от
розчиниться в повітрі, все це вказувало на неабиякий розум.
Очевидно, рештки здорової дитячості давало йому відчуття
задоволення усім, що його оточувало, задоволення самим
собою.

— Ви знаєте Фрідріха? — запитав він.

К. заперечив.

— Але він вас знає, — засміявся чоловік.

К. кивнув. Людей, які знали його, не бракувало, це було
навіть однією з основних перешкод на його шляху.

— Я його секретар. Мене звати Бюргель.

— Вибачте, будь ласка, — сказав К. і намацав рукою клям-
ку. — На жаль, я переплутав двері. Мене покликано до секре-
таря Ерлангера.

— Дуже прикро, — сказав Бюргель. — Не те, що вас по-
кликано до іншого, а те, що ви переплутали двері. Якщо мене
розбудити, я більше точно не зможу заснути. Але вас це не

повинно турбувати, це моя особиста проблема. Чому б їм тут не зачиняти дверей, як ви гадаєте? Та це, ясна річ, має свої причини. Старе прислів'я стверджує, що двері секретарів завжди мають бути відчиненими. Хоча навряд чи варто розуміти все так буквально.

Бюргель подивився на К. з посмішкою і запитальним виразом на обличчі. Усупереч його скаргам, здавалося, він добре відпочив, а таким утомленим, як К. зараз, Бюргель напевно взагалі ніколи не був.

— Куди ви збираєтеся йти? — запитав Бюргель. — Зараз четверта година. До кого б ви не пішли, ви змушені будете розбудити цю людину, але не всі так звикли до того, щоб їх тривожили, як я. Не кожен сприйме це настільки терпляче, секретарі загалом досить нервові люди. Тож залишіться на якийсь час. Десь близько п'ятої тут починають прокидатися, тоді вам найкраще з'явитися туди, куди вас запросили. Облиште нарешті триматися за клямку і сідайте де-небудь, хоча місця тут і небагато, найзручніше вам буде влаштуватися на краю ліжка. Ви дивуетесь, чому тут немає ні стільця, ні стола? У мене був вибір між повноцінним вмеблюванням кімнати, до якого входило б вузьке готельне ліжко, і цим величезним ложем, крім якого в кімнаті може поміститися тільки рукомийник. Я обрав ліжко, бо ж у спальні це найважливіше! Для того, хто міг би солодко потягнутися й добре виспатися, для справжнього сонька таке ліжко було б скарбом. Але навіть мені воно справляє чимало приємності, попри те, що спати я не можу і тому завжди втомлений. Я перебуваю тут протягом більшої частини дня, проваджу всю кореспонденцію, вислуховую прохачів. Це непогано виходить. І хоча відвідувачі не мають можливості присісти, вони не зважають на це, бо їм більше подобається стояти,

але щоб протоколіст улаштувався зручніше, аніж коли вони зручно сидять, але при цьому на них кричать. Я можу запропонувати відвідувачам тільки це місце на краю ліжка, але це не офіційне місце, воно призначене для нічних розмов. Ви такий мовчазний, пане землемір!

— Я дуже втомлений, — сказав К., який зрадів запрошенню і миттєво, трохи навіть грубувато, без належної поваги сів на ліжко та сперся об спинку.

— Звичайно, — засміявся Бюргель у відповідь. — Тут усі втомлені. Учора й сьогодні я теж чимало зробив. Мені, ясна річ, зараз уже ніяк не вдасться знову заснути, але якби ця неймовірна подія трапилася і я таки задрімав, то, будь ласка, поведіть себе дуже тихо і не відчиняйте дверей. Але не бійтеся, я точно не засну, а в найкращому випадку лише на кілька хвилин. Таку вже маю вдачу, що куняя переважно тоді, коли перебуваю в товаристві, мабуть, це пов'язано з тим, що я звик до постійного потоку відвідувачів.

— Будь ласка, спіть, пане секретар, — зрадів К. цьому повідомленню. — А якщо ви дозволите, то я теж трохи подрімаю.

— Ні-ні, — знову засміявся Бюргель. — На саме лише запрошення я не здатен заснути, це може трапитися тільки впродовж розмови, найкраще мене присипляє спілкування. Так, у нашій роботі насамперед страждають нерви. Наприклад, я — секретар у справах зв'язків. Ви не знаєте, що це таке? Я створюю міцні контакти, — і він мимоволі швидко та радісно потер руки. — Між Фрідріхом та Селом, точніше, між його секретарями в Замку і в Селі, переважно я працюю в Селі, але не завжди, щомиті мушу бути готовий їхати до Замку. Бачите, ось саквояж, це неспокійне життя, не кожен таке витримає. З іншого боку, правда й те, що я вже не міг би

обійтися без такої роботи, будь-яке інше заняття видається мені нудним. А як справи із землемірством?

— Я цим не займаюся, бо не працюю за фахом землеміра, — сказав К., він не надто зосереджувався на розмові, всі його думки крутилися довкола бажання примусити Бюргеля заснути, хоча й це він робив тільки з відчуття обов'язку перед самим собою, бо в глибині душі передчував, що цей момент настане нескоро.

— Це неймовірно, — сказав Бюргель, жваво хитнувши головою, і витягнув з-під ковдри нотатник, щоб записати щось. — Ви землемір, але не маєте ніякої роботи за фахом?

К. механічно кивав, випроставши на спинці ліжка ліву руку і поклавши на неї голову, він намагався влаштуватися зручніше, і ця поза виявилася найоптимальнішою з усіх, які він випробував, тепер він краще розумів сказане Бюргелем.

— Я готовий, — продовжив Бюргель, — зайнятися цим питанням надалі, у нас усе організовано зовсім не таким чином, щоб дозволяти собі не використовувати кваліфіковані кадри. Та й для вас така ситуація мала б бути принизливою, ви не страждаєте від цього?

— Страждаю, — повільно сказав К. і посміхнувся сам до себе, бо саме зараз він абсолютно від цього не страждав.

Пропозиція Бюргеля також не справила на нього належного враження. Вона була цілком дилетантською. Секретар не мав ні найменшого уявлення про те, за яких обставин викликали К., про труднощі, з якими він зустрівся в громаді і Замку, про те, як заплуталася справа за час перебування К. у Селі і як вона загрожує заплутатися ще більше. Бюргель не знав про все це, він навіть не робив вигляду, що перебуває в курсі справи, як це годилося б секретареві, а простим

помахом руки витягнув свій маленький блокнот і з його допомогою пропонував вирішити справу у вищих інстанціях.

— Здається, вам уже довелося пережити певні розчарування, — сказав Бюргель і довів цим, що трохи знає людей. Відтоді як К. зайшов до цієї кімнати, він з усіх сил намагався стримувати себе від того, щоб недооцінювати Бюргеля, хоча в його стані було важко усвідомлювати щось поза власною втомою.

— Ні, — сказав Бюргель, ніби почув думки К. і тактовно намагався заощадити йому зусилля на відповідь. — Ви не повинні лякатися розчарувань. Тут багато що має на меті залякати людину, а новачкові перешкоди можуть видатися непереборними. Я не збираюся досліджувати, як усе це виглядає насправді, можливо, видимість відповідає дійсності, моя посада позбавляє мене належної дистанції, щоб правильно все оцінити. Але зауважте, що часом обставини складаються всупереч прийнятому порядку, і одне лише слово, погляд, жест довіри може досягнути більше, ніж виснажливі старання протягом усього життя. Так воно вже є. Звичайно, такі ситуації також відповідають загальному станові речей хоча б тим, що їх ніколи не використовують. Але чому не використовують, — питаю я себе раз у раз.

К. не знав, і хоча він усвідомлював, що те, що сказав Бюргель безпосередньо його стосується, але зараз відчував стійку відразу до всіх справ, до яких міг би бути причетним, злегка відкинув голову назад, ніби звільнивши шлях словам Бюргеля, які тепер уже не мали його торкатися.

— Це найпоширеніша скарга всіх секретарів, — продовжував Бюргель, потягуючись і позіхаючи, що виглядало контрастом до серйозності сказаного, — що вони змушені провадити більшість допитів у Селі вночі. Але чому вони на

це скаржаться? Бо це занадто їх утомлює? Бо вони хотіли б використовувати ніч для сну? Безумовно, вони скаржаться не на це. Звичайно, серед секретарів є менш і більш старанні, як і всюди, але жоден із них не нарікає на надто великі труднощі, принаймні офіційно ніхто цього не робить. Це просто не заведено. Стосовно цього ми не проводимо межі між робочим і вільним часом. Такий поділ нам чужий. Отже, чому секретарям не подобаються нічні допити? Шкоднують відвідувачів? Ні-ні, це також неправильно. Вони не відчують ніякого жалю до прохачів, як, зрештою, і до себе, до всіх однаково безжальні. Зрештою, ця відсутність співчуття — не що інше, як точне виконання службового обов'язку, тобто саме те, чого шукають прохачі. І навіть якщо сторонній спостерігач нічого такого й не зауважує, загалом усі погоджуються з цією практикою. Тож отримуємо нічні допити, вони цілком улаштовують прохачів, ніяких суттєвих зауважень проти таких допитів не зафіксовано. Тоді звідки ж така нехтіть секретарів?

Цього К. теж не знав, він узагалі дуже мало знав, навіть не міг збагнути: серйозно Бюргель питає його думку чи тільки задля годиться. «Якщо б ти дав мені полежати у твоєму ліжку, — думав він, — то вже завтра в обід або ще краще ввечері я відповів би на всі твої запитання». Але Бюргель, здається, не зважав на нього, його значно більше цікавило питання, поставлене самому собі.

— Наскільки я можу це знати з особистого досвіду, мені здається, секретарі мають щодо нічних допитів наступне зауваження: ніч менше надається для перемовин із прохачами, бо вночі значно важче або й зовсім неможливо цілком зберегти офіційний характер такої зустрічі. Проблема полягає не в зовнішніх формальностях, їх можна дотримуватися як

удень, так і вночі, справа не в цьому. Страждає службове ставлення до справи. Несвідомо людина вночі має схильність розглядати речі під значно більш приватним кутом зору, прохання відвідувачів виглядають вагомішими, ніж вони є насправді, у процес прийняття рішення втручаються побічні розважання про особисту ситуацію прохача, його проблеми і труднощі, і тоді необхідний бар'єр між службовцем і прохачем, навіть якщо він нібито присутній, насправді послаблюється. І там, де за інших обставин панував би сухий обмін питаннями та відповідями, часом відбувається якийсь дивний і невідповідний обмін ролями. Принаймні так стверджують секретарі, тобто люди, професійно наділені дуже тонким чуттям на такі речі. Але навіть вони, — про це вже часто говорилося в наших колах, — під час нічних допитів рідко помічають вплив таких несприятливих чинників, навпаки, від самого початку намагаються опиратися таким впливам, і їм здається, що вони змогли досягти вагомих результатів. Але коли пізніше читаєш протоколи, дивиєшся, як багато в них недоліків, що лежать на поверхні і які ніхто не помітив та не усунув. Такі помилки найчастіше не дуже виправдано йдуть на користь прохачам, і їх непросто виправити належними офіційними методами. Звичайно, рано чи пізно все поставить на свої місця контрольна інстанція, але в цьому разі лише буде відновлено справедливість, а людині зашкодити це вже не зможе. Хіба за таких обставин скарги секретарів не обґрунтовані?

К. вже майже задрімав, але тепер його знову розбудили. «Навіщо все це? Навіщо все це?» — питав він сам себе і спостерігав з-під напівзаплющених повік за Бюргелем не як за чиновником, що обговорює з ним важливі питання, а як за чимось, що перешкоджало йому спати і в чому він не бачив

жодного іншого сенсу. Та Бюргель був цілковито захоплений своїми розмірковуваннями і посміхнувся так, ніби зміг трохи спантеличити К. Хоча він був готовий відразу ж повернути К. на правильний шлях.

— Отже, цілком обґрунтованими ці скарги також не назвеш. Зрештою, ніде не вказано, що нічні допити проводити необхідно, і якщо чиновник їх уникає, то не порушує жодних приписів. Але загальна ситуація, перевантаженість роботою, методи праці чиновників у Замку, труднощі з виїздами, а також правило, що допитувати прохачів потрібно лише після закінчення повного розслідування, але відразу ж, не відкладаючи, — все це й багато іншого перетворило нічні допити на необхідність. Та якщо це вже стало неминучим, я так гадаю, то спричинилися до цього, хоча й опосередковано, офіційні циркуляри, а тому скаржитися на нічні допити означає майже те саме, — ясна річ, я трохи перебільшую, — що й скаржитися на самі закони.

Безумовно, слід забезпечити секретарям можливість у межах передбачених законом повноважень захищати себе від нічних допитів та їхніх несприятливих наслідків, наскільки їм поталанило. І вони практикують такий самозахист навіть у ширшому масштабі. Беруться лише за ті справи, які не виглядають небезпечними в згаданому сенсі, ретельно перевіряють себе перед допитами, і, якщо цього вимагає результат перевірки, в останню мить відмовляються од допиту. Підстраховують себе тим, що викликають того чи іншого прохача разів десять, перш ніж дійсно зайнятися його справою, домовляються про заміну з колегами, які не перебувають у курсі справи, а тому можуть краще провести допит, переносять час допиту на початок або на кінець ночі, уникаючи годин поміж тим. Таких і подібних засобів існує чима-

ло, секретарі не дозволяють узяти себе голими руками, їхня здатність до самозахисту не поступається їхній вразливості.

К. заснув, хоча це не був справжній сон, він чув слова Бюргеля краще, ніж перед тим, коли був смертельно втомлений. Кожне слово вдарялося йому у вуха, але свідомість, яка обтяжувала його, зникла, він відчув себе вільним, навіть Бюргель більше не стримував його, К. лише час від часу тягнувся пальцями до Бюргеля, щоб пересвідчитися, чи той нікуди не зник. К. ще не поринув до кінця в глибокий сон, а лише трохи занурився в нього. Ніхто не повинен був більше красти в нього цей сон. Йому здавалося, що цим він здобув важливу перемогу, і навіть знайшлося товариство, щоб відсвяткувати це, а потім він чи хтось інший підняв келих із шампанським на честь звитяги. І аби всі довідалися, про що саме йдеться, битву й перемогу ще раз повторили. Можливо, й не повторили, а лише почали, хоча святкувати стали вже наперед, адже результат був відомий. У цій битві К. переміг секретаря, оголеного, неначе статуя грецького бога. Поєдинок виглядав дуже кумедно, і К. тихо сміявся уві сні над тим, як секретар після випадів К. втрачав на мить свою гордовиту поставу, лякався і змушений був терміново скористатися простертою вгору рукою із зігнутих кулаком, щоб прикрити свою наготу, хоча щоразу його рух виявлявся запізнілим. Двобій тривав недовго. Крок за кроком, а це були дуже широкі кроки, К. просувався вперед. Чи був це взагалі поєдинок? На шляху переможця не виникало жодних серйозних перешкод, тільки час від часу попискував секретар. Цей грецький бог верещав, як дівчисько, яке лоскочуть. Урешті він зник, і К. залишився сам у великому приміщенні, готовий до бою. Він озирнувся, шукаючи супротивника, але довкола нікого не було, товариство теж розбіглося, тільки розбитий келих із-

під шампанського лежав на землі. К. розтоптав його на дрібні друзки. Та уламки скла кололися, і він злякано прокинувся. Його нудило, як немовля, яке розбудили. Попри це погляд на оголені груди Бюрґеля пригадав К. думку зі сну: «Ось він, твій грецький бог! Витягни його з-під перини».

— Але незважаючи на всі застережні заходи, — сказав Бюрґель, замислено піднявши обличчя до стелі, ніби подумки шукав приклади, але не міг знайти, — все-таки в прохачів завжди залишається можливість скористатися цією нічною слабкістю секретарів, вважатимемо, що це таки слабкість. Хоча подібна нагода трапляється надзвичайно рідко, можна навіть сказати, майже ніколи. І полягає вона в тому, що прохач з'являється посеред ночі без попередження про свій візит. Напевно, ви здивуєтеся, чому це трапляється так рідко, якщо справа настільки проста. Але ж ви не знаєте наших порядків. Хоча й вам уже, мабуть, упала в око неперервність нашої службової процедури. Ця неперервність полягає в тому, що кожен, хто має якусь офіційну справу, або мусить бути допитаний з тих чи інших міркувань, миттєво, без жодних зволікань, отримує запрошення на допит, ще до того, як він сам до кінця зорієнтується в справі, а часом ще й до того, як він про неї довідається. Першого разу його не допитуватимуть, принаймні переважно так буває, бо справа ще до кінця не з'ясована, але запрошення в нього вже є, отже, він не може прийти несподівано. Йому залишається хіба що прийти в інший час, але тоді його увагу звернуть на дату і годину, вказані в запрошенні. А коли він з'явиться вчасно, його швидше за все відправлять назад, із цим зараз уже не виникає проблем. Запрошення в руках прохача і відповідна позначка в документах — це сильні засоби захисту для секретаря, хоча й не завжди можна обмежитися тільки цим. Щоправда, це стосу-

ється тільки вповноваженого в справі секретаря, а всіх інших прохач може спокійно ошчасливити несподіваним нічним візитом. Та навряд чи хтось таке робитиме, бо в цьому надто мало сенсу. По-перше, так можна сильно образити уповноваженого секретаря. Не тому, що секретарі заздрять одне одному в тій чи тій роботі, такого не буває. Кожен завантажений дуже важливими справами, в яких немає дрібниць, але в очах відвідувачів не повинно бути жодних суперечностей у питаннях компетентності. Багато хто вже програв справу через те, що звернувся до неповноваженого в справі чиновника, бо втратив надію добитися чогось у того, хто відповідає за його справу. Такі спроби приречені на поразку ще й через те, що секретар, який не перебуває в курсі справи і якого розбудили серед ночі, навіть якщо він готовий допомогти, може досягнути своїм втручанням не більше, ніж перший-ліпший адвокат. Або й ще менше, бо в нього просто немає жодної хвили вільного часу для справ, за які він не відповідає, хоча загалом і міг би допомогти, бо краще орієнтується в потаємних правничих стежках, аніж уся адвокатська братія, разом узята. Тож хто б витрачав свої ночі на те, щоб марно відвідувати неповноважених секретарів, тим більше, що прохачі й без того цілком завантажені роботою, адже мусять, окрім своєї звичайної праці, приходити за всіма викликами і запрошеннями відповідних інстанцій. Хоча, ясна річ, вони «цілком завантажені роботою» тільки в сенсі прохачів, що аж ніяк не можна порівняти з тим, як «цілком завантажені роботою» секретарі.

К. посміхнувся і закивав, здається, тепер він усе зрозумів. Не те щоб його це хвилювало, а просто він був переконаний: уже за кілька хвилин він порине в глибокий сон, цього разу це буде сон без сновидінь, якому ніщо не зможе

стати на заваді. Поміж уповноваженими секретарями, з одного боку, та неповноваженими, з другого, і перед наговпом цілком завантажених роботою прохачів він засне, і таким чином утече від усього. Він уже звик до тихого, задоволеного собою голосу Бюргеля, і хоча той ніяк не міг приспати сам себе, але його голос уже не заважав К. і навіть хилив до сну. «Мели, млине, мели, — думав він. — Ти мелеш тільки для мене».

— Отже, — сказав Бюргель, двома пальцями він бавився нижньою губою, його очі були широко розплющені, шия витягнута, так ніби після виснажливої мандрівки він нарешті наближався до прекрасної місцини. — У чому ж полягає вищезгадана рідкісна нагода прохача, якої майже не існує? Таємниця криється в циркулярах, що стосуються компетентності. Звичайно, не буває такого, та це й неможливо в такій величезній структурі, щоб за кожним окремим випадком був закріплений конкретний секретар. Справа виглядає так, що основними повноваженнями наділений хтось один, а багато інших мають співвідповідальність, хоча й значно меншу. Хто б міг самотужки, навіть якщо це надзвичайно працюючий службовець, втримати на своєму письмовому столі всі численні документи, що стосуються якоїсь, нехай і найдрібнішої справи? Навіть те, що я сказав про основні повноваження, — це перебільшення. Хіба в кожній із часткових співвідповідальностей не прихована уся основна відповідальність? Хіба тут все вирішує не старанність, із якою чиновник береться до справи? І хіба така старанність не завжди однакова і не завжди проявляється з повною силою? Між секретарями існує чимало відмінностей, практично в усьому вони різні, але не в тому, що стосується ретельності. Жоден із них не може стримати себе, коли до нього зверта-

ються з проханням допомогти, навіть якщо він лише дуже поверхово обізнаний зі справою. Але ззовні все повинно виглядати відповідно до приписів, тому перед прохачем постає один конкретний секретар, за якого потрібно триматися під час офіційного вирішення справи. Хоча він не обов'язково найбільш компетентний у справі, кандидатуру затверджує адміністрація відповідно до своїх актуальних потреб. Так виглядає ситуація. А тепер, пане землемір, уявіть собі ймовірність того, що прохач, незважаючи на описані вам ранише і загалом чималі перепони, все-таки зможе посеред ночі розбудити секретаря, який має певні повноваження в його справі. Ви не думали над такою можливістю? Я радо вам вірю. Немає сенсу думати над нею, бо такого майже ніколи не трапляється. Цей прохач мав би виглядати, як крихітне й неймовірно спритне зернятко ідеальної форми, якому пощастило пропхатися навіть крізь непроникно густе сито. Гадаєте, цього не може трапитися? Маєте рацію, справді не може. Але де гарантії, що однієї ночі цього й справді не станеться? І хоча серед моїх знайомих таких випадків іще не було, це мало про що свідчить, бо кількість моїх знайомих порівняно із тими масштабами, про які йдеться, досить обмежена. А крім того, немає певності, що секретар, який пережив щось подібне, зізнається в цьому, адже це, до певної міри, дуже особиста справа, яка, крім того, ще й торкається професійної етики. Та, в кожному разі, мій особистий досвід свідчить, що йдеться про дуже рідкісний випадок, відомий тільки з чуток і нічим не підтверджений, тому боятися його не варто. Навіть якби така історія з кимось і трапилася, то, на мою думку, можна зробити її формально безпечною, довівши, а це нескладно, що таких історій не буває. Отже, якщо людина ховається під ковдрою і боїться визирнути назовні зі страху перед таким

випадком, то це хвороблива реакція. Але навіть якби така цілковита неймовірність раптом отримала реальні обриси, хіба це вже кінець усьому? Навпаки. Те, що тепер усе втрачено, — найнеймовірніша з усіх неймовірностей. Звичайно, коли прохач опиняється в тебе в кімнаті, це дуже погано. Так погано, що аж серце стискається. «Як довго ти зможеш опиратися?» — питаєш сам себе. Але насправді знаєш, що ніякого опору не буде. Ви повинні тільки правильно уявити собі ситуацію. У твоїй кімнаті сидить прохач, якого ти ніколи не бачив, але якого завжди сподівався, спрагло чекав, хоча й цілком справедливо вважав, що такого прохача не існує. Уже сама присутність цієї людини змушує тебе втрутитися в її нещасне життя, обдивитися там, ніби у власних володіннях, і страждати разом із нею від її марних сподівань. Неможливо опиратися цьому запрошенню посеред ночі. Ти приймаєш його і перестаєш бути офіційною особою. І опиняєшся в такому становищі, коли вже незабаром не можеш відмовити у виконанні жодного прохання. Якщо бути зовсім точним, то це зневіра, а ще точніше — щастя. Зневіра настає від повної беззахисності, з якою сидиш тут і чекаєш, поки прийде відвідувач зі своїм проханням, і знаєш, що після того, як це прохання буде висловлено, ти муситимеш виконати його, навіть якщо це прохання, наскільки ти сам можеш його оцінити, формально руйнує весь адміністративний порядок, а це найстрашніше, що може трапитися у твоїй практиці. Навіть якщо залишити осторонь усі інші аспекти, найгірше те, що доводиться брати на себе надто серйозне перевищення власних повноважень. Наше становище зовсім не уможлиблює розгляду прохань на зразок того, про яке йдеться зараз, але через близькість, що встановлюється впродовж такого нічного спілкування, ми беремо на себе речі, які виходять поза

межі нашої компетенції, а потім ще й виконуємо ці зобов'язання. Нічний прохач такий же переконливий, як розбійник у лісі, він змушує приносити жертви, на які ми за інших обставин не були б спроможні. Добре, зараз прохач іще тут, він підбадьорює, змушує й квапить, хоча ми ще й не до кінця усвідомлюємо, що ж відбувається насправді, але поміркуймо, як виглядатиме справа, коли все вже буде позаду, відвідувач, задоволений і безтурботний, піде геть і залишить нас самих, беззахисних перед усвідомленням учиненого щойно службового злочину, — це навіть уявити собі страшно! Але попри все ми щасливі. Яким самобивчим буває щастя! Ми можемо намагатися приховати від прохача справжній стан речей, хоча й навряд чи він щось запідозрить. Йому здається, що він виснажений, розчарований, безжальний і байдужий від своєї перевтоми, з якихось другорядних, випадкових причин потрапив не до тієї кімнати, до якої збирався, сидить собі, ні про що не підозрюючи, і думає про щось своє, якщо взагалі про щось думає, про свою помилку чи про втому. Хіба не можна було б залишити його в такому стані? Не можна. Із багатослівністю щасливої людини йому потрібно все пояснити. Нітрохи себе не шкодуючи, потрібно детально розповісти йому, що саме трапилося і чому трапилося саме так, наскільки неймовірно рідкісною й вагомою є нагода, яка йому випала. Як безпорадно, жодній іншій живій істоті безпорадність не властива такою мірою, як прохачеві, він потрапив у ці обставини, але як тепер цей прохач, якщо він захоче, пане землемір, може взяти все у свої руки, і для цього потрібно всього-на-всього викласти свою справу, для залагодження якої вже все готово, більше того, все вже налаштоване піти йому назустріч. Усе це потрібно пояснити прохачеві, і це найважчий момент у житті кожного чиновника. Але коли

все вже зроблено, пане землемір, то зроблено найважливіше, потрібно змиритися і чекати.

К. спав, і його не турбувало те, що діється довкола. Його голова, що спочатку лежала на лівій руці зверху на спинці ліжка, зіслизнула уві сні і вільно звисала, поволі сповзаючи ще нижче. Йому вже не вистачало опори на спинці ліжка, і він несвідомо знайшов собі іншу, впершись правою рукою в ковдру і випадково захопивши при цьому ногу Бюргеля, що висунулася з-під ковдри. Бюргель тільки глянув на це й залишив його ногу, незважаючи на незручності.

Тут кількома сильними ударами постукали в бічну стіну. К. здригнувся й подивився на цю стіну.

— Чи немає у вас там землеміра? — запитали з-за стіни.

— Є, — відповів Бюргель, звільнив свою ногу від К. і раптом жваво та бадьоро потягнувся, немов маленький хлопчик.

— Тоді нехай нарешті прийде сюди, — сказали з-за стіни. На Бюргеля й на те, що К. міг би бути йому ще потрібен, не звернули жодної уваги.

— Це Ерлангер, — прошепотів Бюргель.

Здається, його не здивувало те, що Ерлангер перебував у сусідній кімнаті.

— Негайно йдіть до нього, він уже злоститься, намагайтеся задобрити його. Він міцно спить, але ми все-таки надто голосно розмовляли, неможливо стримати себе і свій голос, коли говориш про певні речі. Тож ідіть нарешті, ви, здається, ще не отямилися зі сну. Ідіть, що вам іще тут потрібно? Ні-ні, ви не повинні вибачатися за свій сон, немає потреби. Тілесні можливості мають свої межі, хто ж винен, що саме ці межі відіграють вирішальну роль? Ніхто не винен. Так світ сам себе коригує у своєму існуванні і втримує рівновагу. Це чудовий винахід, неможливо й уявити собі, наскільки чудовий, навіть

якщо за деяких обставин від цього й стає сумно. Та йдїть уже, не розумїю, чому ви так на мене дивитесь. Якщо ви ще трохи зволїкатимете, Ерланґер звинувачуватиме мене, а я б хотїв цього уникнути. Ідїть, хто знає, що чекає на вас там, тут усе можливо. Часом трапляються настїльки неймовїрні нагоди, що важко ними скористатися, а буває, справу не вдається вирішити через саму її природу. У це годї повірити, але так воно є. Зрештою, я все ще сподїваюся зараз заснути на якусь мить. Бо вже п'ята і незабаром розпочнеться галас. Якби хоча б ви нарешті забралися звідси!

К. був напівпритомний від раптового пробудження з глибокого сну, безмежно невиспаний, тїло болїло в усїх мїсцях від незручної пози, в якїй довелося спати. Він іще довго не мїг наважитися встати, тримався за чоло і дивився на власнї колїна. Навїть наполегливе прощання Бюргеля не спонукало його вирушити, а лише усвідомлення повної беззмїстовності подальшого перебування в цїй кїмнатї. Кїмната видалася йому неймовїрно нудною. Він не знав, стала вона такою зараз чи була завжди. Йому навїть не вдалося б тут бїльше заснути. Зрештою, ця думка виявилася вирїшальною, ледь посміюючись із неї, він піднявся, спираючись, на що було можливо: на лїжку, на стїну, на дверї, не сказавши нї слова, вийшов геть, нїби вже попрощався з Бюргелем.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Напевно, він так само байдуже пройшов би повз кїмнату Ерланґера, якби той не стояв у відчинених дверях і не махнув йому рукою. Секретар покликав К. до себе одним коротким рухом вказівного пальця. Ерланґер уже був повнїстю готовий

до виходу, він стояв у чорній шубі з тісним коміром, зацібнутим до останнього гудзика. Слуга саме подавав йому рукавиці й хутряну шапку.

— Ви повинні були давно прийти, — сказав Ерлангер. К. хотів вибачитися, але Ерлангер зупинив його, втомлено заплющивши очі. — Ідеться про наступне, — сказав він. — У шинку працювала раніше одна особа на ім'я Фріда, я знаю тільки її ім'я, її саму ніколи не бачив, та вона мене й не цікавить. Ця Фріда часом подавала Кламмові пиво. Зараз там, здається, працює якась інша дівчина. Така заміна, ясна річ, нічого не означає, мабуть, ні для кого, а тим більше для Кламма. Але що вагомішою є робота, яку виконує людина, а робота Кламма є, безумовно, найважливішою, то менше в людини залишається сили боротися із зовнішнім світом, і тоді найбільш невинне порушення звичного порядку може дуже заважати, навіть якщо стосується цілком другорядних речей. Найменша зміна на письмовому столі, витирання за давньої брудної плями — все може перешкоджати, так само й нова обслуга. Звичайно, Кламмові таке не стає на заваді, навіть якби воно дуже турбувало когось іншого на його місці, про це не може бути й мови. Але ми все одно змушені пильно стежити за зручністю Кламма й усувати навіть ті невідгоди, які йому зовсім не перешкоджають, тим більше, що для нього взагалі не існує незручностей. Ми повинні усувати все, що, на нашу думку, могло б заважати. Не задля нього ми все це робимо і не задля його роботи, а задля нас самих, задля нашого сумління і спокою. Тому згадана Фріда мусить негайно опинитися знову в шинку, хоча, можливо, якраз її повернення й заважатиме, тоді ми знову відішлемо її назад, але наразі вона повинна повернутися. Мені сказали, що ви мешкаєте з нею, тож забезпечте, будь ласка, її негайне повернення.

На особисті почуття тут, зрозуміло, зважати не доводиться, в цьому питанні я взагалі не вступатиму в полеміку. Я й так беру на себе більше, ніж потрібно, коли говорю, що для вашої службової кар'єри виконання цієї дрібниці може стати дуже корисним. Це все, що я повинен вам повідомити.

Він кивнув К. на прощання, одягнув шапку, простягнуту слугою, і швидким кроком, злегка накульгуючи, в супроводі слуги вийшов із коридора.

Часом тут віддавали накази, які дуже легко було виконати, але ця легкість зовсім не тішила К. Не лише тому, що розпорядження стосувалося Фріди. І навіть не тому, що висловлено було в наказовій формі, хоча й звучало як знуцання, а насамперед тому, що в ньому К. побачив безглуздість усіх своїх зусиль. Повз нього проходили якісь накази, шкідливі й корисні, але навіть корисні, здається, також мали в собі певне шкідливе ядро, в кожному разі, всі вони проходили повз нього, а він перебував надто низько, щоб завадити їх виконанню, чи хоча б примусити їх замовкнути й дати можливість зазвучати власному голосу. Якщо Ерлангер відсилає тебе геть, що тут можна зробити, а якби він і не відіслав тебе, що б ти міг йому сказати? Хоча К. усвідомлював, що втома нашкодила йому сьогодні більше, ніж увесь попередній несприятливий збіг обставин, але ніяк не міг збагнути, чому так трапилося, адже він вірив у міцність власного тіла, а якби не вірив, то не починав би цієї боротьби. Тож чому його так підкосили кілька недоспаних та одна безсонна ніч? Чому втома здолала його саме тут, де ніхто не бував утомленим чи, навпаки, кожен був постійно втомленим, але це ніяк не шкодило роботі, а тільки додавало ще більше завзяття. Із цього напрошувався висновок, що їхня втома була зовсім іншою, ніж втома К. Їхне виснаження було наслідком радісної праці, і те, що ззовні

виглядало знемогою, насправді свідчило про непорушний спокій та душевну рівновагу. Якщо людина по обіді трохи втомлюється, це нормальний перебіг дня. «У тутешніх панів завжди полудень», — сказав собі К.

І це підтверджувалося тим, що зараз, о п'ятій ранку, з обох боків коридору все пожвавилось. Цей шум голосів у кімнатах здавався дуже піднесеним і трохи нагадував галас дітей, які готуються до поїздки за місто, а ще трохи — прокидання в курнику, радість єднання з днем, що прокидається. Хтось із мешканців навіть зімітував голос півня. Коридор був іще порожнім, але двері вже ожили, то одні, то інші з них швидко відчиняли, а потім так само різко зачиняли, всюди аж гуділо від цього постійного стукотіння дверей. То тут, то там К. бачив в отворах між стінами й стелею по-ранковому скуйовджені голови, які то з'являлися, то знову зникали. Здалеку слуга тягнув візок із документами. Інший слуга йшов поряд і тримав у руках список, мабуть, він порівнював номери на дверях із записами в документах. Перед більшістю дверей візок зупинявся, тоді ці двері відчинялися, і відповідні папери передавали до кімнати, часом це був лише один аркуш, і тоді між кімнатою й коридором розпочиналася недовга розмова, мабуть, слуга вислуховував докори. Якщо ж двері виявлялися зачиненими, папери акуратно складали на порозі. У таких випадках К. здавалося, що рух дверей не припинявся, а навпаки, посилювався навіть там, де всі документи вже були роздані. Можливо, звідти жадібно стежили за паперами, які все ще лежали на підлозі. Можливо, не могли збагнути, як наважується хтось, кому достатньо лише відчинити двері для того, щоб стати щасливим власником документів, так легковажити й не визирнути назовні. Можливо, справа виглядала навіть таким чином, що пізніше ті документи, які так ніхто

й не підняв, будуть розподілені поміж тими, хто раз по раз визирає в коридор, щоб перевірити, чи папери все ще лежать на підлозі і чи існує хоча б найменша надія їх отримати. До речі, ці залишені напризволяще документи переважно становили цілком поважні за обсягом стоси, К. припустив, що власники тимчасово не забирають їх із метою похвалитися, зі зловтіхи або ж зі справедливої гордості, яка мала б під'юджувати колег. Це припущення підтверджувало те, що інколи, коли К. довгий час не дивився в бік одного з таких стосів, папери раптом швидко зникали в кімнаті, а двері продовжували залишатися нерухомими, як і раніше. Сусідні двері, розчаровані або ж задоволені тим, що нарешті зник цей подразник, також затихали, але потім знову починали рухатися.

К. спостерігав за всім цим не лише з цікавістю, але й зі співчуттям. Він відчував себе майже в центрі подій, озирався на всі боки, йшов слідом за слугами, стежив за їхніми діями, і, хоча зберігав належну відстань, слуги вже не раз суворо озиралися на нього, схиливши голови та стиснувши губи. Що далі просувалася ця робота, то більш заплутаною вона ставала, можливо, траплялися помилки в списку, чи слуга не надто добре розрізняв документи, або ж чиновники мали претензії з якихось інших причин, у кожному разі папери часто потрібно було повертати, тоді візок їхав назад, і через шпарину у дверях велися перемовини. Ці перемовини відбувалися досить непросто. Переважно саме ті двері, які перед тим найчастіше відчинялися і зачинялися, залишалися невблаганно замкненими, коли доходило до необхідності повернення паперів, ніби там нічого не хотіли чути про цю справу. І тут починалися справжні труднощі. Той, хто претендував на папери, виявляв страшенну нетерплячість, галасував у своїй кімнаті, плескав у долоні, тупотів ногами

і постійно вигукував у дверну шпарину номер документа. Тоді візок часто опинявся покинутим напризволяще. Один слуга був зайнятий втихомиренням нетерплячого, а інший намагався добитися із зачинених дверей повернення паперів. Обом було нелегко. Нетерплячий урядник від спроб заспокоїти його часто ставав ще нетерплячішим, він не хотів слухати порожньої балаканини слуги, не потребував, щоб його втішали, а вимагав документи, один із таких чиновників навіть вилив на слугу з верхньої щілини над дверима цілий рукомийник. Робота іншого слуги, напевно трохи вищого за рангом, була ще важчою. Якщо урядник, від якого вимагали документи, взагалі вступав у які-небудь розмови, починалися ділові перемовини, під час яких слуга посилався на свій список, а чиновник на свої записи, що торкаються саме тих документів, які він отримав, але які нібито має віддати. При цьому ніхто з чиновників не випускав із рук жодного папірця, і слуга не мав можливості розгледіти жадібним оком навіть найменшого кутика. Для того щоб знайти нові докази, слуга повинен був іти до візочка, що поволі котився далі вздовж злегка похиленого коридора, або ж звертатися до чиновника, який вимагав папери, і обмінювати аргументи дотеперішнього власника на нові контраргументи. Такі суперечки тривали достатньо довго і часом закінчувалися взаємною згодою сторін. Чиновник віддавав частину паперів або отримував як відшкодування інші документи, якщо з'ясувалося, що їх переплутали випадково. Та бувало, що службовцеві доводилося відмовитися від усіх потрібних йому паперів, бо він не зміг достатньо аргументовано довести свою позицію слuzі або ж утомився від довгої суперечки. І тоді чиновник не віддавав документи слuzі, а різко жбурляв їх у коридор, аж рвалися нитки, якими аркуші були скріплені,

і папери розліталися довкола. Слуга з великими труднощами збирав і знову впорядковував їх. Але так усе одно було простіше, ніж коли слуга взагалі не отримував жодної відповіді на всі свої прохання. Тоді він змушений був стояти перед зачиненими дверима, просити, присягатися, цитувати свій список, посилатися на відповідні циркуляри, але все марно, з кімнати не долиняло жодного звука, а слуга, здається, не мав права без дозволу заходити досередини. Часом навіть у цього бездоганного слуги уривався терпець, і він ішов до свого візка, сідав зверху на папери, витирав піт із чола і якусь мить не робив нічого, лише безпомічно валандав ногами. Загальний інтерес до того, що відбувалося, був дуже великим, всюди чулося перешіптування, за жодними дверима не було тихо, згори, з отворів над перегородками, стежили за подіями дивні, замотані хустинами обличчя, які ані хвилини не могли всидіти спокійно. Посеред усієї цієї метушні К. впало в око, що двері Бюргеля увесь цей час були зачинені, слуги вже пройшли повз них, але Бюргелеві так і не дали ніяких паперів. Можливо, він іще спав, але, з огляду на довколишній галас, його сон мав би бути неймовірно міцним. Та чому ж він усе-таки не отримав ніяких документів? Лише кілька кімнат, у яких швидше за все ніхто не жив, були обділені так само. Натомість у кімнаті Ерлангера вже розмістився інший мешканець, і до того ж дуже неспокійний. Напевно, він просто вигнав свого попередника з кімнати, хоча це й не дуже пасувало до холодного та врівноваженого характеру Ерлангера. Але те, що Ерлангер змушений був чекати на К. на порозі, свідчило на користь такого припущення.

Від усіх сторонніх спостережень К. постійно повертався подумки до слуги. Здається, цього чоловіка зовсім не стосувалося все, що К. раніше доводилося чути про слуг, про їхні

лінощі, любов до зручності, їхню зверхність. Напевно, серед слуг також траплялися винятки, або ж, що виглядало більш правдоподібно, слуги поділялися на різні групи. Тут існувало, як зауважив К., чимало розмежувань, із якими він досі не зустрічався. Найбільше йому сподобалася непоступливість слуги. Він не відступав ні на крок у цьому двобій з невеличкими, але впертими кімнатами, для К. це часто скидалося на двобій із кімнатами, бо мешканців він майже не бачив. Щоправда, слуга змучувався, хто б тут не змучився, але, відпочивши трохи, зіскакував зі свого візка додолу і, стиснувши зуби та випроставшись, знову йшов у наступ на неприступні двері. Траплялося, що його відганяли двічі або й тричі підряд, у дуже простий спосіб, за допомогою все тієї ж таки клятої мовчанки, але він усе одно не здавався. Коли розумів, що відкритим наступом нічого не досягне, міняв тактику і діяв, наскільки К. міг зрозуміти, хитрощами. Він нібито відступався від затятих дверей, давав їм вимовчатися досхочу, звертався до сусідів, а за якийсь час повертався назад, дуже демонстративно та голосно кликав помічника й нагромаджував на порозі кімнати папери, ніби змінив свою думку, і тепер у впертого мешканця нічого не потрібно забирати, а навпаки, тільки додавати. Тоді йшов собі далі, але не випускав дверей з поля зору, а коли невдовзі мешканець обережно прочиняв їх, щоб забрати документи, слуга кількома стрибками опинявся перед ним, ставив ногу в щілину між дверима та одвірком і таким чином змушував непокірного принаймні до розмови, що переважно таки приводило до більш-менш прийнятного результату. А якщо й це не виходило або ж виявлялося неправильною тактикою щодо того чи того урядника, слуга знову діяв інакше. Наприклад, зосереджував увагу на тому чиновникові,

що вимагав документи. Тоді відсував убік свого помічника, який працював лише механічно і від якого було досить мало користі, і починав розмову із секретарем, запихав голову до кімнати і щось довго й таємниче шепотів, напевно, обіцяв якісь пільги під час наступного розподілу або ж запевняв, що непоступливого чиновника буде покарано, у кожному разі він часто показував на ворожі двері й сміявся, хоча й видно було, наскільки він втомився. Але траплялося й так, один раз чи двічі, коли він полишав справу напризволяще, хоча К. здалося, що й тут це була лише видимість, або ж він робив так з певною метою. Тоді слуга спокійно йшов далі, ігноруючи протести незадоволеної сторони, лише час від часу надовше заплющував очі, і це було єдиною ознакою того, що він таки страждає від усього цього гармидеру. Та обурений галас ображеного чиновника теж потроху заспокоювався, як голосний дитячий плач поволі переходить у поодинокі схлипування. А після того, як уже ставало зовсім тихо, часом лунав іще якийсь крик і грюкали двері. У кожному разі, слуга, здається, і тут чинив цілком слушно. Урешті залишився тільки один урядник, який ніяк не міг заспокоїтися, час від часу він замовкав, але тільки для того, щоб відновити сили, а потім починав кричати знову, так само голосно, як і перед тим. Було не до кінця зрозуміло, чому він так репетує та обурюється, можливо, справа була зовсім не в розподілі документів. Нарешті слуга закінчив свою роботу, і лише один папірець, вирваний із блокнота аркуш, залишився у візку, мабуть, через недогляд помічника. Невідомо, кому тепер потрібно його віддати. «Це могла бути моя справа», — промайнуло в голові К. Староста постійно говорив про те, що справа ця нікчемна. Усвідомлюючи, наскільки неправдоподібне й смішне його припущення, К.

спробував наблизитися до слуги, який уважно роздивлявся папірець, це було непросто, бо слуга погано реагував на наближення К. Навіть заклопотаний терміновою й важкою роботою, він знаходив час, щоб нетерпляче й недоброчливо поглянути у бік К. Тільки тепер, після того як розподіл документів було закінчено, К. здалося, що слуга трохи забув про нього, він узагалі виглядав збайдужілим, і це було зрозуміло після такої виснажливої роботи. З аркушем із блокнота він також не завдавав собі надто багато клопоту, можливо, й не читав його зовсім, а лише робив вигляд. І хоча в кожній кімнаті неймовірно зраділи б цьому додатковому папірцеві, слуга вирішив його долю інакше, приклав палець до вуст і таким чином наказав помічникові мовчати, а потім розірвав аркуш на дрібні шматочки та запхнув собі в кишеню, на ту мить К. ще не встиг наблизитися до нього. Це була перша несправедливість, яку К. побачив у роботі тутешнього секретаріату, хоча, можливо, він неправильно зрозумів дії слуги. Але навіть якщо це була несправедливість, її можна було виправдати, в таких умовах неможливо було працювати без помилок, рано чи пізно вся назбирана лють і неспокій повинні були вибухнути в ньому, і якщо це виявилось всього-на-всього у розриванні малесенького папірця, то це й так було достатньо невинно. Голос скандального чиновника все ще лунав у коридорі, а його колеги, які в усьому іншому рідко погоджувалися між собою, здавалося, були цілком одностайні у ставленні до цього крику. Мабуть, чиновник узяв на себе обов'язок кричати за всіх, а вони підтакували йому кивками голови й поодинокими вигуками, ніби заохочували не здаватися. Але слуга більше не переймався цим, він завершив свою роботу, показав на візок, помічник узявся за ручку, і вони закрокували геть, звідки прийшли, тільки за-

доволені. Вони йшли так швидко, що візок перед ними аж підстрибував. Тільки одного разу вони здригнулися й озирнулися, коли чиновник, який не припиняв кричати і перед дверима якого тепер опинився К., щоб дізнатися, чого ж той домагається, здавалося, перестав знаходити розраду в крикові, тому намацав кнопку електричного дзвінка і, відчувши неабияке полегшення, почав безперервно дзвонити замість того, щоб волати. У відповідь на це в сусідніх кімнатах заворушилися, що означало згоду з діями колеги, напевно, він робив щось, що всі давно прагнули зробити, але змушені були відмовляти собі в цьому з якихось незбагнених міркувань. Можливо, таким чином цей пан намагався викликати обслугу, тобто Фріду? Тоді йому доведеться довго дзвонити. Фріда зараз була зайнята тим, що кутала Єремію у вологі простирадла, а навіть якщо він уже одужав, то в неї все одно не було часу, бо вона лежала в його обіймах. Але дзвінок викликав миттєву реакцію. Здалеку по коридору поспішав сам господар заїзду, вбраний у все чорне і зацібнтий на всі гудзики, як завжди, але він біг так, що, здавалося, геть забув про поважність власної персони, із розпачливо простягнутими вперед руками, ніби його кликали через якийсь велике нещастя і тепер він біжить, щоб упіймати його й задушити в себе на грудях, а коли дзвінок на мить замовкав, господар підстрибував і поспішав іще більше. За ним, із солідним відставанням, бігла його дружина, вона також простягнула руки вперед, але її кроки були значно меншими, а рухи — манірними. К. подумав, що вона, напевно, прибіжить надто пізно, господар уже залагодить все сам. І щоб звільнити прохід, К. притиснувся до стіни. Але господар раптом зупинився біля К., так, ніби саме до нього й поспішав, а відразу за ним підбігла господиня, й обоє засипали

його докорами, суті яких він від несподіванки і поспіху не міг збагнути, тим більше, що все супроводжувалося звуком дзвінка з кімнати неспокійного чиновника, а до цього поступово почали додаватися ще й дзвінки з інших кімнат, вже не так із необхідності, як для забави і з радості, що їх переповнювала. Для К. було дуже важливе збагнути як слід свою провину, тому він радо дав господареві взяти себе попід руку і вивести з цього гармидеру, який постійно посилювався, — К. не озирався, бо з іншого боку його схопила під руку господиня. За ними повідчинялися двері, в коридорі завирувало життя, як у тісній і жвавій вуличці, двері попереду, здавалося, нетерпляче чекали, поки К. нарешті піде геть, звільнить від своєї присутності мешканців, а понад усім цим невтомно дзеленчали дзвінки, ніби святкуючи перемогу. Аж коли вони опинилися в тихому засніженому дворі, де стояло кілька повозів, К. нарешті довідався, про що йдеться. Ні господар, ні господиня не могли збагнути, як К. наважився вчинити таке.

— Але що ж я такого зробив? — раз у раз питав К., та довго не міг випитати, бо його провина була настільки само собою зрозумілою для обох, що вони не вірили в щирість його запитань.

Лише дуже поволі К. зміг усе з'ясувати. Він не мав права перебувати в коридорі, бо йому дозволялося, і то лише з милості й до наступної заборони, відвідувати на території заїзду лише шинок. Оскільки він був запрошений чиновником, то мав з'явитися у вказаному місці, але повинен був усвідомлювати — хіба ж йому бракує звичайного людського розуміння, — що опинився там, де йому зовсім не належить перебувати і куди його покликали дуже неохоче й тільки тому, що цього вимагали службові обставини. Він мав би

миттєво з'явитися, відбути допит і так само швидко та непомітно зникнути. Хіба в коридорі в нього не виникло відчуття, що тут йому не місце? А якщо так, то чому він дозволив собі тинятися там, як худоба по пасовиську? Хіба ж його викликали не на нічний допит і хіба він не знає, навіщо запроваджено нічні допити? Нічні допити, — і тут К. отримав нове пояснення цього явища, — було введено тільки для того, щоб вислуховувати тих прохачів, дивитися на яких при денному світлі чиновникам надто неприємно. Тому їх вислуховують уночі, похапцем, у штучному освітленні, щоб відразу після цього мати змогу забути неприємну процедуру уві сні. Але поведінка К. перекреслила всі заходи безпеки. Навіть привиди зникають перед світанком, а К. залишився там, тримаючи руки в кишенях, ніби сподівався, що коли він сам звідси не піде, то щезне весь коридор із чиновниками в кімнатах. І так воно б і трапилося, нехай він не має ні найменшого сумніву, бо вразливість панів надзвичайна і не знає ніяких меж. Ніхто б не виганяв К. і навіть не сказав би йому того, що само по собі зрозуміло, — щоб він забирався геть. Ніхто не зробив би цього, хоча всі секретарі напевно тремтять від обурення, і весь ранок — їхній улюблений час — тепер пропав. Замість того, аби вигнати К., вони мовчки страждали, хоча, ясна річ, продовжували сподіватись, що він нарешті збагне те, що само впадає в око, і відчує тягар у серці, спостерігаючи за цими неймовірними муками чиновників, усвідомить усю неможливість ситуації, коли він так жахливо недоречно з самого ранку стоїть там, у коридорі, на очах у всіх. Марна надія. Вони не знають або ж у своїй доброзичливості та поступливості не хочуть знати, що існують і закам'янілі серця, в яких немає поваги і які ніщо не може пом'якшити. Хіба ж навіть нічний

метелик, ця бідолашна істота, коли настає день, не шукає собі тихого закутку, не скулуюється там, не прагне зникнути зовсім і не почувається дуже нещасним, коли не може цього зробити? Натомість К. стає на найвиднішому місці, і якби таким чином йому вдалося затримати світанок, він був би лише радий. Але він не може досягнути цього, зате, на жаль, може ускладнити початок дня. К. дозволив собі підглядати за розподілом документів, хіба не так? Ніхто, окрім утаємничених, не має права бачити цього. Цього не мають права бачити навіть вони, господар і господиня, у своєму власному домі. Вони тільки чули про це якісь натяки, як, наприклад, сьогодні від слуг. Хіба він не помітив, як складно проходив розподіл? Само по собі це вкрай дивно, адже основна мета кожного чиновника — служіння на користь загальної справи, ніхто з них не думає про власні інтереси, а тому повинен скерувати всі свої зусилля на те, щоб розподіл документів, ця важлива, а може, й найважливіша робота була зроблена швидко і без ускладнень. Хіба в К. не з'явилося хоча б найменшої підозри, що основною причиною всіх труднощів стало те, що розподіл повинен був проходити майже за зачиненими дверима, і якщо чиновники могли б за лічені хвилини порозумітися між собою безпосередньо, то передача інформації через слугу тривала майже кілька годин і, ясна річ, не могла обійтися без скарг. Така тривала мука для панів і для слуг неминуче матиме шкідливі наслідки. Чому пани не могли спілкуватися між собою? К. досі цього не розуміє? Чогось подібного господині ще не доводилося бачити, господар підтвердив це зі свого боку, а вони мали справу з багатьма впертими людьми. Йому потрібно прямо говорити про все, бо інакше він не розуміє найважливішого, навіть про речі, які ніхто не наважується згадувати вголос. Тож якщо вони

вже мусять про це сказати: через нього і тільки через нього чиновники не могли вийти зі своїх кімнат, адже вранці, відразу після прокидання, вони надто вразливі й сором'язливі, щоб виставлятися напоказ перед чужими очима. Вони почуваються ніби оголеними, навіть якщо насправді цілком убрані, і тому ніхто не повинен їх бачити. Важко сказати, чого вони так соромляться, можливо, ці невтомні трударі не хочуть, аби хтось знав навіть про те, що часом вони дозволяють собі поспати вночі. Або, можливо, вони соромляться незнайомих людей ще більше, ніж того, щоб їх хтось побачив. Вони не можуть витримати, що вранці їм доведеться у всіх натуралістичних подробицях зіткнутися з тим, чого змогли уникнути завдяки нічним допитах, із необхідністю бачити найнеприємніших прохачів. Вони не здатні пережити цього. Якою ж людиною треба бути, щоб не зважати на таке! Такою, як К. Здатною переступити через усе, через закон, через звичайне людське розуміння, з тупою байдужістю і заспаністю, людиною, якій байдуже, що через неї розподіл документів стає майже неможливим, а це шкодить репутації заїзду. Він доводить ситуацію до крайності, до якої ніколи не доходило, чиновники втрачають надію випровадити його і починають самі боронитися, а для цього їм необхідно зробити над собою таке величезне зусилля, яке ніколи не збагнути звичайній людині. Вони починають тиснути на дзвінок, аби забрати з коридору К., якого ніяк інакше звідти не прогнати! Чиновники кличуть на допомогу! Господар, господиня й увесь персонал давно прибігли б у коридор, якби вони могли тільки наважитися з'явитися там, коли їх ніхто не кликав, та ще й уранці. Навіть на коротку мить, лише для того, щоб допомогти, а потім відразу зникнути. Вони тремтіли від обурення через К., невтішні через його нездогадливість, і стояли

на початку коридору в чеканні, аж поки не залунав дзвінок, що став для них справжнім порятунком. Тепер найгірше вже позаду. Якби вони могли дозволити собі тільки один погляд на те, як зараз радісно працюється визволеним від К. урядникам! Але для К. справа ще не завершена, йому доведеться відповідати за все, що він накоїв.

За цією розмовою вони дійшли до шинку, хоча К. й не зрозумів, чому господар попри весь свій гнів привів його сюди. Можливо, здогадався, що К. надто втомлений, аби відразу ж піти геть. Не чекаючи запрошення сісти й зачекати, К. буквально впав на одну із бочок. Там, у темряві, він почувався добре. У всьому чималенькому приміщенні горіла тільки одна слабенька електрична жарівка над шинквасом. Надворі теж було ще зовсім темно, здається, падав сніг. Опинившись тут, у теплі, треба бути вдячним за те, що тебе не вигнали надвір. Господар із господинею все ще стояли над ним, так ніби він і далі був небезпечним, не можна було покластися на нього й доводилося пильнувати, аби він раптом знову не підвівся і не спробував потрапити в коридор. Вони обоє теж були втомлені від нічного переляку і надто раннього підйому. Особливо господиня, вбрана в шовкови-сту широку цинамонову сукню, яка шаруділа, була трохи неадекватно зацібнута й підперезана, — де вона тільки знайшла таку сукню? Мабуть, дуже квапилася, коли вбиралася. Голову господиня поклала на плече чоловіка втомлено, ніби її шию було надламано, й осушувала очі невеличким акуратним носовичком, поміж тим кидала на К. по-дитячому злісні погляди. Щоб заспокоїти подружжя, К. сказав, що для нього новина все, що вони розповіли, і хоча при всій необізнаності він не так уже й довго пробув у коридорі, трапилося це не через його бажання когось помучити, а через надто велику

втому. Він дуже вдячний за те, що господарі припинили цю ганебну сцену, а якщо йому доведеться за неї відповідати, він буде лише радий, бо це єдиний спосіб уникнути неправильного трактування його поведінки. Тільки втома і ніщо інше стала причиною цього всього. А ця втома пояснюється відсутністю звички витримувати допити. Він же прибув сюди ще зовсім недавно. Якби в нього був необхідний досвід, прикрої помилки він зміг би уникнути. Можливо, він надто серйозно ставиться до допитів, але цю серйозність не можна вважати недоліком. Йому довелося витримати два допити, один після одного, перший із Бюргелем, а другий із Ерлангером. Найбільше втомив його перший, другий тривав не дуже довго. Ерлангер тільки попросив його про одну послугу. Але два допити підряд — це виявилось більше, ніж він зміг витримати нараз. Можливо, і для когось іншого цього виявилось б забагато, наприклад для пана господаря. Після другого допиту він, якщо бути відвертим, уже ледь тримався на ногах. Це було схоже на сп'яніння, обох панів він бачив і чув уперше, а ще й повинен був відповідати на їхні запитання. Наскільки йому відомо, все пройшло досить непогано, а потім сталася така прикрість. Хоча після всього пережитого його не можна занадто сильно в цьому звинувачувати. Якби хоча б хтось із двох панів, які його допитували, знав про його стан, то, безумовно, спробував би запобігти подальшим неприємностям, але Ерлангер змушений був відразу після допиту їхати геть, а Бюргель, очевидно, так утомився від розмови, що заснув і проспав увесь час розподілу документів, тож не слід дивуватися, що К. теж був украй виснажений, бо коли б Бюргель не заснув, він ніколи не залишив би К. без нагляду тинятися коридором. Якби в К. також була можливість поспати, він без жодного сумніву

скористався б нею і відмовився од того, що помітив стільки забороненого, бо насправді він був не в стані бачити хоча б щось, і всі вразливі чиновники могли без зайвого страху з'являтися перед його очима.

Те, що К. розповів про обидва допити, особливо про Ерланґера, як і те, з якою повагою він згадав обох секретарів, покращило ставлення господаря до нього. Він уже майже був настроений виконати прохання К., покласти між двома бочками дошку і дозволити гостеві поспати на ній хоча б до світанку. Але господиня була категорично проти, вона нарешті помітила, що з її сукню не все гаразд, марно намагалася обсмикнути її то з одного, то з другого боку, постійно хитаючи головою на знак заперечення, і стара суперечка стосовно чистоти дому ось-ось могла розгорітися з новою силою. Перевтомленому К. розмова господарів здалася страшенно важливою. Те, що його можуть вигнати звідси, уявлялося найбільшим нещастям з усього, пережитого досі. Цього не повинно було трапитися, навіть якщо господар і господиня об'єднаються проти нього. Він скоцюрблено сидів на бочці і не зводив погляду з подружжя, аж поки господиня, надзвичайну вразливість якої К. помітив давно, раптом не відійшла вбік, — на цей момент, здається, вони з чоловіком уже розмовляли про щось інше, — і не вигукнула:

— Як він дивиться на мене! Вижени його нарешті геть!

Але К. був цілковито, майже до байдужості, переконаний, що його залишать, а тому скористався нагодою й сказав:

— Я дивлюся не на тебе, а на твою сукню.

— Чому на сукню? — схвильовано запитала господиня. К. знизав плечима.

— Ходімо! — сказала вона чоловікові. — Він п'яний, цей негідник. Дай йому проспатися тут!

І вона звеліла Пепі кинути йому якусь подушку. Скуйовджена і втомлена Пепі з'явилася на крик господині із темряви, недбало тримаючи в руках мітлу.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Коли К. прокинувся, першої миті йому здалося, що він загалі не спав, кімната була порожньою й теплою, як і раніше, стіни тонули в темряві, єдина жарівка над шинквасом згасла, за вікном також усе ще була ніч. Але коли він випростався, подушка впала додола, ложе й бочки затріщали, відразу ж прибігла Пепі, і він довідався, що проспав понад дванадцять годин, а зараз уже вечір. Господиня кілька разів питала про нього протягом дня, заходив подивитися Герштекер, який ще вранці, коли К. розмовляв із господарями, сидів тут, у темряві, за пивом, але не наважився потім потурбувати К. Заходила й Фріда, хвильку постояла біля К., але навряд чи приходила задля нього, напевно, в неї були тут свої справи, адже ввечері вона повернеться до роботи.

— Вона, здається, більше тебе не любить? — запитала Пепі, коли принесла каву і тістечка.

Але питання прозвучало не злостиво, як раніше, а сумно, ніби Пепі вже пізнала лихо цього світу, на тлі якого її власна злість стала безглуздою й непотрібною. Вона говорила з К. як із другом по нещастю, а коли він скуштував кави і йому здалося, що замало цукру, вона збігала й принесла повну цукерничку. Сумний настрій не завадив їй сьогодні причепуритися не менш старанно, ніж минулого разу, в її коси було вплетено чимало стрічок і бантів, над чолом та на скронях волосся було старанно накручене, на шиї, в глибокому вирізі

блузки, висів ланцюжок. А коли К., задоволений тим, що нарешті зміг виспатися й випити доброї кави, спробував потягнути за одну зі стрічок і розв'язати її, Пепі втомлено сказала:

— Облиш мене, — і сіла поряд із ним на бочку.

К. не довелося розпитувати про її біду, вона сама почала розповідати, втупивши погляд у кавник, ніби їй потрібно було на щось відволіктися навіть під час розповіді. Наче вона не могла цілком віддатися своєму горю, про яке невпинно думала, бо це було понад її силу. Насамперед К. довідався, що це він винен у нещасті Пепі, хоча вона його й не звинувачує. Під час розповіді Пепі раз по раз енергійним кивком голови заперечувала всі зауваження К. Спершу К. забрав Фріду зі шинку, і завдяки цьому Пепі отримала нагоду просунути вище. Неможливо собі уявити більше нічого, що спонукало б Фріду покинути свою посаду. Вона сиділа за шинквасом, не наче павук у сітці, скрізь розкинула павутиння, і куди саме простягалися його нитки, знала лише вона сама, вигнати Фріду з шинку без її згоди було неможливо, на це було здатне тільки кохання до нижчого за неї, тобто щось несумісне з посадою. А Пепі? Хіба вона могла колись наважитися навіть подумати про те, щоб зайняти це місце? Вона була покоївкою, займала незначну посаду, без жодних перспектив. І хоча мріяла про майбутнє, як кожна дівчина, адже мрії неможливо собі заборонити, серйозно про подальшу кар'єру ніколи не думала, а задовольнялася досягнутим. І от Фріда раптом зникла з шинку, це було настільки несподівано, що господар не міг відразу знайти належної заміни, він кинувся шукати, і тут його погляд упав на Пепі, яка задля цього, ясна річ, висунулася вперед. У ту мить вона любила К., як нікого досі. Місяцями сиділа вона вниз, в крихітній темній кімнатці, і була готова сидіти там роками, в найгіршому випадку про-

вести там усе своє життя. І тут з'явився К., герой, визволитель, який звільнив їй шлях нагору. Він нічого про неї не знав і зробив це не задля неї, але це не зменшило її вдячності до нього. Цілу ніч, яка передувала призначенню на посаду, — це призначення було ще не точним, але вже дуже ймовірним, — вона багато годин провела в розмові з ним, шепотіла йому на вухо слова подяки. І те, що він узяв на себе такий важкий тягар, тобто Фріду, робило його вчинок у її очах ще вагомим, у цьому була якась самопожертва. Задля неї, Пепі, він зробив своєю коханкою Фріду, негарну, немолоду, худорляву дівчину, з коротким ріденьким волоссям, а поза тим ще й нещирю, у неї завжди є якісь таємниці, і це напевно пов'язано з її зовнішністю. Якщо обличчя й фігура нічим не цікаві, то потрібно мати якісь інші таємниці, що їх ніхто не в змозі перевірити, хоча б імовірні стосунки з Кламмом. І Пепі дійшла у своїх тодішніх розмірковуваннях навіть до такого: чи справді К. любить Фріду? Можливо, він лише обманює себе або Фріду, і єдиним наслідком усього цього стане підвищення Пепі. А якщо потім К. зауважить свою помилку й не захоче більше її приховувати, далі зупинить свій погляд на Пепі, а не на Фріді. І це вже зовсім не хворобливі вигадки Пепі, бо якщо порівнювати їх як дівчину з дівчиною, то ще невідомо, хто переможе, це кожен підтвердить, тим більше, що К. засліпила насамперед посада Фріди, яка додала їй блиску. І тоді Пепі мріяла про те, що К. прийде до неї і попросить про її руку, а їй залишиться тільки вибрати: належати К. і втратити посаду чи відкинути К. і піднятися ще вище. І вона вирішила, що відмовиться від усього, віддасться йому й покаже йому справжнє кохання, якого він ніколи не зазнає з Фрідою і на яке не можуть уплинути найпочесніші посади у світі. Але все склалося інакше. І хто в цьому винен? Насамперед К. та хит-

рість Фріди. Але найбільше К., бо незрозуміло, чого він хоче, що він за дивна людина? Чого він добивається, які важливі справи відволікають його від найближчого, найкращого, найприємнішого в житті і примушують про все забути? Пепі стала жертвою цього, все вийшло так по-дурному, і тепер усе втрачено, і той, хто знайшов би в собі сили підпалити «Панський двір» та спалити дотла, геть-чисто, щоб не залишилося жодного сліду, немов папірець у печі, той став би сьогодні обранцем Пепі. Отже, Пепі прийшла працювати до шинку чотири дні тому, незадовго до обіду. Це нелегка праця, майже людиновбивча праця, але досягнути завдяки ній можна теж чимало. Пепі ніколи не жила сьогоднішнім днем, і навіть якщо в найсміливіших мріях не наважувалася мріяти про цю посаду, то все одно робила спостереження, знала, що саме потрібно для цієї роботи, без відповідної підготовки вона ніколи б на неї не погодилася. Тут неможливо працювати непідготованим, бо втратиш місце вже в перші години. Тільки спробуй поводитися як покоївка! Коли довго працюєш покоївкою, з часом починаєш почувати себе зовсім забутою і нікому не потрібною. Ця робота схожа на шахтарську, особливо в секретарському коридорі, де цілими днями не видно нікого, окрім кількох прохачів, які ходять туди-сюди і не наважуються підвести очі, та двох-трьох таких самих роздратованих покоївок. Уранці взагалі не можна виходити з кімнати, секретарі хочуть залишатися тільки серед своїх, їжу їм приносять із кухні слуги, покоївки не мають із цим ніякої роботи, під час сніданку також не можна з'являтися в коридорі. Тільки коли чиновники працюють, покоївкам дозволено прибирати, але, ясна річ, у порожніх, а не заселених кімнатах, і працювати потрібно дуже тихо, щоб не заважати. Але як можна прибирати тихо, якщо чиновники живуть у кімна-

тах багато днів разом зі слугами, цією брудною потолоччю, і коли в кімнаті нарешті опиняється покоївка, то навіть Всесвітній потоп не зможе після них усе відмити. І хоча там мешкають високі посадовці, потрібно докласти чималих зусиль, щоб позбутися відчуття огиди і прибрати за ними. Покоївки мають не так багато роботи, але вона важка. І ніколи не почуєш ні від кого доброго слова, одні тільки скарги, особливо ця, найгірша, що під час прибирання зникли документи. Насправді нічого не може зникнути, бо кожен папірець ми віддаємо господареві, але документи все одно губляться, інша справа, що покоївки не мають із цим нічого спільного. А тоді приходить комісія, дівчата мусять виселятися зі своїх кімнат, а комісія перевіряє ліжка. І хоча покоївки не мають ніякого майна, а всі їхні речі поміщаються в одному кошику, комісія обшукує все годинами. Звичайно, нічого не знаходять, бо як можуть туди потрапити документи? Навіщо покоївкам документи? Але врешті-решт усе одно доводиться вислуховувати переказані через господаря лайливі слова і погрози розчарованої комісії. І ніколи не буває спокою, вдень і вночі галас, із самого ранку і до півночі. Якби хоча б не жити в цьому всьому, але жити доводиться, бо цілодобово виникає потреба в якихось дрібницях, наприклад принести щось із кухні, — а це справа покоївки, особливо вночі. Вічно тобі раптом стукають у двері посеред ночі, диктують замовлення, ти спускаєшся до кухні, будиш сонних кухарчуків, залишаєш тацю перед своїми дверима, звідки її забирають слуги, це все так сумно. Але навіть не це найгірше. Найгірше настає тоді, коли нічого не замовляють. Наприклад, коли посеред ночі, коли всі вже повинні спати і більшість нарешті засинає, часом по під дверима покоївок починається дивний шурхіт. Тоді дівчата встають із ліжок, а ліжка розташовані одне над одним, бо

всюди мало місця, ціла кімната покоївок — це просто велика шафа із трьома полицями, слухають під дверима, туляться одна до одної зі страху. Але шурхотіння не зникає. Усім стало б легше, якби вже нарешті хтось зайшов досередини, але ніхто не заходить, нічого не відбувається. І тут потрібно заспокоювати себе, що нічого страшного не трапиться, що це просто хтось ходить туди-сюди під дверима і вагається, чи робити йому замовлення, але таки не може наважитися. Можливо, справа лише в цьому, а можливо, і в чомусь іншому. Зрештою, ми не знаємо чиновників, майже ніколи їх не бачимо. У кожному разі, дівчата тремтять від страху, а коли все нарешті затихає, спираються на стіну і не мають сили повернутися назад, у свої ліжка. Таке життя тепер знову очікує Пепі, ще сьогодні ввечері їй доведеться зайняти своє місце в кімнаті покоївок. І все чому? Через К. і Фріду. Повертатися назад у це життя, з якого вона щойно вирвалася, вирвалася завдяки допомозі К., але й власних зусиль довелося докласти чимало. Біля роботи покоївок навіть найакуратніші дівчата опускаються й не стежать за собою. Для кого їм чепуритися? Ніхто їх не бачить, хіба що персонал на кухні, кому цього досить, нехай собі чепуриться. А поза тим покоївки цілими днями перебувають у своїй кімнаті або ж у кімнатах чиновників, а заходити туди в чистому одязі було б легковажністю й марнотратством. Постійно при штучному освітленні і в задкушливому повітрі, адже тут весь час опалюється, і ще ця вічна втома. Єдине вільне пообіддя в тижні найкраще провести, проспавши весь час десь у тихому закутку в коморі, біля кухні. Навіщо ж тоді причепурюватися? Та й одягаєшся недбало. І тут раптом Пепі опинилася в шинку, де все зовсім навпаки, і якщо хочеш там затриматися, мусиш постійно виглядати якнайкраще і бути дуже привітною, бо весь час пе-

ребуєш на очах, а часто ще й на очах дуже розбещених і вимогливих урядників. Це була різка зміна. І Пепі повинна визнати, що вона не змарнувала цієї нагоди. Її не дуже хвилювало, як усе складеться далі. Вона не має сумніву, що наділена всіма необхідними для цієї посади рисами характеру, вона завжди це знала, і навіть сьогодні, в день своєї поразки, переконана в цьому. Звичайно, на самому початку було складно, адже вона лише бідна покоївка, не має ні суконь, ні прикрас, а пани такі нетерплячі, не хочуть чекати, поки ти зможеш удосконалитися, їм відразу потрібна належна обслуга, без жодного перехідного етапу, інакше вони відвертаються од тебе. Можна подумати, що їхні вимоги не такі вже й високі, якщо вони задовольнялися Фрідою. Але це не так. Пепі не раз думала над цим, вона часто спілкувалася з Фрідою, а один час навіть спала з нею разом. Не так просто збагнути Фріду, і той, хто не дуже уважний, — а хто з чиновників дуже уважний? — того Фріда відразу ж уводить в оману. Ніхто краще за саму Фріду не знає, як жалюгідно вона виглядає, коли, наприклад, уперше спостерігаєш за нею з розпущеним волоссям, хочеться заламувати руки у відчаї, така дівчина не заслуговує навіть на те, щоб бути покоївкою. Вона знає про це й не одну ніч плакала з розпачу, притиснувшись до Пепі й обмотавши свою голову її волоссям. Але щойно вона опиняється на роботі, і всі сумніви зникають, вона вважає себе найвродливішою, і кожного вміє в цьому переконати. Фріда знає людей, і в цьому її головне вміння. Вона здатна швидко й переконливо брехати, щоб люди не встигали роздивитися її уважніше. Звичайно, надовго цього не вистачить, кожен має очі і врешті побачить правду. Але такої миті, коли вона помічає небезпеку й відчуває, що її можуть вивести на чисту воду, відразу ж знаходить інший спосіб ошукати всіх, остан-

нім часом, наприклад, цей зв'язок із Кламмом! Зв'язок Фріди і Кламма! Не віриш у це, — піди пересвідчись, запитай Кламма. Дуже хитро, страшенно хитро. А якщо ти не наважуєшся йти до Кламма з таким питанням, більше того, не наважуєшся звертатися до нього з набагато важливішими питаннями, та й не потрапиш до нього ніколи, навіть якщо наважишся, бо доступ туди тобі заборонено, тільки тобі і таким, як ти, бо, наприклад, Фріда може собі дозволити заскакувати до нього в кімнату, коли їй заманеться. Але навіть у такому випадку ти можеш перевірити цю чутку, достатньо лише вичекати! Адже Кламм не буде довго терпіти такий неправдивий погослос, ясна річ, йому не байдуже, що про нього говорять у шинку і в заїзді, це дуже важливо, і він миттю виправить усіляку несправедливість.

Але він не виправляє. Отже, тоді немає що виправляти, бо все правда. Усе, що люди бачать, — це тільки те, що Фріда заносить пиво до його кімнати і виходить назад із грошиками, а все, чого люди не бачать, розповідає Фріда, і доводиться їй вірити. Але вона нічого не розповідає, вона ж не буде розкривати такі таємниці, звичайно, ні, таємниці самі розносяться довкола неї. А якщо вони вже й так всім відомі, то вона й не соромиться про це говорити, але скромно, нічого конкретного не стверджуючи, посилається тільки на загальновідомі факти, хоча й не на всі, наприклад, вона не згадує про те, що, відколи Фріда стоїть за шинквасом, Кламм став пити менше пива, ніж раніше, не набагато, але все-таки помітно менше. Вона не згадує про це, а це може мати різні причини, хоча б ту, що цієї миті пиво Кламмові менше смакує або ж біля Фріди він узагалі забуває про пиво. У кожному разі, хоч би як неймовірно це виглядало, але Фріда таки коханка Кламма. А те, що задовольняє Кламма, мусить подобатися і всім

іншим, і ось тобі й маєш, Фріда стала красунею, ця дівчина просто створена для роботи за шинквасом, а може, й занадто гарна, занадто впливова, їй вже майже тісно в шинку. І справді, людям уже починає здаватися дивним, що вона досі наливає пиво. І хоча це посада дуже відповідальна, тому й стосунки з Кламмом виглядають правдоподібно, але якщо кельнерка стала коханкою Кламма, то чому він так довго залишає її в шинку? Чому не візьме кудись вище? Можна тисячі разів пояснювати всім, що тут немає ніякої суперечності, що Кламм має певні причини для такої поведінки, а можливо, незабаром Фріду раптом підвищать, усе це нікого не переконує. У людей є свої уявлення, і вони не збираються їх міняти. Ніхто вже не сумнівався в тому, що Фріда — коханка Кламма, навіть ті, хто був у курсі справи, втомилися сумніватися. Будь собі коханкою Кламма, чорт із тобою, думали вони, якщо ти вже нею стала, але ми хочемо, щоб це було помітно, щоб тебе підвищили. Та ніхто нічого не помічав, все залишалося, як і раніше, Фріда далі працювала в шинку і потай була щаслива з цього. Але її авторитет серед людей падав, і вона не могла цього не помітити, переважно вона зауважує такі речі ще до того, як що-небудь відбудеться. Справді вродлива й приємна дівчина, яка вже опинилася за шинквасом і затрималася там, не мусить удаватися ні до яких хитрощів. Доки вона гарна, залишатиметься на своєму місці, якщо не трапиться якогось несподіваного страшного нещастя. Але така дівчина, як Фріда, постійно мусить переживати за своє місце, звичайно, вона не показує цього, навпаки, скаржиться, що робота їй набридла. Але потай постійно спостерігає за загальним настроєм. І вона помітила, як збайдужіли до неї люди, перестали звертати увагу на її присутність, навіть слуги не вважали за потрібне підіймати очі, коли вона заходила,

бігали не за нею, а за Ольгою та іншими схожими дівчатами, в поведінці господаря вона також почала помічати, що вже не незамінна, вигадувати постійно нові історії про Кламма також не було змоги, адже все має свої межі, і тоді Фріда відважилася на щось новеньке. Хто б тільки зміг здогадатися про це відразу! Пепі відчувала щось подібне, але здогадатися не могла й вона. Фріда вирішила організувати скандал. Вона, коханка Кламма, кидається на шию першому-ліпшому, найкраще якомусь упослідженому. Про це заговорять і довго не заспокояться, нарешті, нарешті всі знову згадають про те, що означає бути коханкою Кламма й відкинути цю честь у сп'янінні нової закоханості. Важко лише знайти відповідного чоловіка, з яким можна зіграти в таку хитромудру гру. Це не міг бути знайомий Фріди, також ніхто зі слуг, кожен із них швидше за все просто подивився б на неї великими очима й пішов геть, насамперед він не зміг би довго залишатися серйозним, і ніхто б не повірив навіть наймайстернішим розповідям про те, що він напав на Фріду, а вона не змогла боронитися й віддалася йому в мить забуття. І навіть якщо такою людиною мав стати найбільш упосліджений, то все одно він повинен бути спроможним правдоподібно довести, що, попри свій тупуватий і неохайний вигляд, найбільшою його мрією є саме Фріда і, — о Боже! — можливість одружитися з нею. Але навіть якщо це мав бути хтось дуже нікчемний, гірший за слугу, набагато гірший за слугу, але все-таки хтось, через кого над нею б не сміялися, хтось, хто міг би сподобатися ще комусь, якійсь іншій дівчині. Але де знайти такого чоловіка? Інша дівчина, напевно, марно шукала б його все життя. Але Фріді пощастило, і до неї в шинок прийшов землемір, можливо, саме того вечора, коли їй уперше спав на думку такий план. Землемір! Тож що цікавить цього К.? Чи

з'являються в нього в голові якісь незвичайні думки? Чи досягне він чогось особливого? Хорошу посаду, відзнаку? Чи прагне він до чогось такого? Тоді він мав би з самого початку поводитися інакше. Він же повне ніщо, варто тільки придивитися до його становища. Він землемір, це означає, що він чогось учився, але коли не вміє цього належно застосувати, то й користі не матиме жодної. І при цьому він має нічим не підтвержені амбіції, він не те щоб прямо про них заявляє, але всі знають, що амбіції в нього є. І це дратує. Чи знає він, що навіть покоївка принижується, коли довго розмовляє з ним? І зі всіма цими дивними амбіціями він відразу ж першого вечора потрапляє в грубо поставлену пастку. Хіба йому не соромно? Що так привабило його у Фріді? Тепер він може зізнатися. Невже вона справді йому сподобалася, ця худюща й бліда істота? Ні, він навіть не роздивлявся її, вона лише сказала, що є коханкою Кламма, бо він цього не знав, і він уже пропав! Звичайно, тепер їй треба було піти геть, бо для неї більше не залишилося місця в «Панському дворі». Пепі бачила її того ранку, перед відходом, збіглася вся прислуга, кожному було цікаво побачити. І її влада була ще настільки сильною, що всі їй співчували, навіть вороги, таким правильним виявився її розрахунок із самого початку. Віддатися такому чоловікові, — цього не міг збагнути ніхто, всім здавалося, що це важкий удар долі. Маленькі посудомийки, які захоплюються кожною кельнеркою, були невітшні. Навіть Пепі це вразило, вона не могла до кінця стримати себе, хоча вся її увага була зосереджена на іншому. Їй впало в око, що Фріда майже не засмутилася. Загалом те, що з нею трапилося, можна назвати страшенним лихом, і Фріда старанно робила вигляд, ніби дуже нещасна, але цього було замало, вона не змогла обдурити Пепі. Тож що заспокоювало Фріду? Щастя

нового кохання? Це можна було відразу викреслити. Що ж тоді? Що дало їй сили, наприклад, продовжувати холодно і ввічливо поводитися з Пепі, яку тоді вже вважали Фрідиною наступницею? Тієї миті в Пепі було надто мало часу, щоб розмірковувати над цим, і надто багато роботи, вона готувалася до нової посади. До початку нового життя залишалося якихось кілька годин, а в неї все ще не було відповідної зачіски, елегантної сукні, гарної білизни, пристойного взуття. Усе це потрібно було знайти за цей короткий час. Якщо не маєш можливості належно виглядати, краще одразу відмовитися од посади, бо тебе все одно виженуть уже протягом перших півгодин. І Пепі майже дала собі раду з цим завданням. Робити зачіски вона й сама чудово вміє, одного разу навіть господиня попросила зачесати її, в Пепі дуже легка рука, а її густе волосся легко вкладається. Сукню теж пощастило дістати. Обидві її товаришки стали в пригоді, що було для них честю, бо якщо одна з групи покоївок раптом опиняється за шинквасом, від цього пізніше, коли вона стане впливовою, виграють усі. Одна з подруг уже давно мала дорогу тканину, це був її скарб, вона часто показувала тканину іншим і мріяла колись пошити собі розкішну сукню, а тепер учинила дуже шляхетно й пожертвувала тканину Пепі. Обидві дівчини допомагали шити, навіть для себе вони не могли б старатися більше. Це була дуже радісна робота, всі почувалися щасливими за нею. Вони сиділи, кожна на своєму ліжку, одна над одною, шили, співали й передавали одна одній угору та вниз готові деталі й оздоблення. Коли Пепі думає про все це, їй стає важко на серці, тепер доведеться повертатися до своїх подруг із порожніми руками! Таке нещастя, і так легковажно викликане насамперед К.! Усі так тішилися сукні, здавалося, вона стане запорукою успіху, а коли знаходилося місце ще

для якоїсь стрічки, зникали останні сумніви. І хіба ця сукня не пречудова? Зараз вона вже трохи зіжмакана й поплямлена, у Пепі не було в що переодягтися, вона змушена була носити сукню вдень і вночі, але те, що ця сукня дуже гарна, все ще можна роздивитися, навіть ця клята сестра Варнави не могла б пошити кращої. І те, що сукню можна за бажанням стягувати або розширювати як угорі, так і вниз, тобто постійно змінювати фасон, — це дуже важлива деталь, вони самі придумали це. Зрештою, для Пепі не так уже й складно шити, вона не хвалиться цим, але здоровим і вродливим дівчатам усе пасує. Набагато важче було дістати білизну та взуття, і з цим Пепі впоралася вже не так успішно. Тут теж, наскільки були здатні, допомогли подруги, але здатні вони були не на багато. Вони змогли дістати і залатати тільки грубу білизну, а замість чобітків на підборах їй довелося задовольнитися домашніми капцями, які краще ховати, аніж виставляти напоказ. Подруги втішали Пепі: Фріда ніколи не була гарно вбрана, а часом ходила по шинку такою нечупарою, що відвідувачам було приємніше, коли їх обслуговували хлопці з пивниці. Це було правдою, але Фріда могла собі дозволити таке, вона вже мала добру репутацію, її поважали. Якщо дама одного разу дозволить собі з'явитися на людях брудною й недбало вбраною, це навіть привабливо, але Пепі новенька, а це зовсім інша справа. Крім того, Фріда не вміє добре вбиратися, у неї зовсім немає смаку. Якщо в тебе жовтувата шкіра, від цього нікуди не подінешся, але не обов'язково ще й вбирати кремову блузку з глибоким вирізом, так щоб у всіх від жовтизни аж сльозилися очі. Поза тим Фріда надто скупа, щоб добре вбиратися, все, що заробляла, відкладала, невідомо для чого. На службі їй не потрібні були гроші, вона обходилася побрехеньками й хитрощами, цього Пепі не збирала-

ся від неї переймати, і тому було важливо так причепуритися, щоб відразу показати себе з кращого боку. Якби в неї було для цього більше засобів, вона перемогла б, незважаючи на всю хитрість та розум Фріди і наївність К. Зрештою, починалося все дуже добре. Необхідні знання і вміння, а їх потрібно не так і багато, Пепі мала давно. Щойно вона зайшла до шинку, як відчула себе на своєму місці. Нікому не бракувало Фріди. Лише на другий день гості почали питати, де ж поділася Фріда. Пепі не зробила жодної помилки, господар був нею задоволений, од страху він увесь перший день провів у шинку, потім приходив лише час від часу, а далі взагалі дав їй спокій, адже рахунки були в порядку, а виручка порівняно з періодом, коли працювала Фріда, навіть трохи збільшилася. Пепі почала запроваджувати нововведення. Фріда пильнувала в шинку й за слугами не тому, що була надто старанна, а зі скупості, зі страху втратити частину своєї влади, з бажання панувати над усім, особливо вона старалася, коли хтось дивився на неї. Пепі доручила цю роботу хлопцям із пивниці, і вони справувалися тут значно краще. Завдяки цьому в неї залишалось більше часу для панських кімнат, і вони швидше обслуговувалися. Пепі встигала з кожним перекинутися кількома словами, на відміну од Фріди, яка берегла себе для Кламма і сприймала кожне слово й кожне наближення когось іншого як образу Кламма, хоча це було мудро, бо, коли вона врешті допускала когось до себе, це сприймалося як неабияка винагорода. Пепі ненавидить такі хитрощі, та на початку їх і не застосуєш. Пепі була привітною з усіма, і всі були з нею привітні. Усі раділи тому, що тепер працює вона. Коли втомлені чиновники нарешті сідають на мить випити пива, їх можна цілковито змінити одним лише словом, поглядом, порухом плечей. Усі руки так жадібно тягнулися до

кучерів Пепі, що їй доводилося по десять разів на день поправляти зачіску, ніхто не міг опиратися звабливому впливові цих кучерів і стрічок, навіть К., який завжди був поглинутий своїми думками. Так промайнули цікаві, наповнені роботою, але успішні дні. Якби вони не так швидко пролетіли, якби їх було трохи більше! Чотири дні — це замало, навіть якщо дуже стараєшся, напружуєшся до знемоги, можливо, п'яти днів уже й вистачило б, але чотири — це надто мало. За чотири дні Пепі змогла здобути чимало шанувальників та друзів. Якщо вірити всім поглядам, то вона просто пропливала по залу в морі доброзичливості, писар на ім'я Бартмаєр закохався в неї, подарував їй цей ланцюжок зі своїм портретом всередині, хоча останнє й можна було вважати зухвалістю. Трапилося чимало подій, але це були лише чотири дні, і за чотири дні люди майже, хоча й не цілком, забули про Фріду, Пепі може присягнутися, що це правда. Можливо, її забули б і швидше, якби вона заздалегідь передбачливо не привернула до себе увагу великим скандалом, завдяки цьому всі говорили про неї, вона знову стала новою й цікавою для людей, її хотіли побачити тільки з цікавості. Усе те, що їм набридло й стало огидним, отримало новий блиск завдяки К., хоча у всьому іншому його заслуги були більше ніж скромними. Ясна річ, люди не пожертвували б задля цього Пепі, якби вона постійно була поряд, у них перед очима. Але всі вони — переважно старші пани, з усталеними звичками, і їм потрібен час, щоб звикнути до нової дівчини за шинквасом, навіть якщо вона й краща за попередницю, навіть усупереч їхньому бажанню, все одно кілька днів їм таки потрібно. Можливо, п'яти вже б вистачило, але чотири — це надто мало, усі вважали Пепі тимчасовою заміною. А тоді ще й трапилося найгірше: протягом цих чотирьох днів Кламм, хоча

два з них і провів у Селі, не спускався до шинку. Якби він прийшов, це було б вирішальним іспитом для Пепі, випробуванням, якого вона, зрештою, найменше боялася, якого з радістю чекала. Ясна річ, вона ніколи б не стала — таких речей краще не торкатися словами — коханкою Кламма і навіть не привласнила б собі таке високе звання обманом, але вона вміла б не гірше за Фріду мило посміхнутися, ставлячи пиво на стіл, привітатися й показати себе без Фрідиної унадливості. І якщо Кламм узагалі щось шукає в дівочих очах, то в очах Пепі він знайшов би більше ніж потрібно. Але чому він не прийшов? Випадково? Пепі теж так подумала тоді. Протягом обох перших днів вона чекала його кожної миті, навіть уночі. «Зараз прийде Кламм», — думала вона й неспокоїно ходила туди-сюди, нетерпляче прагнула зустріти його першою. Це постійне розчарування дуже її виснажувало, можливо, через це вона працювала не так старанно, як могла б. Коли в неї траплялася вільна хвилина, вона вислизала в коридор, куди персоналові суворо забороняється заходити, і ховалася там у куточку. Хоч би Кламм прийшов, хоч би я могла взяти його з кімнати і винести на руках донизу, до шинку. Я не впаду під цим тягарем, яким би важким він не був. Але він не прийшов. У тому коридорі нагорі надзвичайно тихо, цю тишу неможливо собі уявити, не побувавши там. Там настільки тихо, що довго витримати цього неможливо, тиша виганяє геть. Але знову й знову, десять разів вигнана звідти, Пепі поверталася назад. Це не мало сенсу. Якщо Кламм захоче прийти, він прийде, але якщо ні, Пепі не зможе виманити його донизу, навіть якщо в цьому куточку серце вискочить із її грудей. Це було безглуздо, але якщо він не прийде, то все інше теж не мало сенсу. А він не прийшов. Сьогодні Пепі знає, чому він не прийшов. Фріда потішилася б,

побачивши Пепі в куточку коридору з обома руками, притиснутими до серця. Кламм не спустився донизу, бо Фріда цього не допустила. Зробила вона це не завдяки проханням, її прохання не доходять до Кламма. Але ця павучиха має всюди зв'язки, про які ніхто не знає. Якщо Пепі говорить щось відвідувачеві, то робить це відкрито, сусідній стіл теж може все почути. Фріда нічого не говорить, вона ставить пиво і йде геть, тільки її шовкова нижня спідниця, — єдине, на що вона не шкодує грошей, — таємниче шарудить. Якщо ж вона вирішує щось сказати, то не робить цього відкрито, а схиляється до гостя й шепоче йому на вухо, так що за сусіднім столом витягують шиї й вуха, аби щось почути. Те, що вона скаже, мабуть, якась дурниця, хоча й не завжди. У неї є зв'язки, вона зміцнює одні завдяки іншим, а якщо десь це не виходить, бо хто ж довго цікавитиметься Фрідою, то вона тримається за когось одного. Зараз вона почала використовувати свої зв'язки. К. дав їй для цього можливість, бо замість того, щоб сидіти вдома і стерегти її, він майже не бував біля неї, ходив усюди, зустрічався із людьми, в нього вистачало часу на все, крім Фріди. А щоб дати їй іще більшу свободу, він навіть погодився перебраться із заїзду до порожньої школи. Непоганий початок медового місяця. Звичайно, Пепі буде останньою, хто дорікне К. за те, що він не витримав з Фрідою, з нею неможливо витримати. Але чому він не покинув її зовсім, навщо постійно повертався до неї, навщо своїми походеньками створював враження, ніби старається для неї? Це виглядало так, ніби лише після зустрічі з Фрідою він усвідомив власну нікчемність, захотів стати гідним неї, вирішив якось піднятися і через це тимчасово відмовився од можливості бути поряд із нареченою, аби потім надолужити втрачене. Натомість Фріда не витрачає часу марно, вона сидить у шко-

лі, куди, напевно, сама затягла К., і стежить за «Панським двором» та за діями К. У неї під рукою чудові гінці — помічники К., яких він їй залишає, і цього неможливо збагнути, навіть якщо знаєш К. Вона посилає їх до своїх старих друзів, нагадує про себе, скаржиться на те, що вона потрапила в полон до такого чоловіка, як К., натравлює їх на Пепі, повідомляє про своє швидке повернення, просить про допомогу, присягається нічого не говорити Кламмові, робить вигляд, ніби Кламма потрібно берегти від усього цього і ні в якому разі не можна пускати донизу, до шинку. Те, що вона перед іншими видає за турботу про Кламма, перед господарем виставляється як Фрідина перемога, вона зауважує, що Кламм більше не приходить. Як може він прийти, якщо обслуговує якась там Пепі? Господар нічим не завинив, адже Пепі була найкращою заміною з усіх можливих, але вона негідна, навіть на кілька днів. Про всю цю діяльність Фріди К. нічого не знає. Коли він не блукає Селом, то лежить у неї в ногах, ні про що не підозрюючи, а вона в цей час рахує години, які відділяють її од повернення до шинку. Але помічники виконують не лише роботу посланців, вони прислужилися ще й для того, аби викликати ревність К. і тримати його в напрузі! Фріда знає помічників з дитинства, у них немає одне від одного ніяких таємниць, але перед К. вони починають тягнутися одне до одного, і раптом з'являється небезпека, що з цього всього може народитися велике кохання. К. робить усе, що скаже Фріда, навіть цілковиті дурниці, він дає помічникам викликати в себе ревність, але дозволяє всім трьом залишатися разом, а сам раз за разом вирушає у свої походеньки. Він поводить себе майже як третій помічник Фріди. Тоді Фріда нарешті наважується на вирішальний удар: на підставі своїх спостережень вона приймає рішення, що настав час повер-

нутися. І справді обирає найбільш удалий момент, — варто подиву, як у неї вистачає мудрості відчутти ситуацію й використати її, така спостережливість і рішучість — це незаперечне мистецтво Фріди. Якби в Пепі було таке ж уміння, її життя складалося б зовсім інакше. Коли б Фріда залишилася в школі ще кілька днів, їй би вже було не до снаги вигнати Пепі, і Пепі стала б новою кельнеркою назавжди, її б усі любили й поважали, вона заробила б достатньо грошей на нову сукню, ще один або два дні, і Кламма вже неможливо було б стримати від візиту до шинку. Він прийшов би, випив пива, відчув себе затишно і був би цілком задоволений заміною, якщо взагалі помітив би відсутність Фріди. Ще один або два дні, і Фріду остаточно забули б разом із усім її скандалом, зв'язками, помічниками, вона ніколи більше не з'явилася б у шинку. Можливо, тоді вона міцніше вхопилася б за К. і навчилася б по-справжньому любити його, якщо вона, ясна річ, узагалі на таке здатна. Ні, й це не так. Бо навіть К. достатньо одного дня, щоб вона йому обридла, щоб він міг збагнути, як підло вона його обманює, ошукує в усьому, у своїй нібито вроді, нібито вірності і найбільше в нібито коханні Кламма до неї. Йому достатньо одного дня, щоб вигнати її з дому разом із усією її брудною компанією помічників. Неймовірно — навіть К. достатньо одного дня. І поміж цими двома небезпеками, які вже приготували їй яму, — лише К. у своїй простоті все ще залишає для неї стежку для порятунку, — вона примудряється врятуватися, у це ніхто не може повірити, це неприродно. Раптом вона сама виганяє К., який усе ще кохає її, ходить за нею, і під радісним тиском своїх друзів та помічників постає перед господарем як рятівниця, завдяки скандалу її привабливість тільки зростає. Її прагнуть усі — ті, хто внизу, і ті, хто нагорі, хоча найнижчому і найбільш упо-

слідженому вона дістається лише на коротку мить, а незабаром відштовхує його. Так і було задумано, тепер вона стає для нього такою ж недоступною, як і раніше, зате якщо колись у когось і виникали сумніви щодо Фріди, то тепер усі без винятку беззастережно вірять їй. Вона повертається, господар кидає погляд на Пепі і вагається, чи варто жертвувати нею, адже вона добре впоралася з роботою. Але незабаром його переконують, надто багато переваг на боці Фріди, а насамперед вона повинна повернути Кламма до числа відвідувачів шинку. Тепер на мить зупинимось. Вечір. Пепі не збирається, склавши руки, чекати на переможне повернення Фріди. Вона вже передала касу господині і може йти. Її ліжко в кімнаті внизу стоїть готове, вона може повернутися в обійми заплаканих подруг, зірве з себе сукню і стрічки, запхне у куток, де всього цього не буде видно і воно не нагадуватиме часи, які краще забути. Тоді вона візьме відро та мітлу, стисне зуби і впряжеться в роботу. Але попередньо мусить розповісти все К., бо ж без її допомоги він ні про що не здогадається, а він повинен збагнути, як негарно вчинив із Пепі і яка вона тепер нещасна. Хоча його самого при цьому також використали.

Пепі закінчила розповідь. Вона витерла кілька сльозинок з очей та щік і подивилася на К., хитаючи головою, ніби хотіла сказати, що насправді йдеться зовсім не про її нещастя, вона витримає все і не потребує допомоги, ані розради, а тим більше від К. Попри свою юність, вона вже знає життя, а її нещастя тільки підтверджує її досвідченість. Ідеться про К., вона хотіла змалювати все для нього, це здається Пепі важливим навіть після того, як її сподівання було зруйновано.

— Яка в тебе бурхлива фантазія, Пепі, — сказав К. — Неможливо повірити, що ти все це побачила й збагнула. Це про-

сто мрії з вашої темної та тісної дівочої кімнати внизу, там вони на місці, але тут, у просторому шинку, виглядають дивно. З такими думками ти не могла б тут затриматися, це само собою зрозуміло. Твоя сукня і зачіска, якими ти так хвалилася, — вони народилися там, у темряві ваших ліжок і вашої кімнати, і там усе це, безумовно, дуже гарне, але тут кожен потай або й відверто з цього сміється. А що ти поза тим розповідаєш? Мене використали й зрадили? Ні, люба Пепі, мене так само не використали й не зрадили, як і тебе. Це правда, зараз Фріда пішла від мене, або, як ти висловлюєшся, втекла з моїм помічником, ти бачиш якусь частину правди. І це справді дуже мало ймовірно, що вона стане моєю дружиною, але зовсім не правда, що вона мені набридла і що я все одно прогнав би її наступного ж дня, чи що вона зрадила мене, як інші жінки зраджують своїх чоловіків. Ви, покоївки, звикли підглядати крізь замкову шпарину і відповідно до цього мислите, ви бачите лише окремі деталі і з них робите висновки про ціле. Наслідком є те, що, наприклад, у цьому випадку я знаю набагато менше, ніж ти. Я й близько не можу так детально, як ти, пояснити, чому Фріда мене покинула. Найбільш правдоподібним поясненням виглядає для мене те, якого ти лише торкнулася, але не до кінця висвітлила, тобто те, що я приділяв їй надто мало уваги. Це, на жаль, правда, я мало часу проводив із нею, але для цього є конкретні причини, які не мають до всього вищесказаного жодного відношення. Я був би щасливий, якби вона повернулася до мене, але все одно не зміг би приділяти їй більше уваги. Так воно вже є. Поки вона була зі мною, я постійно займався осміяними тобою походеньками, а тепер, коли її немає, у мене майже не залишилося заняття, я дуже втомлений і відчуваю потребу мати ще меншу зайнятність. Ти нічого не можеш мені порадити, Пепі?

— Можу, — раптом пожвавилася Пепі і взяла К. за плече. — Ми обоє зраджені, тож давай об'єднаємося. Ходімо зі мною до дівчат!

— Поки ти говориш про зраду, — відповів К., — я не можу тебе зрозуміти. Ти постійно хочеш, щоб тебе зраджували, бо це тишить твоє самолюбство і дає відчуття гордості за себе. Але правда така, що ти — невідповідна кандидатура для цієї посади. І наскільки очевидною повинна бути твоя непридатність, що навіть я, на твою думку, невіглас, бачу це? Ти хороша дівчинка, Пепі, але це не так просто побачити. Наприклад, я спочатку вважав тебе злою й зарозумілою, хоча ти й не така, просто ця посада змінює тебе, бо ти не надаєшся для такої роботи. Я не хотів сказати, що посада надто висока для тебе, у ній немає нічого особливого. Можливо, якщо придивитися уважніше, то вона трохи почесніша, ніж твоя попередня робота. Але загалом різниця не надто помітна, обидві роботи дуже схожі, їх легко переплутати, можна навіть сказати, що покоївкою бути краще, ніж шинкаркою, бо в коридорах ближче до секретарів, а в шинку потрібно мати справу не лише з чиновниками та секретарями, а й із дуже нищими особами, наприклад зі мною. Мені заборонено з'являтися всюди, окрім шинку, тож чому можливість спілкуватися зі мною повинна бути такою почесною? Але тобі так здається, і, можливо, ти маєш для цього причини. Але саме тому ти й не придатна до цієї роботи. Це посада нічим не гірша і не краща за будь-яку іншу, але для тебе вона як царство небесне, і тому ти все робиш з перебільшеним старанням, чепуришся, як, на твою думку, чепуряться ангели, хоча насправді вони виглядають зовсім інакше, тремтиш зі страху втратити посаду, боїшся, що тебе постійно хтось переслідує, шукаєш підтримки в людей, які, як тобі здається, можуть бути корис-

ними, і намагаєшся завоювати їхню симпатію за допомогою перебільшеної люб'язності. Але цим лише заважаєш їм і відштовхуєш, бо вони шукають у шинку спокою, а не того, щоб на додачу до власних проблем перейматися ще й проблемами кельнерки. Можливо, що ніхто із важливих відвідувачів і не помітив відходу Фріди, але сьогодні вони вже відчули це і прагнуть її повернення, бо вона робила все зовсім інакше. Хоч би якою вона була і хоч як би трималася за своє місце, в роботі вона має значно більше досвіду, поводить себе спокійно і стримано, а ти просто намагаєшся подати себе і не вчишся на помилках. Ти колись зауважувала її погляд? Це вже не був погляд кельнерки, а майже погляд господині. Вона бачила все і кожного окремо, і погляд на кожного окремо був достатньо сильним, щоб знищити. І що з того, що вона занадто худа і не зовсім юна, та й волосся могло б бути чистішим. Усе це дрібниці порівняно з тим, що є в ній насправді, а той, кого драгували дрібниці, тільки доводив, що не розуміється на справді важливих речах. Цього аж ніяк не можна закинути Кламмові, і тільки наївна та недосвідчена дівчинка може не вірити в кохання Кламма до Фріди. Кламм здається тобі, і небезпідставно, недосяжним, тому ти думаєш, що й Фріда не могла дотягнутися до нього. Але ти помиляєшся. У цьому я повірив би самому лише слову Фріди, навіть якби в мене не було незаперечних доказів. Хоч би як неправдоподібно це для тебе виглядало і хоч би як мало відповідало твоїм уявленням про чиновництво, пристойність і чари жіночої краси, це така сама правда, як і те, що ми сидимо тут одне біля одного, а я беру твою руку у свої. Так само сиділи одне біля одного Кламм і Фріда, ніби це найприродніша у світі річ. І він із власної охоти спускався вниз, навіть поспішав, ніхто не бігав до нього під двері і не кидав для цього роботи, Кламм змушений

був сам спускатися вниз, і йому зовсім не заважали недоречності Фрідиного одягу, які тебе так лякають. Ти їй не віриш! І навіть не уявляєш, у яку дурнувату ситуацію ставиш себе цим, як доводиш цим власну недосвідченість! Навіть той, хто нічого не знає про зв'язок із Кламмом, змушений визнати, що особистість Фріди кимось сформована, кимось більшим, ніж ти, чи я, чи будь-хто в Селі, і що розмови Фріди були чимось більшим, ніж звичні жарти поміж відвідувачами та кельнерками, які є метою твого життя. Але я несправедливий до тебе. Ти сама добре знаєш усі переваги Фріди, визнаєш її спостережливість, вміння приймати рішення, здатність впливати на людей, але ти трактуєш усе неправильно, думаєш, що вона використовує все це тільки на зло і для власної вигоди або ж узагалі — як зброю проти тебе. Ні, Пепі, навіть якби в неї були такі стріли, вона не кидала б їх так близько. Вона егоїстична? Радше можна сказати, що вона саможертовно віддала все, що мала і чого могла очікувати, щоб дати нам із тобою можливість піднятися на вищій щабель, але ми обоє розчарували її і майже примусили повернутися назад. Я не певен, що так воно є, і моя провина також мені не до кінця зрозуміла, тільки коли я порівнюю себе з тобою, в мене з'являються схожі думки. Ніби ми обоє занадто сильно, галасливо й по-дитячому намагалися досягнути чогось, а спокій Фріди, її діловитість досягнули б цього легко і непомітно, тоді як ми пробували по-різному: плачем, дряпанням, смиканням, як дитина, що тягне за скатертину, але нічого не може дістати, тільки скидає на землю всі смаколики і втрачає їх назавжди. Я не знаю, чи це справді так, але мені здається, що це більше схоже на правду, аніж те, що ти розповідаєш.

— Усе зрозуміло, — сказала Пепі. — Ти закоханий у Фріду, бо вона пішла від тебе, нескладно закохатися в неї, коли її

немає поруч. Але нехай буде так, як ти хочеш, нехай ти маєш рацію в усьому, навіть у тому, як виставляєш мене на посміховисько. Але що ти збираєшся тепер робити? Фріда покинула тебе, і ні моє, ні твоє пояснення цього не дають можливості сподіватися на її повернення, а навіть якщо вона повернеться, то десь же ти мушиш цього дочекатися. На вулиці холодно, а в тебе немає ні роботи, ні ліжка. Ходімо до нас, мої подруги сподобаються тобі, у нас буде затишно, ти допомагатимеш нам у роботі, яка справді занадто важка для дівчат, а ми більше не будемо такі самотні і не боїтимемося вночі. Ходімо до нас! Мої подруги теж знають Фріду, ми розповідатимемо тобі про неї історії, поки тобі не набридне. Ходімо! У нас є Фрідини фотографії, і ми покажемо їх тобі. Тоді Фріда була значно скромнішою, ніж зараз, її важко впізнати, хіба що по очах, вони й тоді були хитрі. То що, ти йдеш?

— Хіба це дозволено? Учора був великий скандал через те, що мене піймали у вашому коридорі.

— Бо тебе піймали, але в нас тебе не побачать. Ніхто не знатиме про тебе, тільки ми троє. О, це буде весело. Життя там здається мені вже не таким нестерпним, як іще кілька хвилин тому. Можливо, я не так багато і втрачаю, коли мушу піти звідси. Знаєш, ми і втрюх не надто нудилися, життя потрібно підсолоджувати, воно само по собі достатньо гірке для нас ще з юності, тож ми троє тримаємося разом, живемо досить непогано, наскільки це там узагалі можливо. Генрієтта сподобається тобі найбільше, але Емілія теж, я вже розповідала їм про тебе. Там такі історії виглядають неправдоподібно, там здається, що поза межами кімнати взагалі нічого не може відбуватися, там тепло і тісно, а ми притискаємося одна до одної ще тісніше. І хоча ми постійно разом, ми не набридли одна одній, навпаки, коли я подумаю про своїх подруг, мені

майже подобається, що я мушу повернутися до них. Чому я мусила б піти далі, ніж вони? Нас тримало разом саме те, що для всіх нас майбутнє було однаково втрачене, і тут раптом я прорвалася вперед і відділилася від них. Звичайно, я їх не забула, і моїм наступним завданням було б зробити щось для них. Моя власна ситуація була ще дуже непевною, я сама не підозрювала, наскільки непевною, а я вже говорила з господарем про Генріетту та Емілію. Що стосується Генріетти, то він схильний був подумати, але для Емілії навряд чи я змогла б щось зробити, вона набагато старша за нас, майже така сама, як Фріда. Але ти тільки подумай, вони ж зовсім не прагнуть нікуди, хоча й знають, що їхнє життя жалюгідне, але вони вже змирилися з цим, ці святі душі. Мені здається, їхні сльози під час нашого прощання стосувалися насамперед того, що я мушу піти зі спільної кімнати, назовні, в холод, — звідти все, що знаходиться поза кімнатою, виглядає холодним, — і тепер змушена буду давати собі раду у великих чужих приміщеннях із великими чужими людьми, і все це тільки для того, щоб заробити на прожиття, а це вдавалося нам усім і раніше, у нашій спільній кімнатці. Я думаю, вони навіть не сильно здивуються, коли я зараз повернуся назад, і трохи поплачуть над моєю долею тільки для того, щоб утішити мене. Але потім побачать тебе і вирішать, що моя відсутність пішла всім на користь. Що тепер у нас є чоловік, помічник і захисник, це зробить їх щасливими, але найбільше їм сподобається, що все повинно залишатися в таємниці і що завдяки цій таємниці ми пов'язані одна з одною ще більше, ніж раніше. Ходімо, я тебе прошу, ходімо до нас! У тебе не буде ніяких зобов'язань, ти не будеш прив'язаний до нашої кімнати назавжди, як ми. Коли настане весна, і ти знайдеш притулок десь в іншому місці, і в нас тобі не сподобається, ти зможеш

піти, але таємницю тобі доведеться зберегти й тоді, якщо ти зрадиш, бо нас відразу ж виженуть із «Панського двору». Та й в усьому іншому мусиш бути обережним, коли житимеш у нас. З'являтимешся тільки там, де ми вважатимемо за безпечне, і слухатимешся всіх наших порад. Це єдине, що тебе зв'язуватиме, і в цьому ти маєш бути зацікавленим так само, як і ми. У всьому іншому будеш цілком вільний, робота, яку ми тобі доручатимемо, не буде важкою, цього не варто боятися. То ти підеш?

— Як довго ще до весни? — запитав К.

— До весни? — повторила Пепі. — Зима в нас довга, дуже довга і нудна. Але на це ми там, унизу, не скаржимося, від зими ми надійно захищені. Потім настають весна й літо, вони також тривають якийсь час, але у спогадах весна й літо здаються такими короткими, ніби вони продовжуються лише два дні, і навіть у ці дні, навіть у найкращу погоду, все одно часом іде сніг.

Тут відчинилися двері. Пепі здригнулася, подумки вона вже надто віддалилася од шинку, але зайшла не Фріда, а господиня. Вона зробила вигляд, ніби здивована, що К. все ще тут. К. виправдався тим, що чекав на господиню, а заодно подякував, що йому дозволили тут переночувати. Господиня не зрозуміла, навіщо К. на неї чекав. К. сказав, що йому здалося, ніби господиня хоче з ним поговорити, він перепрошує, якщо помилився, зрештою, йому вже час іти, він надто надовго залишив без нагляду школу, а він там усе-таки працює слугою. У всьому винне вчорашнє запрошення, у нього ще так мало досвіду в усіх цих речах, але він певен, що такого більше не повториться і він не створюватиме пані господині більше таких незручностей, як учора. І він уклонився, щоб іти. Господиня подивилася на нього якимось замріяним поглядом.

Цей погляд затримав К. надовше, ніж йому цього хотілося. Вона злегка посміхнулася й отямилася, аж коли помітила на обличчі К. здивування. Здавалося, вона чекала відповіді на свою посмішку, і тепер, коли цієї відповіді не було, повернулася до реальності.

— Мені здається, що вчора ти мав нахабство сказати щось про мою сукню. — К. не міг згадати. — Не пригадуєш? Нахабство і боягузтво завжди опиняються в парі.

К. виправдався своєю вчорашньою втомою, можливо, він і бовкнув зайве, у кожному разі, він нічого не пригадує. Що такого він міг би сказати про сукні пані господині? Що вони такі гарні, яких він ніколи ще не бачив. У кожному разі, він ще ніколи не бачив господинь заїзду в таких сукнях на роботі.

— Облиш ці зауваження! — швидко сказала господиня. — Я не хочу чути від тебе більше жодного слова про сукні. Мої сукні — не твоя справа. Я забороняю це тобі раз і назавжди. — К. вклонився ще раз і пішов до дверей. — Що це має означати? — крикнула господиня йому навздогін. — Що ти ще ніколи не бачив господинь заїзду у таких сукнях на роботі? Що за безглузді слова? У цьому ж немає найменшого сенсу. Що ти хотів цим сказати?

К. повернувся і попросив господиню не дратуватися. Звичайно, зауваження позбавлене глузду. Він не розуміється на сукнях. У його ситуації кожна незалатана й чиста сукня виглядає цінністю. Він просто був уражений, коли там, у коридорі, вночі, посеред напівроздягнутих чоловіків пані господиня з'явилася в такій гарній сукні, нічого більше.

— Нарешті. Здається, ти згадав про своє вчорашнє зауваження. І доповнюєш його подальшими нісенітницями. Те, що ти нічого не розумієш у сукнях, це правда. Тоді залиш

іншим вирішувати, — і про це я дуже тебе прошу, — які сукні цінні, а які вечірні туалети не пасують до ситуації і все таке інше... Узагалі, — тут вона здригнулась, як від доторку чогось холодного, — тебе не повинно обходити моє вбрання, чуєш? — А коли К. знову мовчки хотів повернутися, запитала: — Звідки ти взагалі знаєш щось про сукні? — К. знизав плечима, він нічого про це не знає. — Ти нічого про це не знаєш, тож і не вигадуй, ніби розумієшся на цьому. Ходімо навпроти, до кабінету, я покажу тобі щось і сподіваюся, ти назавжди забудеш про свої нахабні зауваження.

Вона пройшла вперед до дверей, Пепі підскочила до К. нібито під приводом отримати від нього гроші за каву, і вони швидко домовилися зустрітися, що було нескладно, бо К. знав двір заїзду, звідки через ворота можна було вийти на бічну вулицю, біля воріт є невеличка хвіртка, там через годину стоятиме Пепі і відчинить, коли постукають тричі.

Кабінет господаря був розташований навпроти шинку, треба було лише перейти через коридор, господиня вже стояла в освітленій кімнаті і нетерпляче визирала за К. Але на його шляху виникла ще одна перешкода. У коридорі на нього чекав Герштекер і хотів поговорити з К. Було нелегко відкараскатися від нього, довелося господині прийти на допомогу і заборонити візникові чіплятися до К.

— Куди ти? Куди? — чулися крики Герштекера, коли двері вже зачинилися, його слова супроводжувались огидним підстогнуванням та кашлем.

Це була невеличка кімнатка, надто сильно нагріта. Біля менших стін стояв пюпітр і залізний сейф, біля довших — гардероб і отоманка. Найбільше місця займав гардероб, він не лише простягався на всю довжину стіни, але через свою глибину дуже звузив кімнату, і щоб повністю його відчинити,

необхідно було аж троє дверей. Господиня запропонувала К. сісти на отоманку, сама вона сіла на дзиглику біля пюпітра.

— Ти часом не вчився колись кравцювати? — запитала господиня.

— Ні, ніколи, — відповів К.

— А хто ж ти такий?

— Землемір.

— Що це означає?

К. розповів, пояснення примусило її позіхати.

— Ти приховуєш правду. Навіщо ти це робиш?

— Ти теж приховуєш.

— Я? Ти знову стаєш нахабним? А навіть якби так, чому я повинна перед тобою звітувати? І де саме я не сказала правди?

— Ти не лише господиня, як хочеш показати.

— Дивись-но, скільки відкриттів ти вже встиг зробити! І хто ж я, по-твоєму, така? Твоє нахабство переходить усі межі.

— Я не знаю, хто ти така. Я просто бачу, що ти господиня заїзду, хоча й носиш сукні, які, на мою думку, не пасують господині заїзду і яких не носить ніхто в Селі.

— Тож перейдімо до суті. Ти не здатен промовчати. Можливо, ти й не нахабний, а просто як дитина, що не годна втримати в таємниці жодної дурнуватої думки. Тож говори! Що такого особливого в цих сукнях?

— Ти образишся, якщо я це скажу.

— Ні, я просто посміюся з цього, бо це дитяча балаканина. Якими ці сукні тобі здаються?

— Ну що ж, ти сама хотіла знати. Вони пошиті з хорошої дорогої тканини, але давно вийшли з моди, на них забагато прикрас, часто вони перешиті, зношені і зовсім не пасують

ні до твого віку, ні до фігури, ні до посади. Це впало мені в око, ще коли я вперше тебе побачив, десь тиждень тому, тут, у коридорі.

— Ось воно, нарешті. Вони вийшли з моди, на них багато прикрас і що там іще? А звідки ти знаєш це все?

— Я бачу, для цього не потрібно ніякої освіти.

— Ти просто бачиш. Тобі не потрібно ніде цікавитися, ти відразу знаєш, чого вимагає мода. Тоді ти для мене незамінний, бо я маю слабкість до гарних суконь. А що ти скажеш на те, що ця шафа повна одягу? — Вона відчинила двері, і стало видно багато суконь, які тісно висіли одна біля одної. Переважно сукні були темними: сірі, брунатні, чорні — усі вони були старанно випрасувані і розвішані на плічках. — Усе це мої сукні, на твою думку, всі старомодні, переобтяжені прикрасами. Але це лише ті сукні, для яких немає місця в мене в шафі, там у мене ще дві повних шафи, не менші, ніж ця, ти здивований?

— Ні, я чекав чогось подібного, я ж сказав, що ти не лише господиня, у тебе є ще й інша мета.

— У мене є тільки мета гарно вбиратися, а ти або блазень, або дитина, або ж дуже злий і небезпечний чоловік. А тепер іди геть, мерщій!

К. був уже в коридорі, коли за його рукав знову міцно вчепився Герштекер, а господиня крикнула йому навздогін:

— Завтра мені привезуть нову сукню, можливо, я тебе покличу.

(На цьому рукопис обривається.)

ПРИМІТКИ

Роман «Замок», написаний Францом Кафкою в 1922 році, це третя спроба написати по-справжньому епічний твір, яку автор вважав такою ж невдалою, як і дві попередні («Процес» і «Америка»), тому в заповіті попросив найближчого друга Макса Брода знищити рукописи, але Брод не виконав останньої волі друга. Часто у такому проханні дослідники вбачають потаємне бажання саме такої розв'язки. Макс Брод писав: «До особливостей стилістичної манери Кафки належить і те, що викреслені місця в його рукописах такі ж досконалі, як і залишені, тому не треба бути великим пророком, щоб прогнозувати, що майбутні покоління видаватимуть його рукописи разом із закресленими абзацами». Саме так і трапилося, у сучасних виданнях «Замку» додаються сторінки із викресленими автором сценами.

Роботі над романом передувала тривала пауза в писанні, тому настрої Кафки під час роботи надзвичайно схвильований — він коливається між екстазом і повною зневірою, спершу навіть приховує від друзів написане. «Замок» — це підсумок усього життя Кафки, тому у творі зібрані всі теми і конфлікти, які непокоїли його протягом життя. Роман залишився незавершеним, але Макс Брод у передмові до першого видання роману описав завершення роману зі слів Кафки: «Той, хто видає себе за землеміра, врешті-решт отримує хоча б часткову сатисфакцію. Він продовжує свою боротьбу, але помирає від знесилення.

Біля його смертного ложа збирається сільська община, а із Замку приходять повідомлення про те, що хоча правової підстави на дозвіл К. жити в Селі і немає, у зв'язку із особливими обставинами йому дозволяється тут жити і працювати». Цей фінал трактується літературознавцями по-різному: як оптимістичне завершення і як іронічний фарс, знуцання долі.

С. 15. *К. довго стояв на дерев'яному містку, який з'єднував гостинець із Селом, і вдивлявся в те, що здавалося пороженчею.* — Цей опис перегукується із записом у щоденнику від 29 січня 1922 року, коли Кафка разом зі своїм лікарем О. Германном поїхав на три тижні до Шпіндлермюле, місцевості в Гігантських горах: «Напади на засніженій вечірній дорозі. Уявлення весь час змішуються, десь так: моє становище в цьому світі жахливе, тут, у Шпіндлермюле, я самотній, та ще й на безлюдній дорозі, де в темряві на снігу раз у раз послизаєшся, та й дорога ця безглузда, не веде до жодної земної мети (до мосту? Чому саме туди? До того ж я до нього й не дійшов), та й у містечку я покинутий (розраховувати на особисту людську допомогу від лікаря я не можу, бо не заслужив її, у мене з ним взаємини тільки гонорарні), нездатний ні з ким познайомитися, нездатний терпіти знайомство, будь-яке веселе товариство викликає в мене безмежний подив (щоправда, тут, у готелі, веселяться не дуже, я не хочу заходити так далеко й стверджувати, нібито винен у цьому я, скажімо, як «людина з надто великою тінню», але тінь моя в цьому світі справді-таки надто велика, і я знову й знову дивуюся, коли бачу, з якою впертістю дехто, одначе, «попри все», бажає жити навіть у цій тіні, саме в ній; але тут усе ж таки додається ще дещо, і про це треба поговорити), й навіть батьки та матері зі своїми дітьми — до того ж я такий покинутий не тільки тут, а взагалі, зокрема й у Празі, на моїй «батьківщині», й покинули мене не люди, це було б не найгірше, я міг би, поки живу, бігти вслід за ними, а я сам покинув себе у взаєминах з людьми, мене покинула

снага підтримувати взаємини з людьми, мені до вподоби ті, хто любить, але я сам не можу любити, я надто далекий від усіх, я вигнанець. (...)

Якби все було тільки так, як може здатися на засніженій дорозі, тоді це було б жахливо. Тоді я загинув би, і це треба сприймати не як загрозу, а як негайну страту. Але я перебуваю десь-інде, і тільки притягальна сила людського світу така величезна, що здатна примусити вмить про все забути. Але й притягальна сила мого світу теж величезна, і ті, що мене люблять, люблять мене тому, що я «покинутий», і хоч, може, й не в розумінні вайсівського вакууму, а тому, що відчують: у щасливі часи в іншій сфері я дістаю свободу рухатись, якої тут цілком позбавлений». Це відчуття чужинця, відкинутого і самотнього, — головне відчуття всього роману, який Кафка почав писати відразу після повернення з курорту.

С. 23. *...тиньк пооблітав зі стін, а кам'яна кладка почала руйнуватися.* — Цей сумний і злидений вигляд Села може правити за натяк на те, що селяни покарані за відсутність справжнього Бога в їхньому житті і за ідолопоклонницьке схилення перед чиновниками, псевдобогами.

С. 25. *Будьте обережні в присутності невинних дітей.* — Прихильники релігійно-містичного трактування роману вбачають у цій фразі підтвердження такого трактування. Вчитель забороняє К. вимовляти ім'я графа Вествеста, як заборонено згадувати всує Бога.

С. 51. *Біляві сестри, схожі між собою...* — Очевидно, авторська описка, бо далі у тексті Амалія чорнява.

С. 53. Прототипом образу Амалії частково вважають чеську перекладачку, журналістку і літератора Мілену Єсенську, з якою Кафка познайомився восени 1919 року і після бурхливого роману і розриву написав «Замок». Мілена була чи не єдиною жінкою в житті Кафки, яка розуміла його і могла оцінити його творчість, але вона не захотіла піти від чоловіка заради Кафки,

а він не захотів миритися із її численними коханцями і богомним способом життя.

«Панським двором» також називалася кав'ярня, куди вчашав Ернст Поллак, чоловік Мілени Єсенської, якого дослідники часто вважають прототипом образу чиновника Кламма.

С. 57. Прототипом образу Фріди частково вважають і Феліцу Бауер, з якою у Кафки багато років тривав роман і листування з якою становить частину творчості Кафки. Ось опис її зовнішності в щоденнику (20 серпня 1912 року) після знайомства: «Фройляйн Ф.Б. Коли я 13 серпня прийшов до Брода, вона сиділа за столом і здалася мені все ж таки схожою на служницю. Та мене зовсім і не цікавило, хто вона, я просто відразу змирився з її присутністю. Порожнє кістяве обличчя, що відверто демонструє свою порожнечу. Відкрита шия. Накінута наопашки блузка. Здавалося, вона була одягнена зовсім по-домашньому, хоч, як з'ясувалося згодом, це було зовсім не так. (...) Майже зламаний ніс, світлі, трохи цупкуваті непривабливі коси, міцне підборіддя. Сідаючи, я вперше придивився до неї, а коли сидів, то вже мав твердий присуд».

С. 106. *Він був кур'єром, із яким Кламм уперше викликав мене до себе.* — Фетишистська закоханість господині заїзду у Кламма часом інтерпретується як висміювання сліпої, бездумної віри, ідолопоклонництва.

С. 124. *Адже само собою зрозуміло, що ми покинемо роботу в школі, щойно з'являться інші перспективи...* — Щоденники Кафки сповнені страждань через необхідність ходити на службу, яка забирає час у писання і примушує виконувати нудну і нецікаву роботу. Ось, наприклад, уривок запису від 28 березня 1911 року: «Отже, літературі я не можу віддатися до решти, не можу з різних причин. З огляду на мої родинні обставини я не міг би прожити з літератури вже через те, що мої роботи народжуються дуже повільно й мають особливий характер: крім того, моє здоров'я і вдача не дають мені жити, покладаючись на —

у кращому разі — непевні заробітки. Тому я пішов на службу в товариство соціального страхування. Але тепер ці дві професії ніяк не можуть поладнати одна з одною й допустити, щоб ми були щасливі одразу всі троє. Найменше щастя в одній із них обертається великим нещастям у другій. Якщо звечора я написав щось пристойне, то другого дня в конторі весь палаю, й усе падає мені з рук, ці митарства стають чимдалі нестерпнішими. У конторі мене вистачає для виконання моїх зовнішніх обов'язків, але внутрішніх я не виконую, а кожен невиконаний внутрішній обов'язок обертається нещастям, яке потім мене вже не полишає».

С. 126. *Це ласка швидше з мого боку.* — З'язок між одруженням і роботою непокоїв Кафку, і він часто писав про це у своєму щоденнику, наприклад, останній із семи пунктів «за» і «проти» мого одруження»: «Якби я жив сам, то колись, певно, справді відмовився б від служби. Одружений, я не зможу зробити цього повік» (21 липня 1913 року).

С. 130. Дослідники часом проводять паралелі між образом Пепі і реальною коханою Кафки, донькою шевця, Юлією Вохрицек, заручини з якою були розірвані за кілька років до написання «Замку». Про глибину цих стосунків і «міцність» зв'язку свідчить хоча б той факт, що закохані вирішили не одружуватися після того, як дізналися, що не зможуть зняти помешкання, яке перед тим обрали.

С. 191. В образі Варнави реалізована також метафора складної і беззмістовної письменницької праці, яка вимагає повної саможертвності і нічого не дає взамін. Про це часто згадується у щоденниках Кафки.

С. 192. *...з самого початку господина намагалася примусити мене сумніватися в тобі.* — З'ясування стосунків між К. і Фрідою вважається одним із автобіографічних моментів роману. Діалоги К. і Фріди дуже нагадують листування Кафки і Єсенської. «Живий вогонь» Мілени, — писав Кафка до Макса Бро-

да, — горить тільки для її чоловіка». А в листі до самої Мілени від 21 липня перед розривом Кафка пише: «...кожен із нас одружений — ти у Відні, я зі своїм страхом у Празі».

С. 238. Епізод із сім'єю Варнави часто трактують як алюзію на єврейську тему. Сестри Амалія і Ольга можуть слугувати алегоричними образами двох тенденцій іудаїзму, між якими немає вибору: одна із сестер жертвує собою і розтрачує своє життя, а гордість іншої лякає.

С. 300. *Отже, все з'ясовано...* — У цій сцені можна побачити автобіографічні моменти. Ось, наприклад, запис у щоденнику Кафки від 24 січня 1922 року, після розриву з Міленою Єсенською: «Сказати, що ти мене покинула, було б дуже несправедливо, але те, що я покинутий, часом жахливо покинутий, — це правда».

Цитати зі щоденників подано за виданням: Кафка Ф. Щоденники. 1910—1923 рр. // Всесвіт. — 2000.

Наталка Сняданко

ЗМІСТ

Галка, яка прагне заховатися посеред каміння, або Аутизм Франца Кафки. <i>Наталка Сняданко</i>	3
Розділ перший	15
Розділ другий	34
Розділ третій	56
Розділ четвертий	67
Розділ п'ятий	82
Розділ шостий	102
Розділ сьомий	117
Розділ восьмий	129
Розділ дев'ятий	139
Розділ десятий	151
Розділ одинадцятий	158
Розділ дванадцятий	163
Розділ тринадцятий	171
Розділ чотирнадцятий	201
Розділ п'ятнадцятий	211
Розділ шістнадцятий	280
Розділ сімнадцятий	288
Розділ вісімнадцятий	293
Розділ дев'ятнадцятий	324
Розділ двадцятий	342
Примітки. <i>Наталка Сняданко</i>	373

Літературно-художнє видання

Серія «Істини»

ФРАНЦ КАФКА

ЗАМОК

Роман

Переклад з німецької

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *О. А. Гугалова*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 28.08.17. Формат 70×100 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 15,48. Облік.-вид. арк. 17,82.
Тираж 2000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: market@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016